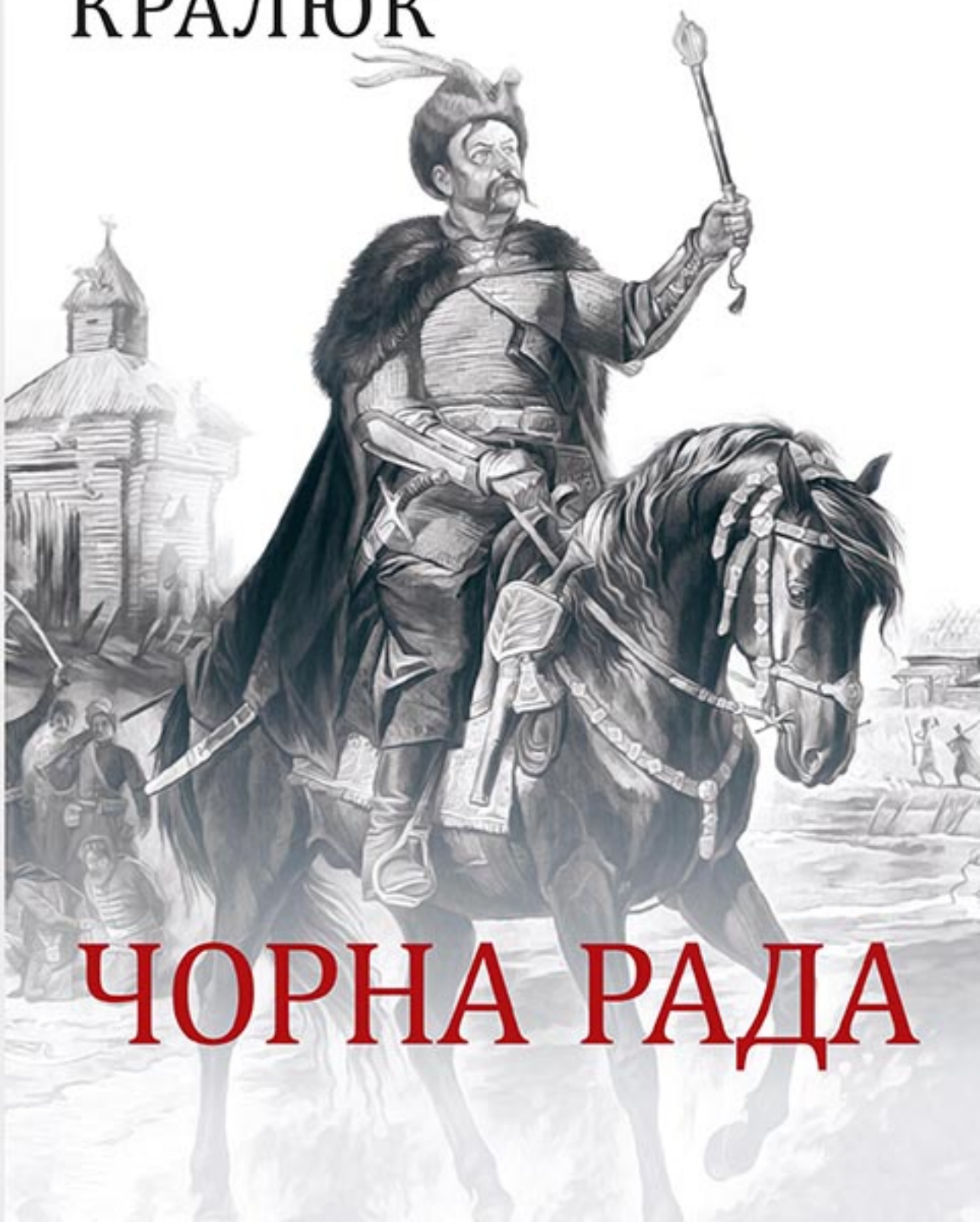

Петро
КРАЛЮК

ЧОРНА РАДА

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Петро КРАЛЮК

ЧОРНА РАДА

Харків
«ФОЛІО»
2018

УДК 94(477)

К77

Серія «Великий науковий проект»
заснована у 2018 році

Художник-оформлювач

О. А. Гугалова

Крالیук П. М.

К77 Чорна рада / Петро Крالیук; худож.-оформлювач О. А. Гугалова. — Харків: Фоліо, 2018. — 201 с.: іл. — (Великий наук. проект).

ISBN 978-966-03-8087-5

(Великий наук. проект)

ISBN 978-966-03-8330-2

Петро Крالیук (нар. 1958 р.) — доктор філософських наук, професор, голова Вченої ради Національного університету «Острозька академія». Є автором численних робіт з історії культури України, зокрема її філософської думки. Створив власну концепцію історії філософії України, яка відрізняється від загальноприйнятої. Відомий також своєю історичною публіцистикою на шпальтах газет «День», «Дзеркало тижня» та сайті радіо «Свобода». Його перу належить низка романів і повістей («Шестиднев», «Лицар і смерть», «Діоптра», «Віднайдення раю»).

У видавництві «Фоліо» вийшли друком книжки П. Крالیука «Справжній Мазепа», «Козацька міфологія України: творці та епігони», «Богдан Хмельницький: легенда і людина», де він подає дещо незвичний погляд на роль елітарних верств та козацтва в історії України, а також «Ярослав Мудрий», «Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів».

У новій книзі Петра Крالیука розповідається про події, які передували Ніжинській чорній раді 1663 року, а також про її наслідки. Особливо звертається увага на діяльність таких гетьманів і козацьких проводників, як Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Яким Сомко та Іван Брюховецький. Автор намагається показати, яку роль відіграла означена подія в контексті козацької революції середини XVII століття. У виданні також розглянуто, як Ніжинська чорна рада знайшла відображення в козацькому літописанні та романі П. Куліша «Чорна рада».

УДК 94(477)

ISBN 978-966-03-8087-5

(Великий наук. проект)

ISBN 978-966-03-8330-2

© П. М. Крالیук, 2018

© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2018

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

Передмова

Про Чорну раду, яка відбулася в Ніжині 1663 р., є згадки в підручниках з історії України. Правда, вона трактується як лише один із епізодів серед подій т. зв. національної революції другої половини XVII ст. На цей епізод, як правило, особлива увага не звертається. А даремно...

Не випадково один із батьків українського «національного відродження» XIX ст. Пантелеймон Куліш присвятив згаданій події роман, який так і називається «Чорна рада». Для цього автора, що добре знав історію України, зокрема українського козацтва, той епізод мав велике значення. Водночас Чорна рада 1663 р. для Куліша стала символом українських проблем — не лише з далеких часів другої половини XVII ст., а й з часів пізніших.

«Чорна рада» була першим (!) романом у новочасній українській літературі. Звісно, можна дискутувати щодо того, чи цей твір відповідає канонам романного жанру. Але як би не було — це перший об'ємний прозовий текст, писаний українською мовою. У цьому можна побачити своєрідну символіку — первісток української великої прози був про Ніжинську чорну раду.

Цей твір заслуговує на увагу. І про нього, відповідно, буде вестися окрема мова. Сама ж Ніжинська чорна рада 1663 р. стала важливим моментом подій в Україні в другій половині XVII ст., які зараз у нас трактуються як революція. Ніжинська чорна рада ніби сфокусувала ці революційні події. Водночас вона відобразила тенденції, які були пов'язані зі зміною еліт на українських землях у ранньомодерний період.

Тому цю подію варто розглядати не лише як факт, а в широкому історичному контексті. Це пробував робити Куліш у романі «Чорна рада». Інша річ, що цей розгляд подавався ним у художньо-літературній формі. Хоча, треба віддати належне Кулішеві, в «Чорній раді» є чимало історіософських моментів, які творять «широку панораму» описуваної в творі події.

Автор пропонованої книжки ніби «продовжує справу» Куліша — але в плані науковому. Тут мовиться не лише про саму Ніжинську чорну раду 1663 р., але й про ті суспільні процеси, які передували їй, про події, що були пов'язані з нею. Зрештою, ітиметься і про те, як Чорна рада була трактована у фольклорних творах, козацьких літописах і в Кулішевій «Чорній раді» — творі, який, на нашу думку, так і не отримав належного осмислення.

Дискусія про революцію козацьку

Термін «революція» щодо означення для повстання під проводом Богдана Хмельницького (Ніжинська чорна рада 1663 р. якраз була логічним його продовженням!) мав певне поширення в українській історіографії XIX—XX ст. Наприклад, його використовували такі українські історики, як Володимир Антонович, Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський та інші¹. Правда, вказаний термін використовувався нечасто. Зрештою, сенс цього поняття в різних авторів не був однаковий. Не існувало також теоретичного обґрунтування подій в Україні другої половини XVII ст. як революції.

Наталя Яковенко

Практично вперше таке обґрунтування здійснила Наталя Яковенко. У її підручнику «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття»² події повстання під проводом Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. означені як козацька революція. «Вжите у цій книжці поняття «революція», — писала дослідниця, — найбільш адекватно відображає суть буремних подій. По-перше, вони втягнули в свою орбіту не тільки усі стани й соціальні групи, а й кожен окрему людину, якій просто ніде було сховатися від вогненного смерчу. По-друге, останнє козацьке повстання змінило політичну карту довкілля, проклавши нові кордони України, Польщі, Росії, а невдовзі —

й Туреччини. По-третє, у нововитвореній Українській державі була повністю перевернута звична соціальна ієрархія, коли замість зруйнованої станової драбини родових еліт до вершин влади зійшли люди, які здобули її «правом шаблі» — козацька старшина. Врешті, по-четверте, події Хмельниччини на багато століть уперед, якщо не донині, визначили національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися і елітарна, і простонародна культура — по-стать героя-козака, символічного борця «за волю України»³.

Можна, звісно, дискутувати щодо коректності вживання терміна «козацька революція», а також розуміння Яковенко поняття «революція»⁴. Однак за-

¹ Про використання в українській історіографії терміна «революція» для характеристики подій, що стосувалися повстання під проводом Богдана Хмельницького, див.: *Плохий С.* Великий передріл. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — С. 288—293.

² *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. Автор свідомо посилається на перше видання цієї книжки, де й було обґрунтовано поняття «козацька революція».

³ Там само. — С. 177.

⁴ Оскільки це питання потребує дискусії й дещо виходить за межі пропонованої роботи, читач може звернутися до міркувань автора з цього приводу в спеціальній роботі. Див.: *Кралюк П.* Марєво революції. — Тернопіль, 2017.

пропоноване нею трактування повстання під проводом Богдана Хмельницького як революції, що торкнулася змін внутрішніх (політичних та соціальних), а також призвела до кардинальних змін на міжнародній арені, заслуговує на увагу.

Запропонований Яковенко термін «козацька революція» не набув поширення. Натомість був переформатований. У 1999 р. вийшла робота Валерія Смолій та Валерія Степанкова «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення»¹. Тоді ж побачила світ їхня праця у сьомому томі серії «Україна крізь віки» під назвою «Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)»². У 2009 р. вийшла об'ємна монографія цих авторів під такою самою назвою³. Основні постулати Смолій й Степанкова про повстання під проводом Богдана Хмельницького як революцію були озвучені в праці «Історія українського козацтва»⁴, яка стала підсумком сучасних козакознавчих студій. Термін «українська національна революція» ніби став канонічним і ввійшов до монографічних досліджень, а також українських підручників з історії.

Смолій і Степанков визначали поняття «революція» як злам, коли відбувається перехід «від застарілих у більш розвинені, прогресивніші» суспільні форми⁵. Подібне розуміння, сформоване під впливом марксизму, стало стереотипним для українського суспільства. Згадані автори, ведучи мову про повстання під проводом Богдана Хмельницького, свідомо протиставляли термін «національна революція» як поширеному в польській історіографії поняттю «громадянська війна», так і поняттям, що функціонували донедавна в історіографії — «козацьке повстання», «козацька війна», «козацька революція» тощо. Вони вважали, що ці поняття є неприйнятними. Національну ж революцію означали таким чином: це — явище, коли поряд із змінами суспільного устрою відбувається в умовах боротьби за незалежність процес ліквідації вироблених в інших політичних культурах структурних основ організації політичного життя та заміна їх національними. Цей процес може супроводжуватися громадянською та національно-визвольною війною, що надає боротьбі виняткової жорстокості й величезного кровопролиття⁶.

Концепт «національної революції» викликав різку критику з боку Яковенко⁷. Вона звертала увагу на те, що автори цього концепту плутають базові со-

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999.

² Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 7; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 2009.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 2009.

⁴ Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — 2-е вид. — К., 2011. — Т. 1. — С. 343—354, 387—426 та ін.

⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — С. 35.

⁶ Там само.

⁷ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 58—78.

ціологічні категорії, передовсім такі, як «держава» і «народ/нація». У результаті чого середньовічні та ранньомодерні державні організми разом із характерними для них сітками влади/підпорядкування та уявленнями про політичну відособленість території та обсяг її суверенності автоматично ототожнюються з державами новітньої доби.

Щоправда, і Яковенко, і Смолій та Степанков, а також їхні численні послідовники вживали й вживають поняття «революція» в сенсі однозначно позитивному. Але чи так трактується це поняття в сучасній політології? І чи так трактував його Микола Костомаров, котрий чи не першим означив Хмельниччину як козацьку революцію?

Революція та її сценарії

Загалом слово «революція» міцно ввійшло в європейські мови, в т. ч. і в мову українську. Це не тільки і не стільки термін науковий, скільки побутовий. Причому, якщо говорити про Україну, то він має переважно позитивну конотацію. Ця позитивність викликана не лише нещодавнім радянським минулим, коли з допомогою комуністичної ідеології вироблялося позитивне ставлення до революції як явища. Революція тоді трактувалася як очищення й оновлення суспільства. Вона ніби забезпечувала прогрес і щасливе «нове життя». На негативні сторони революції увага, звісно, не зверталася.

Правда, не лише в комуністичному дискурсі слово «революція» набувало позитивного звучання. Те саме маємо і в дискурсі націоналістичному. Адже в останні віки Україна перебувала в статусі колонії. Визволення ж від колоніальної залежності мислилося як результат революційних змін. Звідси й ідея національної, або визвольної революції.

Взагалі термін «революція» в Україні (і не лише в Україні) інтерпретується дуже широко. Є різні варіанти його трактування. Загалом у нас, навіть серед «прогресивних» політологів, простежується схильність трактувати революцію в марксистському дусі. Тобто революція веде до зміни т. зв. соціально-економічних формацій. Такими нібито є первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна й, нарешті, комуністична. Правда, прихильники марксизму чомусь не вели мову про рабовласницьку чи, приміром, феодальну революції. Переважно в них мова йшла про буржуазні й комуністичну (чи соціалістичну) революції. У самих же класиків марксизму формаційна теорія не була чітко сформульована. Вона вже стала «творчим розвитком» марксизму. Взагалі дуже проблематично говорити, що ця теорія задовільно висвітлювала історичні реалії. Чимало фактів не вкладалися в її межі. Звісно, сучасні наші політологи не дотримуються послідовно марксизму в питанні революції, але вважають, що справжня революція має вести до соціально-економічних змін.

Якщо звернутися до розгляду минулого, то бачимо, що революція в її «класичному» варіанті це, радше, явище нової історії. Революції відбуваються в новочасних суспільствах, де є розвинутими державні інститути, право й правова свідомість¹.

Термін «революція» з'явився у XV ст. Походив він від пізньолатинського слова *revolutio*, що означало поворот, переворот, оборот, і спочатку цей термін переважно використовувався в алхімії та астрології. Наприклад, відома праця Миколи Коперника «Про обертання небесних сфер», яка побачила світ у 1543 р., в оригіналі називалася «*De revolutionibus orbium coelestium*».

¹ Голдстоун Д. А. Революции. Очень краткое введение: пер. с англ. — М., 2015.

З часом термін «революція» почав використовуватися в різних сферах і дискурсах. Наприклад, неолітична революція (термін, що застосовується переважно в археології та історії), промислова революція, демографічна революція, культурна революція, наукова чи науково-технічна революція, комунікативна революція, сексуальна революція тощо.

Нас же цікавлять політичні революції, які так чи інакше впливають на суспільство, можуть вести до помітних соціальних змін (хоча не обов'язково). Власне, революції, які ведуть до суспільних змін, іноді іменуються соціальними.

Тут потрібно зробити деякі пояснення. Кардинальні суспільні, точніше соціально-економічні, зміни не обов'язково є результатом політичної революції. Наприклад, реформи в царській Росії у 60-х рр. XIX ст. призвели до суттєвих економічних і суспільних трансформацій у країні. Але ці зміни революцією не іменують. Приблизно те саме можемо сказати про т. зв. перебудову й розвал Радянського Союзу.

Натомість, маємо чисельні приклади, коли явища, котрі ми зазвичай іменуємо революціями, не вели до важливих змін у соціально-економічній сфері. Такими були революції у Франції, що відбулися після Великої французької революції 1789—1794 рр., російська революція 1905—1907 рр., Лютнева революція 1917 р. тощо.

Політична революція має кілька важливих ознак.

По-перше, вона відбувається в нелегітимний спосіб, порушуючи усталені в країні закони. Результатом революції є зміна законодавства — відмова від старих законів, які змінюються новими законами. Революціонери, як правило, намагаються переписувати закони «під себе».

По-друге, революція забезпечує зміну політичних еліт. Замість старих приходять нові, в руках яких опиняється влада.

По-третє, прихід до влади нових еліт пов'язаний із перерозподілом власності. Адже нові політичні еліти можуть утримувати владу, лише володіючи відповідними ресурсами.

По-четверте, революція здійснюється шляхом широкої народної мобілізації. Різні верстви населення виступають на політичну арену, «створячи історію». Ця мобілізація забезпечує «легітимність» руйнування старих політичних інститутів, усунення старої еліти й прихід до влади нової.

Зміна в ході революції політичної еліти і пов'язаний із цим перерозподіл власності так чи інакше ведуть до змін у сфері суспільно-економічних відносин. Питання, правда, тут стоїть про якість цих змін. Останні значною мірою залежать від якості нових еліт, які приходять до влади. Якщо ці еліти зорієнтовані на паразитуючий спосіб життя, що нерідко буває, тоді годі чекати позитивних соціально-економічних змін. Якщо ж еліти, взявши владу, опиняються перед проблемою недостатності ресурсів, які не дають їм можливостей для нормального функціонування, тоді вони змушені орієнтуватися на конструктив і шукають шляхів зробити економіку більш ефективною. У такому випадку революція здатна забезпечити позитивні зміни в сфері соціально-економічних відносин,

сприяючи прогресивному розвитку. Навіть привести до кардинальних змін у цій сфері.

Політична революція може бути «повною» й «частковою».

«Повна» революція веде до кардинальної, майже абсолютної зміни еліти. Прикладом тут є Велика французька революція 1789—1794 рр. чи революція в Росії 1917—1920 рр. При здійсненні «повної» революції, як правило, відбувається знищення старих елітарних верств, у т. ч. і фізичним шляхом. Звідси — пресловутий революційний терор.

«Часткова» революція веде лише до зміни певних фрагментів еліти. Частина старого правлячого класу відходить, втрачаючи реальну владу, інша частина пристосовується до нових революційних перетворень. «Вивільнені» місця займають представники нової еліти.

Рівень «частковості» чи «повноти» революції залежить від різних чинників — політичної культури, яка існує в суспільстві, якості елітарних верств, здатності останніх здійснювати масштабну народну мобілізацію.

Політична революція часто супроводжується контрреволюцією та жорсткою конкуренцією в середовищі нової революційної еліти. Контрреволюція викликана протидією старих елітарних верств, їхнім намаганням зберегти владу. Стосовно жорсткої конкуренції в середовищі нової еліти, то вона викликана тим, що нових місць при владі не є так багато, як би хотілося. Тому серед революціонерів має відбутися відбір.

І перше, і друге явища далеко не завжди мають мирний характер. Часто вони супроводжуються кривавими ексцесами, а то й численними жертвами. Чи не найкраще це демонструють згадувані «великі революції» — Французька 1789—1794 рр. та російська 1917—1920 рр., яка мала кілька «хвиль» — Лютневу й Жовтневу революції, а також громадянську війну.

Як уже зазначалося, політична революція є явищем Нового часу. Проте це не значить, що вона не мала предтеч у попередні часи. У державах, що сформувалися в умовах традиційних суспільств і в яких, здебільшого, формою правління була монархія, базована на родових принципах, роль політичних революцій відігравали двірські перевороти, які вели до зміни оточення монарха, а то й до усунення його від влади (часто з фізичною ліквідацією). Такі перевороти забезпечували ротацію еліт. Правда, вони не мали масштабного характеру, притаманного новочасним політичним революціям. Тут варто враховувати, що держави традиційних суспільств (навіть імперського типу) «не дотягують» за масштабами, в т. ч. й за кількістю населення, до сучасних держав. А засоби комунікації в державах традиційних суспільств не здатні забезпечувати широ-

Політична революція, як і двірський переворот, не є ні необхідністю, ні закономірністю, котрі мають вести до соціально-економічних змін. Ці явища, радше, свідчать про вади функціонування державних організмів. Зокрема, вказують на те, що в них не існує належної соціальної мобільності, яка б забезпечувала мирну ротацію еліт, сприяючи при цьому потрібним соціально-економічним змінам.

ку народну мобілізацію. Зрештою, ці держави в більшості випадків були монархічними, «сімейними», де влада зосереджувалася в руках одного родового клану. Відповідно, монарх мав усі підстави заявляти: «Держава — це я». Тому в таких державах зміна еліт відбувалася кулуарно, як правило, без залучення широких верств населення. І найбільш прийнятною формою цих змін був двірський переворот.

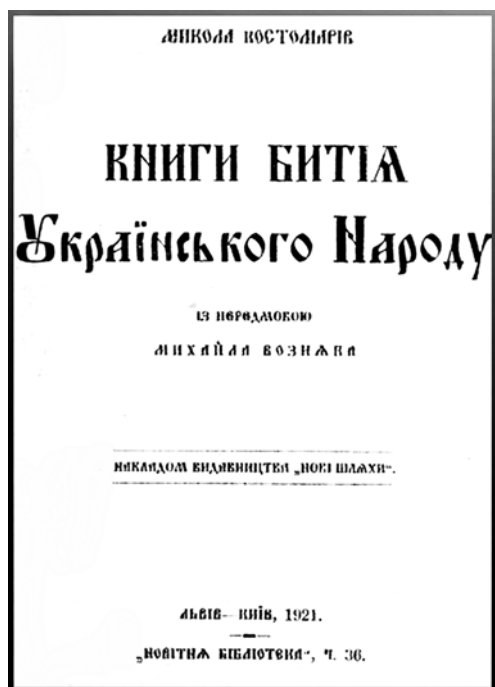
Микола Костомаров

Політична революція — це ніби індикатор «ненормальності» держави. У цьому сенсі вона є не стільки благом, скільки «суворою необхідністю», яка при цьому часто для багатьох людей (а то й суспільства загалом) супроводжується чималими втратами.

Попри домінування в українській культурі й суспільній думці «революційного тренду», точніше «тренду бунту», характерного для пригноблених, колоніальних народів, знаходилися мислителі, які відкидали і навіть критикували ідею революції. Одним із перших серед них був Микола Костомаров (1817—1885).

Передусім відомий він як історик. Проте Костомаров мав непогану філософську підготовку і в своїх творах неодноразово вдавався до філософських рефлексій.

Здавалось, Костомаров належав до революціонерів. У молоді роки він був лідером Кирило-Мефодіївського братства, членів якого звинуватили в «бунтівних ідеях». Тому ця організація була розгромлена, а його члени були репресовані. Костомарову приписують авторство «Книги битія українського народу», — пропагандистського документу цього товариства, — яка загалом мала виражений антиколоніальний і революційний характер. Із часом Костомаров, у силу різних обставин, відійшов від революційності й зайняв помірковану позицію. До того ж ця поміркована позиція поєднувалася в нього із вираженою православною релігійністю. Можна навіть

М. Костомаров. Книга битія українського народу. Обкладинка видання 1921 р.

сказати так: зрілий Костомаров належав до перших українських політичних консерваторів модерного періоду.

Цей консерватизм знайшов вияв у відомій його праці «Дві руські народності», яка була опублікована в 1861 р. у першому українському журналі «Основа», що видавався в Петербурзі. Не будемо звертатися до основних ідей цього твору. Відзначимо лише, що в ньому Костомаров звернув увагу на свавільність українців (у термінології цього автора — південноросів), вказавши, що ця риса відіграла в їхній історії деструктивну роль, не давала їм можливість створити міцну державу. Вчений писав: «Розвиток особистого свавілля, свобода, невизначеність форм були відмінними рисами південноруського суспільства в стародавні періоди, і так воно було згодом. Разом з цим поєднувалася непостійність, брак ясної мети, поривчастість руху, прагнення до створення й якесь розкладання створеного, все, що неминуче впливало з переваги особи над громадськістю. Південна Русь зовсім не втрачала відчуття своєї народної єдності, але не думала її підтримувати: навпаки, сам народ, мабуть, ішов до розкладання і все ж таки не міг розклатися»¹.

У цьому плані цікавим є порівняння українців та росіян, здійснене Костомаровим у зазначеній роботі. Він спеціально акцентував увагу на принципових ментальних відмінностях цих народів: «...плем'я південноруське мало відмінним своїм характером перевагу особистої свободи, Великорос — перевагу общинності. За корінним поняттям перших, зв'язок людей ґрунтується на взаємній згоді й може розпадатися за їхньою незгодою; інші прагнули встановити потребу і нерозривність один раз встановленого зв'язку і саму причину встановлення віднести до Божої волі й, отже, вилучити від людської критики. В однакових стихіях громадського життя перші засвоювали більше дух, інші прагнули дати йому тіло...»². Відповідно, ці відмінності давали і дають знати про себе в історичних діяннях. Якщо росіяни виявляли здатність до державного життя, то цього не скажеш про українців. «У великоруському елементі, — писав Костомаров, — є щось величезне, створююче, дух стрункості, свідомість єдності, панування практичного розуму, що вміє вистояти важкі обставини, вловити час, коли слід діяти, і скористатися цим наскільки потрібно... Цього не показує наше південноруське плем'я. Його вільна стихія приводила або до розкладання громадських зв'язків, або до виру спонук, які обертали білячим колесом народне історичне життя»³. Отож, попри свою проукраїнську позицію,

Микола Костомаров.
Дві руські народності

¹ Костомаров М. Дві руські народності. — К., 2012. — С. 24.

² Там само. — С. 46—47.

³ Там само. — С. 47.

Костомаров все ж віддавав перевагу великоруському племені з його жорсткою дисципліною перед племенем південноруським, схильним до анархії та «любові до свободи».

В останні роки свого життя Костомаров написав твір, де знайшли вираз його консервативні погляди й «контрреволюційність». Це — оповідання «Бунт худоби (Лист малоросійського поміщика до свого петербурзького приятеля)»¹. Жанр цього твору можна визначити як антиутопію. Написаний він був російською мовою, хоча в ньому присутній сильний український колорит. До того ж вказується, що це лист малоросійського поміщика. Тобто в творі описуються реалії, які ніби були пов'язані з Україною. В оригіналі твір називається «Скотський бунт». І в цій назві відверто відчутна негативна конотація. «Скотський» — тобто поганий, мерзенний.

Саме поняття «бунт» у творі ототожнюється з поняттями «повстання» та «революція». Для автора «Бунту худоби», який вдягає маску малоросійського поміщика, це ніби синоніми, про що говориться на початку твору.

Твір сюжетно простий. У ньому розповідається, як серед тварин, котрі знаходяться в господарстві малоросійського поміщика, починає визрівати бунт. Причиною цього є агітація, яку ведуть незадоволені бугаї. Автор так характеризує цих бунтарів: «У бугаїв... є такі якості, котрі зустрічаються в окремих осіб із людей: у них якась постійна невгамовна пристрасть хвилювати інших без якоїсь мети, смута задля смуги, бунтарство заради бунтарства, бійка заради бійки; спокій їм набридає, від порядку їх нудить, їм хочеться, щоб все навколо бурлило, гомоніло; при цьому їх тішить усвідомлення того, що все це зроблено не кимось іншим, а ними».

Тобто для Костомарова бунт-революція провокується невірноваженими людьми, які не можуть спокійно жити. Такий погляд занадто однобокий. Звісно, в будь-якому суспільстві є бунтівні, невірноважені елементи. Однак не завжди вони здатні спровокувати революцію. У «вірноваженому» стабільному суспільстві ці елементи можуть знаходити вихід для своєї енергії в конструктивних сферах діяльності. Хоча — не обов'язково. Якась частина з них поповнює злочинний світ. Невірноважені елементи дають про себе знати в «розхитаному» суспільстві, де існує нестабільність, незадоволення. Тобто те, що називають «об'єктивними причинами» революції. Тоді й спрацьовує революційна пропаганда і, відповідно, виникає запит на революційну діяльність.

Однак Костомаров, говорячи про причини революції, мав певну рацію. Адже в будь-якому суспільстві існують буйні «бугаї», власне, потенційно революційні елементи. Останнім учений дав точну соціально-психологічну характеристику, відзначивши їхнє спонтанне прагнення до смуги.

Далі в оповіданні говориться про те, що під впливом «революційної агітації» бугаїв та жеребців, які говорять про знущення людей, тобто пануючого класу, над тваринами (експлуатованими низами), починається повстання. До нього приєднуються й цілком мирні тварини — вівці, свині, кури, гуси і т. д. Навіть бунтівни-

¹ Костомаров Н. Скотський бунт // http://orwell.ru/library/others/Skotskoj_Bunt/russian/r_sb

ками стають коти, в яких, здавалось би, немає причин для бунту, адже люди годували й доглядали їх. Вірними людям залишаються лише собаки. Останніх, певно, можна сприймати як алегорію поліцейських чи силових структур.

Сам бунт чи то революція зображується як деструктивне явище. Повсталі тварини нищать існуючий порядок, «цивілізацію», утверджуючи анархію. Ось, наприклад, як автор зображує «революційні діяння» свиней: «Вони із завзятістю пустошили грядки з картоплею, ріпою, морквою й іншими овочами, жадібно поїдали корені, інші ж увірвалися до квітника, який був розташований під самою стінкою панського будинку...» Одне слово, «революціонери» прагнуть безконтрольно оволодіти цінностями, які нагромаджувалися протягом тривалого часу в суспільстві.

Наступний етап бунту-революції — це досягнення компромісу між панівним класом, «старою владою» і революціонерами. У переговори з бунтарями вступає Омелько, який розуміє тваринну мову. Спочатку він говорить, що тварини порушили Божий порядок. Тобто існуюча влада подається як встановлена Богом. На що тварини йому відповідають: «Який це Бог! Це у вас, у людей, є якийсь Бог! Ми ж, худоба, ніякого Бога не знаємо!» Інакше кажучи, революціонери — безбожники. Для них божественний авторитет — не авторитет. Вони відкидають традиції і ладні чинити так, як їм хочеться.

Омелько запитує тварин, що вони хочуть. Тварини відповідають: «Волі». Хоча що таке воля, чітко не усвідомлюють. Омелько дає їм волю, інтерпретуючи її в такому дусі: «Ну що ж? Ідіть на волю! Ідіть в поле, потовчіть всі хліби, що лишилися ще на корені. Ми же вас не будемо використовувати ні на яких роботах. Вільними будьте собі!»

Саме поняття «воля» в цьому тексті Костомарова постає як щось негативне. Воля — це коли ти не працюєш, а паразитуєш, користаючись тими матеріальними ресурсами, які тобі не належать.

Після того, як тварини отримали волю, настає черговий етап революції. «Старі господарі», зберігаючи за собою основну частину власності, дещо віддають революціонерам. Останні цією власністю не можуть ефективно скористатися. До того користуються нею лише найбільш «буйні», мирним же революціонерам не дістається практично нічого.

Серед революціонерів настає розкол. «Мирні» знову повертаються до своїх колишніх господарів. «Буйні» ж швидко знищують власність, яка дісталася їм. Не маючи з чого жити, вони також повертаються до старих господарів у стійбища. Настає «термідор», коли з «буйними» революціонерами розправляються. А «небуйні» знову опиняються у ярмі.

Зрозуміло, «Бунт худоби» — твір не науковий, а художня алегорія. Однак за цією алегоричністю можемо побачити багато цікавих ідей, які мають наукову цінність. Спробуємо їх артикулювати.

Отож, Костомаров ніби розписує сценарій революції.

Перший етап — це спровоковане революційними агітаторами повстання, яке має на меті все знищити й оновити лад. Але повний успіх такого повстан-

ня привів би до абсолютного хаосу й варварства. Тому повного успіху бути не може. Зберігаються старі bastiони — осередки ладу й «цивілізації».

Другий етап — це компроміс між старою владою і революціонерами, коли перші віддають частину своєї власності другим.

Третій етап — розкол у рядах революціонерів. Частина з них намагається скористатися захопленою під час революції власністю. І при цьому фактично нищить її. Інша ж частина революціонерів, якій нічого не дісталось від революційного пирога, «зраджує» революцію й повертається до старих господарів.

Четвертий етап — це «термідор», контрреволюція, коли зрозуміло стає безпорадність революціонерів, а старі господарі намагаються взяти реванш.

У творі Костомарова «Бунт худоби» автор натякає на те, що українці схильні до революції. Ще раніше в своїх працях він відзначає їхнє прагнення до волі. Останнє поняття у «Бунті худоби» вживається, радше, в сенсі негативному. Очевидно, Костомаров вважав, що саме через прагнення до волі серед українців є чимало «буйних», які ладні влаштувати революції. Тому не випадково події «Бунту худоби» розгортаються на українських землях.

За життя Костомарова «Бунт худоби» так і не був опублікований. Схоже, автор і не прагнув цього. В умовах загниваючого російського самодержавства, коли поширювалися революційні настрої, поява такого твору могла би серйозно зіпсувати репутацію Костомарову.

Уперше твір побачив світ (що є дуже показовим!) у 1917 році, коли в Росії вибухнула революція. Тоді було вже пізно. Ніхто на попередження Костомарова не звернув уваги. Потім довго «Бунт худоби» не перевидавався. Радянська влада

не могла допустити такого «контрреволюційного» твору. А українській діаспорі він не був цікавим. Зрештою, й сьогодні мало хто в Україні знає про цей твір Костомарова. Занадто неприйнятними видаються нам його ідеї.

Крейн Брінтон

Загалом революції були і є різними — «частковими» і «повними», завершеними і незавершеними. Сценарій революції залежить від багатьох чинників, які існують в країні, де вона відбувається. Це не тільки і не стільки соціальні, політичні й економічні чинники, які спровокували революцію. Це й «якість» еліти, про що вже йшла мова, ментальні особливості народу, культурні традиції і навіть чинники зовнішнього характеру, які можуть стимулювати чи, навпаки, стримувати революцію.

Однак, попри існування цих чинників, можна виділити певні закономірності в «революційних сценаріях». Костомаров спробував визначити їх — правда, в «непрямій», алегоричній формі. Ці закономірності (уже з позицій наукових) відстежив

американський історик Крейн Брінтон у своїй книжці «Анатомія революції»¹, яка побачила світ у 1938 р. В основному він використав матеріали чотирьох революцій — англійської 40-х рр. XVII ст., американської Війни за незалежність, котру він теж розглядав як революцію, Велику французьку революцію 1789—1794 рр., а також російську революцію 1917 р.

Книжка Брінтона стала досить відомою. Її неодноразово перевидавали. Вважають «класикою» у вивченні революцій. Постулати цього твору навіть використовували вищі американські посадовці, здійснюючи свою зовнішню політику. Наприклад, Збігнев Бжезінський використовував її, даючи рекомендації президенту США Джиммі Картеру, будучи його радником з питань національної безпеки.

Брінтон вважав, що революції починаються з проблем, які виникають у «старого» дореволюційного режиму.

Передусім це фінансові проблеми — дефіцит державного бюджету, збільшення скарг щодо «непомірного» податкового тиску. Такими причинами є також помітна перевага одних економічних інтересів перед іншими, адміністративні заборони, загальна плутанина в сфері управління.

Окрім економічних чинників та пов'язаних із ними проблемами управління, на думку Брінтона, певну роль можуть відіграти чинники соціально-психологічного характеру. Наприклад, почуття, які виникають у окремих людей, що їхня кар'єра «закрита для вияву їхніх талантів», втрата впевненості в собі у представників правлячого класу². Більше того — багато представників цього класу доходять висновку, що їхні привілеї несправедливі й шкідливі для суспільства. Як наслідок — інтелектуали відмовляються підтримувати урядові кола. У результаті цього правлячий клас стає «політично некомпетентним»³.

Брінтон вважав, що призводять до революції не лише чинники «об'єктивні», викликані діяльністю правлячого режиму (фінансові проблеми, корупція, тиранія і т. д.), але й також чинники «суб'єктивні», до яких відноситься агітаційна діяльність радикально налаштованих елементів. Щодо революційного перевороту, то він часто стає результатом імпотентності влади, яка не здатна ефективно використати силові структури⁴.

Коли ж революція відбулася, то, з точки зору дослідника, вона має пройти чотири етапи. Хоча іноді буває так, що якийсь етап «випадає».

Перший етап — це переворот і тимчасова ейфорія після краху старого режиму. До влади приходять революціонери, які «засвітилися» під час перевороту.

Крейн Брінтон вважав, що революції мають кілька етапів розвитку. Починаються вони з повалення старого режиму і приходу до влади «поміркованих революціонерів», яких із часом змінюють революціонери радикальні. А логічним завершенням революції є «термідоріанський» переворот.

¹ Brinton C. The Anatomy of Revolution. — New York, 1965.

² Ibid. — P. 65.

³ Ibid. — P. 252.

⁴ Ibid. — P. 88.

Проте їхня влада не є узаконеною й «легітимізується» революційним ентузіазмом широких мас. Практично при владі опиняються представники нової еліти, які були ображені старим режимом.

На другому етапі революціонери, що прийшли до влади, намагаються легітимізувати своє становище. Це здійснюється в умовах поступового згасання революційного ентузіазму. Тобто «революційний запал» поступово вичерпується. «Революціонерам при владі», які не мають достатніх ресурсів (матеріальних, організаційних, медійних тощо), доводиться звертатися на допомогу до представників старого режиму, які цим володіють. Відбувається примирення «поміrkованих революціонерів» та «поміrkованих старих», власне, злиття частини нової еліти із частиною старої. Цей союз «поміrkованих» спрямований як проти революційних, так і проти контрреволюційних радикалів¹. Починається переслідування як одних, так і других.

На третьому етапі поміrkований революційний уряд може втратити владу. І тоді відбувається переворот на користь революційних радикалів². Починається фізичне знищення будь-яких противників революції, у т. ч. колишніх революціонерів, які діяли поміrkовано. Революція, як Сатурн, «пожирає своїх дітей»³. Правління радикальних революціонерів можна трактувати як правління «жаху і чесноти»⁴.

Прийшовши до влади, «справжні революціонери» намагаються прибрати до рук наявні в державі ресурси. Однак, оскільки вони не мають відповідного організаційного досвіду, відбувається швидке розбазарювання цих ресурсів. Паралельно з цим відбувається помітне розбалансування суспільства, яке веде до соціального хаосу. Що, в свою чергу, може призвести до протистояння соціальних груп, а то й до громадянської війни.

Все це в кінцевому результаті веде до четвертого етапу революції — «термідоріанського перевороту». Під останнім розуміється встановлення авторитарної чи навіть тоталітарної влади, яка «наводить порядок». Це може відбуватися як під гаслами «повернення до старого», так і під гаслами реалізації. «Термідор» повертає чимало методів правління старого режиму⁵. Правда, нова постреволуційна влада, відповідно, корегує ці методи, намагається їх зробити більш адекватними новим реаліям. Відповідно, й формується нова еліта, котра включає як старі «дореволуційні» елементи, так і елементи «революційні».

На цьому й завершується революційний цикл.

Правда, це не значить, що революції мають проходити ці всі окреслені етапи. Останні можна розглядати як можливості, котрі не обов'язково стають дійсністю. Тут якраз спрацьовують різні як внутрішні, так і зовнішні чинники, про які вже велася мова. Наприклад, Брінтон вважав, що американська революція

¹ Brinton C. The Anatomy of Revolution. — P. 140.

² Ibid. — P. 253.

³ Ibid. — P. 121.

⁴ Ibid. — P. 180.

⁵ Ibid. — P. 207—208.

не пройшла третій етап, тобто радикального перевороту¹. Хоча й певні елементи цього етапу були присутні.

Загалом же уникнення третього етапу начебто є благом. Без нього революційні події є менш кривавими й більш конструктивними.

Забігаючи дещо вперед, зазначимо, що Ніжинська чорна рада 1663 р. стала своєрідною вершиною козацької революції, власне, вершиною її третього етапу. І мала вона для українських земель трагічні наслідки. Не даремно Костомаров пов'язував початок т. зв. Руїни саме з цією подією.

¹ *Brinton C. The Anatomy of Revolution. — P. 24.*

Загублений руський світ

Перш, аніж говорити про революцію в Україні в другій половині XVII ст. і, зокрема, про Ніжинську чорну раду 1663 р., варто сказати про ті значні соціальні зрушення, які передували цій події.

У період Середньовіччя українські землі (переважно північні й західні) стали коліскою держави, яка іменується Руссю чи Київською Руссю. Саме на українських землях знаходилася столиця цього державного утворення, Київ, а також важливі міські центри — Чернігів, Переяслав, Володимир (Волинський), Галич... Київська Русь була середньовічною імперією, яка, попри політичну роздробленість (що було характерним для тогочасних держав), залишалася відносно цілісним організмом — як у плані політичному, так і в плані релігійному, культурному. В межах цієї держави, яка в різних формах проіснувала близько п'ятисот (!) років, сформувалася своя цивілізація, котру можна назвати руською (не плутати з російською).

У середині XIV ст. відбулося падіння Русі й руської цивілізації, яка охоплювала терени Східної Європи від Чорного моря до Балтійського. Тоді перестало існувати Королівство Руське, котре в нас продовжують іменувати кабінетним терміном Галицько-Волинське князівство. Колишні землі Русі були розібрані татарськими, польськими, литовськими та угорськими можновладцями. На колонізованих русичами угро-фінських землях, що опинилися в сфері політичного впливу татарської Золотої Орди, постало Велике Московське князівство, яке з часом почало претендувати на спадок Русі. Значну частину земель балто-чорноморського простору зайняло Велике князівство Литовське, де помітно переважало руське населення і яке значною мірою продовжило політичні й культурні традиції Русі Київської. Натомість Галичина була захоплена Польським королівством, а Карпатська Русь — Угорським. Ще одним уламком колишньої Русі стала Молдавія, яка виникла на південних землях Королівства Руського. Значну частину населення цієї країни становили слов'яни (русини). А в плані політичному й культурному Молдавія чимало запозичила в Руського королівства. Правда, з часом тут почали посилюватися волоські елементи. І поступово в цій країні слов'янські елементи перестали домінувати.

Падіння Русі було й падінням руського етносу, який мусив зійти з великої політичної арени, «замкнутися в собі». Це, зокрема, спостерігалось в Речі Посполитій, яка виникла як федеративна держава в 1569 р. у результаті об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. При цьому основні українські терени увійшли до складу Корони Польської.

Не можна сказати, що в той час руська цивілізація як така перестала існувати на українських землях. Адже зберігалася тут православна церква, у діловодстві широко використовувалася

т. зв. руська мова. Можна говорити й про існування руської етнополітичної свідомості — принаймні на рівні елітарному.

Із кінця XVI ст. до нас дійшов цікавий документ — заповіт волинського шляхтича Василя Загоровського. Про останнього варто сказати кілька слів. Він належав до родинного клану Загоровських, які мали володіння на теренах Волині. Це була відносно заможна й впливова шляхта, хоча в плані матеріальному поступалася магнатам, а в плані родовому — князям.

Василь Загоровський обіймав посади каштеляна брацлавського, королівського маршалака й володимирського городничого. Трапилося так, що він, воюючи, потрапив у полон до кримських татар. Не маючи змоги визволитися, Василь Загоровський написав у полоні в 1577 р. заповіт. Зрозуміло, це був прагматичний документ, у якому велася мова про те, як розпорядитися майном, котре належало автору зазначеного документа. Також давалися рекомендації щодо виховання дітей.

Цей заповіт є відносно відомим твором. Однак дослідники звертають на нього увагу як на документ педагогічної думки, адже в ньому була розписана система освіти для тогочасного шляхтича. Насправді, документ дає набагато більше інформації, у т. ч. і такої, яка стосувалася відносин між тогочасними шляхтичами й іншими верствами населення України.

Із документа видно, що Василь Загоровський добре знав своє господарство — де що в нього росте, що треба посадити, що впорядкувати і т. ін. Тобто вникав у господарські проблеми. Зараз таку людину ми назвали би менеджером.

Але не лише менеджером. Василь Загоровський був і меценатом. Він піклувався про православні храми — давав кошти на потреби Іллінської церкви в місті Володимирі (Волинському), а також для церкви у своєму маєтку в селі Суходоли.

Треба розуміти, що храм у ті часи — не лише місце для молитви. То було важливе місце комунікації, громадського життя. Також храми часто виконували роль освітніх осередків, адже при багатьох із них існували школи і навіть скрипторії. Такою, наприклад, була згадана Іллінська церква. Василь Загоровський спеціально виділяв кошти для місцевого дяка, аби той займався культурно-освітньою діяльністю. У заповіті читаємо: «І то для того дяку доброму більше [дається], щоб... дітей, котрих на науку йому будуть давати, й Богу й людям добрим удячно [науки] на-

Миколаївська церква (Володимир-Волинський)

вчав, у церкві на книгах гаразд читав і співав, книги, яких церква пильно потребує, з доброго підняття щоб уставно писав, аби щотижня по три зошити правильно, справедливо й нефальшиво списував. А на рік півтора ста зошитів...»¹

Окрім того, Василь Загоровський виділяв кошти на те, що ми зараз назвали би соціальним захистом. При Іллінській церкві та церкві в селі Суходоли він фундував шпиталі, в кожному з яких могло перебувати по двадцять чоловік. Правда, не треба плутати шпиталь і лікарню. У той час шпиталями називали притулок для бідних і немічних.

Також Василь Загоровський у своєму заповіті говорить про те, що потрібно уникати утисків підданих. Передаючи в управління власні маєтності своїй дядині, він пише: «...щодо підданих моїх її милість, пані дядина, має застерігати, аби утримувалися без утиску та зайвин од урядників. А що в часі жнив у них робота важка є, по двоє жати із дому ходять, на те, їх потішаючи, щонеділі, поки озимину та ярину обіжнуть, її милість, пані дядина, має веліти давати їм випивати по бочці пива, аби не лихословили, а справедливо згадували, до церкви в неділю і в кожне свято аби ходили, молячись Богу-Сотворителю, і в усьому добре чинили»².

Отакі колись були в Україні експлуататори-«кровопивці»!

Шляхтичі збройно обороняли свої володіння й водночас займалися господарюванням. Вони намагалися надмірно не експлуатувати підданих. Навіть іноді задобрювали їх — особливо тоді, коли ті виконували важку роботу. Займалися шляхтичі також благодійністю, допомагали нужденним — з цією метою, зокрема, створювали шпиталі.

Виявляли вони турботу й про церкву православну. Це була важлива інституція, яка єднала «верхи» й «низи», сприяючи консолідації суспільства.

Василь Загоровський не був винятком. Подібним чином діяли й інші руські (українські) православні шляхтичі. Звісно, всіляке траплялося, виникали й конфлікти між представниками різних станів. І все ж можна сказати, що в той час на українських землях був певний соціальний консенсус.

Однак цей консенсус виявився зруйнованим. Важливу роль у цьому руйнуванні відіграв релігійно-культурний чинник. У заповіті Василя Загоровського можна знайти вже перші ознаки цього руйнування.

Зокрема, автор заповіту говорить про те, як навчати своїх синів. Спочатку їх має вчити православний дяк «руському письму» й «віри своєї». Потім їм треба підшукати «бакаляра», тобто випускника якогось європейського університету, котрий би навчав латинської мови. А після цього Василь Загоровський пропонував віддати синів «до науки єзуїтам у Вільні», тобто у Віленський єзуїтський колегіум, який з часом став академією³.

Справді, єзуїти добре навчали своїх вихованців латинської мови. А її знання відкривало непогані кар'єрні можливості для шляхтичів. Адже щоб посідати

¹ Загоровський В. Духовний заповіт // Слово многоцінне. — К., 2006. — Кн. 1. — С. 227—228.

² Там само. — С. 234.

³ Там само. — С. 222.

державні посади в Речі Посполитій, треба було знати латину. Це була мова культури, римо-католицької церкви, міжнародного спілкування. Нею в багатьох європейських державах велася документація.

Звісно, Василь Загоровський не допускав покатоличення своїх дітей. Він говорить, щоб вони «закону грецького (тобто православ'я. — П. К.) ніколи аж до смерті своєї не покидали». Але бажання та реалії — не одне й те саме.

Діти православних шляхтичів, навчаючись у католицьких школах, так чи інакше долучалися до «латинського світу». Особливо успішно покатоличували їх єзуїти, що мали численні добре організовані школи. Не дивно, що через якихось два десятки років серед Загоровських було чимало католиків.

Українські православні шляхтичі, князі, перебуваючи під впливом більш дієвої, конкурентної західної («латинської») культури, відходили від свої віри, а в плані етнічному долучалися до поляків. У такій ситуації вони, будучи *gente gutenus*, стали *natione polonus*, тобто, усвідомлюючи своє українське коріння, пішли на службу до Польської держави й до «польського народу». У політичному плані ці люди стали усвідомлювати себе поляками і, зрештою, ополячилися.

Через десять років після написання заповіту Василя Загоровського, у 1587 р., з'явилася невелика за об'ємом полемічна книжка Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», де є твір «Календар римський новий». Автор, зокрема, звертає увагу, що в Русі-Україні панами є католики, які відзначають релігійні свята за «новим римським календарем». Натомість підданими є православні, які живуть за своїм «старим» календарем. І ось на календарному ґрунті виникають конфлікти. Пани хочуть, щоб свята відзначалися «по-новому», і змушують до цього селян. «Чоловік бідний, убогий, — писав Герасим Смотрицький, — котрий від праці рук своїх у поті лица мусить їсти хліб свій і з тієї праці та поту мусить себе задовольняти й давати пану, що йому накажуть, звик був від предків своїх віддавати, що належало Богу і що належало пану, тепер уже в жодний спосіб того гаразд учинити не може. Пан йому каже давати у святі дні Богу до честі та хвали, згідно звичаю давнього церковного, робити належно. Боїться і Бога, боїться і пана, мусить більшого відкинутися, а меншому служити. Бо про Бога чув, що є довготерпеливий і вельми милостивий, а про пана відає, що є короткотерпеливий і трохи милостивий. Коли на його тіло поведуть, то вола заберуть напевне»¹.

У наведеному твердженні Герасима Смотрицького є перебільшення. У той час далеко не всі шляхтичі на українських землях стали католиками. Тут ще залишалося чимало православних магнатів і шляхтичів. Та все ж спостерігалися тенденції їхнього покатоличення й полонізації.

На початку XVII ст. ці тенденції стали достатньо вираженими. У 1610 р. син Герасима Смотрицького, Мелетій, писав у своєму відомому полемічному творі «Тренос», що від православної церкви й від Русі відійшли русько-українські князівські та шляхетські роди, зокрема надзвичайно могутній рід Острозьких: «Де тепер той безцінний камінець — карбункул, як світильник світляний, що

¹ Смотрицький Г. Ключ царства небесного // Слово многоцінне. — Кн. 1. — С. 351—352.

Мелетій Смотрицький

шляхетських родин: «Де попри них інші неоціненні мої клейноди — родовиті, мовлю, славні, великомисленні, сильні й давні дома по всім світі голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу російського — Ходкевичі, Глібовичі, Кішки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кирдеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії й інші?»² У ще одному своєму полемічному творі, «Апології» (1628 р.), Мелетій Смотрицький запитував,

Ярема Вишневецький.
Портрет роботи Д. Шульца.
Третя чверть XVII ст.

його я між перлами, як сонце між зорями, в короні голови моєї носила — дім княжат Острозьких, що блиском світлості старої віри своєї над усі інші світив?» Згадавши рід князів Острозьких, Мелетій Смотрицький звертає увагу на покатоличення інших русько-українських князівських родин: «Де інші дорогі й рівно безцінні тої ж корони каміння — славні дома руських князів — неоціненні сафіри, безцінні діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й інші без числа, котрі вчисляти по одному було б довго!»¹ А після цього він говорить про покатоличення впливових

шляхетських родин: «Де попри них інші неоціненні мої клейноди — родовиті, мовлю, славні, великомисленні, сильні й давні дома по всім світі голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу російського — Ходкевичі, Глібовичі, Кішки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кирдеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії й інші?»² У ще одному своєму полемічному творі, «Апології» (1628 р.), Мелетій Смотрицький запитував, чи багато ще зісталось шляхетських родів на нашій стороні?

Деякі дослідники вважають, що в цьому «лементі» Мелетія Смотрицького є перебільшення. Далеко не всі представники названих родів стали католиками, до того ж окремі князівські й шляхетські роди продовжували зберігати «чистоту православ'я». Зрештою, сам Мелетій Смотрицький в згаданій «Апології» говорив про збереження елітарних структур Русі: мовляв, маємо повну ієрархію, також архимандритів, ігуменів, ієромонахів, пресвітерів; також маємо преславних родів княжат і панів, шляхту й рицарство; а ще — великі братства по містах.

Мелетій Смотрицький був далеко не єдиний, хто порушував питання втратою Русі своєї еліти. До нього звертався Ісайя Копинський у своєму листі-посланні до князя Яреми Вишневецького

¹ Смотрицький М. Тренос // Слово многоцінне. — Кн. 1. — С. 553.

² Там само.

(1632 р.)¹. Останній зрікся православ'я і став католиком, що викликало несприйняття Ісайї. Автор згаданого послання спеціально акцентував увагу на тому, що в минулі часи руська (українська) еліта була православною і що православну віру не можна називати «хлопською».

Ця проблема була помітно ускладнена Берестейською церковною унією 1596 р. Остання розколола як «верхи», так і «низи». Частина православних князів і шляхтичів прийняли унію, інша частина — ні. Те саме можна сказати про духовенство, міщанство й селянство.

Дуже точно тодішню ситуацію описав Іван Франко. «...Русь, — зазначав він, — тратила віру в себе саму, тратила почуття власної гідності і тої натуральної живої солідарності, яка держить при купці всяку живучу суспільність і ненастанно обновлює, подвоює її сили; Русь привикла оглядатися все на других; жебрати, запобігати чиєїсь ласки, унижуватися і коритися без потреби, мірити життя і суспільні справи вузькою міркою особистого утилітаризму. Все, що було серед неї живіше, пройняте духом і бажанням ширшого, горожанського життя, покидало її, не почуваячись не до якої вини, бо чуло, що покидає *секту*, а не *суспільність*»². Щоправда, такі процеси відбувалися не лише в Речі Посполитій. Те саме спостерігалось в Карпатській Русі, де місцева руська еліта мадяризувалися. Дещо пізніше подібні процеси відбулися в Молдавському князівстві й Румунії. Український етнос ніби став «обезголовленим», без своєї провідної верстви.

Поступове розмивання руської (української) еліти, її покатоличення й полонізація мали для України сумні наслідки. Уже на середину й другу половину XVII ст. значна частина української соціальної еліти стала католицькою (передусім це стосувалося земель Речі Посполитої). У XVIII ст. соціальна еліта Правобережної України переважно ідентифікувала себе як поляків — навіть тоді, коли залишалася уніатською.

Наприклад, один із творців Польської конституції від 3 травня 1791 р. Гуго Коллонтай походив

Іван Франко

Гуго Коллонтай

¹ *Копинський І.* Лист до князя Яреми Корибута-Вишневецького // Україна. Антологія пам'яток державотворення X—XX ст. — К., 2008. — Т. III. — С. 156—159.

² *Франко І.* Іван Вишенський і його твори // *І. Франко.* Зібрання творів: у п'ятидесяти томах. — К., 1981. — Т. 30. — С. 127.

Тадеуш Костюшко

із руської (української) родини. Його предки навіть спонсорували деякі уніатські видання Почаївського монастиря. Однак сам Гуго, ставши людиною польської культури, виступав за те, щоб колонізувати українських селян. Те саме можемо сказати про національного героя Польщі Тадеуша Костюшка. Родина Костюшків належала до руської шляхти Берестейщини. Правда, батько Тадеуша вже був католиком. Зате його мати дотримувалася уніатського віровизнання. Також уніатською була родина матері видатного польського поета-романтика Юліуша Словацького. Його навіть хрестили в уніатському храмі.

Релігійні та культурні відмінності між «верхами» й «низами» в Україні (переважно Правобережній), що склалися у XVII—XVIII ст., вели до руйнування того суспільного консенсусу, який існував до того часу. Пани-католики, котрі вважали себе поляками, дивилися на своїх підданих як на іновірців і взагалі як на чужинців, з якими не варто церемонитися.

У першій половині XVII ст. йшло інтенсивне освоєння колонізованими шляхтичами й шляхтичами-поляками лісостепових і степових просторів сучасної України. Освоєння це відбувалося переважно за рахунок руських селян. Цікаво відзначити такий, здавалось би, парадоксальний факт. Польські селяни, переселяючись тоді на українські землі, переходили на руську (українську) мову й приймали православну віру.

Саме тоді склався в Україні стереотип, що пан — це католик і поляк, а селянин — русин (українець) і православний. Старий руський світ був зруйнований...

Натомість на теренах сучасної Центральної України почав формуватися «новий світ» зі своєю елітою. Умовно його можна назвати українським.

Згадане освоєння родючих лісостепових і степових просторів на теренах

Відомий князь Ярема Вишневецький, який був русином-українцем за походженням, у молоді роки не належав до заможних людей. Проте, отримавши землі на Лівобережній Україні, протягом короткого часу нажив величезні багатства й став одним із найгошовитіших магнатів Речі Посполитої. Навіть король не мав таких багатств як він.

сучасної України мало для магнатерії та шляхти Речі Посполитої два боки медалі. З одного боку, на цих землях вирощувалася велика кількість зернових, значна частина яких експортувалася в країни Західної Європи. Русь-Україна в той час стає, образно кажучи, житницею Європи. А це давало можливість магнатам і шляхтичам, що колонізували ці простори, серйозно збагатитися.

Взагалі для шляхти Речі Посполитої Україна стала землею, яка «тече медом і молоком». А період першої половини XVII ст. уявлявся їй як «золоті часи». І справді, в той час Річ Посполита стала сильною та заможною державою.

Але багатства зіпсували її еліту. Магнати й шляхта поступово деградували. Вони втрачали колишній бойовий дух. У країні набула значного поширення корупція. Чимало шляхтичів, а особливо магнатів, що мали землі в Україні, не займалися господарюванням, а передавали управління маєтками євреям-орендаторам, тим самим забезпечуючи собі безтурботне й сите життя. Зрозуміло, орендатори не особливо церемонилися з селянами, намагаючись їх максимально експлуатувати. Це, відповідно, породжувало невдоволення.

З іншого боку, Річ Посполита не мала військових сил, які захищали би новоохоплені лісостепові й степові простори від набігів кримських татар. Останні відносно легко проникали навіть на терени Волині й Галичини, не кажучи вже про Поділля й Київщину. Функцію захисту цих земель поступово почали перебирати українські козаки. Відповідно, останні почали претендувати на статус, який би ставив їх на один рівень зі шляхтичами. Адже вони, як і шляхтичі, були людьми військовими.

Таким чином, магнатерія і шляхта, яких «зіпсувало» багатство, не встигли оглянутися, як у них виріс серйозний конкурент. На українських землях у першій половині XVII ст. почала формуватися альтернативна до шляхетської козацька соціальна еліта. У 1620—1630-х рр. вона заявила про себе, піднявши низку повстань.

Ця еліта, на відміну від шляхетської, дистанціювалася від католицизму й унії та виступила в ролі «захисників православ'я». Водночас козаки починають претендувати на роль продовжувачів державних і соціально-політичних традицій Давньої Русі. Такі претензії бачимо, наприклад, у «Протестації» київського православного митрополита Іова Борецького, у «Віршах на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» та деяких інших творах того часу.

Виникнувши на слов'яно-тюркському пограниччі, українське козацтво, попри домінування в ньому слов'янських елементів, ввібрало в себе й чимало елементів тюркських. Серед козацьких провідників-повстанців були люди тюркського походження. Таким був Тарас Трясило (Федорович) і, ймовірно, Павло Бут (Павлюк). Існували також відомі козацькі роди тюркського походження. Наприклад, Кочубеї. Козацькі повстанці 20—30-х рр. XVII ст. мали певні зв'язки з кримськими татарами й отримували від них

Іов Борецький

Тарас Федорович

допомогу. З часом кримсько-татарський чинник почав відігравати помітну роль у протистоянні козаків, з одного боку, й шляхти та магнатів, з іншого.

Таким чином, на східних околицях Речі Посполитої з'явився новий соціальний стан — козаки. Останні не були задоволені своїм становищем. Вони не вважали себе «простими гречкосіями», а претендували на статус, який дорівнював би їх до шляхетства. Натомість шляхта не поспішала поступатися їм «місцем під сонцем».

Козаки, як і шляхтичі, були «людьми при зброї». А це дозволяло їм втручатися в політичне життя, тиснути на владу. Козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст. якраз і були таким тиском. До того ж козаки мали певні зв'язки з іноземними державами. І при певних обставинах могли розраховувати на допомогу ззовні.

Все це разом узяте давало козакам змогу стати гегемоном соціальної революції. Що, власне, й сталося.

Велика українська революція

Можна твердити, що українці були одними з перших, хто здійснив новочасну революцію. Це, власне, було повстання під проводом Богдана Хмельницького (1595—1657), відбулося майже одночасно з англійською революцією середини XVII ст., яку очолив Олівер Кромвель (1599—1658). Показово, що практично вождь англійської революції й Богдан Хмельницький були однолітками і між ними існували певні контакти.

Події середини і другої половини XVII ст. стали переломними як в історії козацтва, так і в історії українських земель. У вогні повстань та війн згоріла «стара Русь». Її залишки здебільшого були покозачені або покатоличені (а отже, полонізовані). Щоправда, зберігалася ще «уніатська Русь» (уніатська шляхта й духовенство), однак вона маргіналізувалася. На місці «старої Русі» народилася Україна, де козацтво відіграло провідну роль.

Згадані події в історіографії отримали різну назву — «повстання під проводом Богдана Хмельницького», «козацьке повстання», «громадянська війна» («війна домова»), «польсько-козацька війна», «народно-визвольна війна» тощо. Останнім часом, як уже зазначалося, в українській історіографії набув поширення для означення цих подій термін «національна революція»¹. Певно, ні одне з цих означень не відображає всю складність і повноту подій, які відбувалися в Україні в середині й другій половині XVII ст. Але їх можна осмислювати в «революційному дискурсі». До того ж це була не стільки «національна революція» (у той час вести мову про існування сформованих модерних націй дуже проблематично), скільки революція соціальна, яка призвела до кардинальної зміни провідної верстви. На місце князів та шляхти, тобто «старої Русі», прийшла козацька старшина, яка формувала нову соціально-політичну реальність — Україну. При цьому представники старої еліти були частково фізично знищені й відбувся кардинальний перерозподіл матеріальних ресурсів на користь козацької верхівки.

Мала також ця революція елементи й антиколоніального характеру. Українські землі, що входили до складу Речі Посполитої, можна розглядати як «внутрішню колонію» цієї держави. Але якщо Галичина, Волинь, частково По-

Олівер Кромвель

¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 2009.

Богдан Хмельницький.
Гравюра В. Гондіуса

ділля були значною мірою інтегровані в соціально-політичний організм Речі Посполитої, то цього не скажеш про Подніпров'я, котре з часом стало «колискою» української нації. Це були «нові землі», господарем на яких претендувало стати козацтво. Але йому на заваді стояла «колоніальна адміністрація», власне, представники урядових структур Речі Посполитої, а також князі й шляхтичі, які прагнули розбагатіти за рахунок освоєння цих теренів.

Показовою в цьому плані фігура козацького «контрреволюціонера» Яреми Вишневецького — одного з чи не найбільших ворогів Хмельниччини. Як уже говорилося, буквально за якесь десятиліття цей діяч, освоюючи «нові землі» на Лівобережній Україні, фантастично розбагатів і став одним із найзаможніших магнатів Речі Посполитої. При цьому, попри певні нюанси, він не ризикнув порвати з владними структурами цієї держави, фактично представляючи їх на цих «нових землях». Вишневецький

був далеко не винятком. Існувало чимало шляхтичів, які прагнули освоювати ці терени. Наприклад, помітною фігурою серед них був Юрій Немирич. Доля цих людей виявилася різною. Так, Вишневецький, опинившись у стані різкої конфронтації з повсталим козацтвом, став захисником влади Речі Посполитої. Натомість Немирич, належачи до релігійних дисидентів (соцініан), не був настільки інтегрований у владні структури, як Вишневецький. Він спочатку воював проти козаків, а потім перейшов на їхній бік. Правда, Немирич у цьому таборі так і не став «своїм», у результаті чого був убитий козаками. Хоча й Вишневецький теж був «недостатньо своїм» серед польської шляхти, де його намагалися маргіналізувати.

При бажанні можна знайти певні паралелі між американською війною-революцією за незалежність і Хмельниччиною. І тут, і там маємо повстання колонії проти метрополії, протистояння старої метропольної еліти й новосформованої еліти колонії. І тут, і там у цю революцію були втягнуті зовнішні сили. Наприклад, підтримку американським штатам надавала Франція, котра конкурувала з Англією. Повсталим козакам Хмельницького таку допомогу з санкції конкуруючої з Річчю Посполитої Туреччини надавало Кримське ханство. Потім їх підтримала Московія.

Антиколоніальний аспект Хмельниччини був пов'язаний із аспектами етнічним та конфесійним. Борцям проти метрополії важливо було себе позиціонувати як «інших». Відповідно, представники метрополії вважалися поляками й католиками, в той час козаки позиціонували себе як руських і православних. Хоча, насправді, це протиставлення далеко не завжди працювало.

Українська козацька революція середини й другої половини XVII ст., попри внутрішні причини, значною мірою корегувалася чинниками зовнішніми, що не могло не впливати на її перебіг, а також особливості. Тут можна знайти основні етапи класичного сценарію революції. Хоча ці етапи, як правило, виглядають «розмитими» й розтягнутими в часі. Варто враховувати, що тоді соціальні й політичні процеси відбувалися не так динамічно, як у наступні часи. Англійська революція середини XVII ст. теж виявилася розтягнутою в часі. Супроводжувалася козацька революція також значними соціальними протистояннями, підігрітими етноконфесійними конфліктами. І «супутницею» цієї революції, як часто буває, стала громадянська війна.

У армії Речі Посполитої було чимало представників української шляхти, які дотримувалися уніатського чи навіть православного віровизнання. Водночас значну частину війська Хмельницького становили татари-мусульмани. Тобто представляти Хмельниччину «боротьбою за віру», як це зустрічаємо в козацьких літописців та деяких українських авторів, не зовсім справедливо. Хоча й відкидати релігійний чинник не варто.

Козацьку революцію, власне Хмельниччину, часто розглядають як «продовження» згаданих козацьких повстань, котрі передували їй у другій чверті XVII ст. Та й сама вона часто постає як велике козацьке повстання. Загалом виступи шляхти (т. зв. конфедерації) проти центральної влади в Речі Посполитій, котрі супроводжувалися військовими сутичками, не були якоюсь новиною. Вони, з точки зору шляхетського права, сприймалися як законні. Те саме стосується й козацьких повстань, що стали з кінця XVI ст. вже традиційними в Речі Посполитій. Звісно, між шляхетською конфедерацією та козацьким повстанням були відмінності. Козаків у Речі Посполитій не сприймали як шляхетський стан, попри те, що вони намагалися дорівнятися до нього, заявляючи, що є рицарями, оборонцями країни. У цьому сенсі козаки наближалися до шляхти. А якщо так — то мали право на повстання, конфедерацію. Правда, шляхта це право козаків піддавала сумніву. Але договори, які уклалися між представниками королівської влади та представниками козацтва, де-факто легітимізували це право.

І повстанці-конфедерати, і повстанці-козаки ставили перед владою Речі Посполитої певні вимоги та добивалися їхнього виконання. В умовах цієї держави, де не було сильної центральної влади і де часто переважало право сили, такі речі стали звичайною практикою. Конфедерації, з одного боку, були індикаторами кризових явищ у Речі Посполитій. З іншого боку, вони ніби намагалися зняти ці кризові явища. Правда, повстання, яке підняв Богдан Хмельницький у 1648 р., помітно вийшло за межі традиційної конфедерації.

Говорячи про Хмельниччину, варто звернути увагу на один соціальний аспект, який чітко простежується і в документальних матеріалах, і в тогочасних літературних пам'ятках, але на який не звертають увагу українські історики. Козацьке повстання мало не лише антишляхетський характер, але і характер анти-

М. В. Гоголь.
Портрет роботи Ф. Моллера

міщанський. Козаки громили міста, розглядаючи їх як ворожі осередки. Причому часто це були не стільки польські, скільки українські міста. І у вогні повстання гинуло чимало саме українських міщан.

На антиміщанський характер козацького руху звернув увагу Микола Гоголь у своїй епіко-міфічній повісті «Тарас Бульба», яка суттєво вплинула й продовжує впливати при творенні в свідомості людей «образу козацтва». Ідеальним місцем для козака є хутір чи Запорізька Січ. Натомість місто (чи то Київ, чи Дубно) сприймаються як щось вороже, некозацьке, неукраїнське.

Загалом же антиміщанські стереотипи мали поширення в українській культурі. Наприклад, Григорій Сковорода заявляв, що він не піде в «город багатий» і що воліє жити серед природи. У творах Тараса Шевченка, зокрема в повісті «Княжна», хутір постає як найкраще місце для життя людини. Те саме можемо сказати про Пантелеймона Куліша, про що буде вестися мова далі.

Ein Polnischer Jud.

Натан Ганновер

Міста на українських теренах у середині XVII ст. були поліетнічні. В принципі, нічого тут дивного немає — подібна ситуація спостерігалася в багатьох країнах Європи. Міста ніби були місцями зустрічей різних етносів та субетносів. Причому значну частку населення в тогочасних українських містах становили юдеї. Представники цього етносу володіли чималими статками, що не могло не приваблювати козаків-«революціонерів». Спрацьовували й конфесійні відмінності, різні антиюдейські стереотипи (мовляв, юдеї розп'яли Христа). Не маючи ні належного захисту від державних структур, ні своїх збройних формувань, саме юдеї стали чи не найбільшими жертвами козацьких повстань. Про це йшлося в хроніці Натана Ганновера «Глибокий мул»¹, що стала популярною лектурою в юдейському середовищі. Звідси

¹ Ганновер Н. Глибокий мул. — К., 2010.

неприязнь юдеїв до козацтва, до Богдана Хмельницького зокрема. Як і пізніші намагання козацьких літописців виправдати жорстоке ставлення повстанців до представників юдейської спільноти.

Ведучи мову про події середини і другої половини XVII ст. на українських землях, дослідники часто дистанціюються від зовнішніх чинників. Але саме ці чинники були якщо не вирішальними, то достатньо вагомими. Україна стала тереном великої геополітичної гри. Провідну роль у ній відіграла Османська імперія зі своїми васалами, Кримським ханством, Молдавією та Ерделі (Трансильванією). Певну роль також відігравали Швеція й Московія. Зрештою це була гра на ослаблення Речі Посполитої — провідної держави Центрально-Східної Європи. Османська імперія, яка в той час знаходилася не на підйомі, а, радше, на спаді, була зацікавлена в тому, щоб зберегти свої позиції в Центральній та Східній Європі, в тому числі в Північному Причорномор'ї. Маючи значний військовий потенціал, ця держава ладна була йти на розширення своїх володінь у потрібних їй напрямках (адже найкраща оборона — це наступ). Одним із таких напрямків стали українські землі. Використовуючи козаків (наприклад, Хмельницький уклав кілька договорів із турками, фактично опинившись на становищі їхнього васала), а також кримських татар, Османська імперія створила зону нестабільності на українських теренах, встановивши свій контроль над частиною земель України.

У розширенні своєї території за рахунок Речі Посполитої була зацікавлена й Московія. Хмельниччина, дестабілізуювши ситуацію в Речі Посполитій, створила непогані можливості для експансії цієї держави. Скориставшись цим, московіти захопили Смоленськ, деякі території, що входили до складу Великого князівства Литовського як частини Речі Посполитої. Також Московія поширила свій вплив на Лівобережну Україну.

Ще однією потужною дійовою особою у цій геополітичній грі стала Швеція, яка почала претендувати на статус імперії. У колі її інтересів опинилася Балтія, яку вона хотіла взяти повністю під свій контроль. Швеція почала втручатися в справи Речі Посполитої, намагаючись стати володарем на балто-чорноморському просторі. У реалізації цих планів певне місце відводилося й козакам.

Спостерігаючи за діями Богдана Хмельницького¹ та його наступників, бачимо, що вони часто змінювали свою зовнішньополітичну орієнтацію. Сьогодні укладали договори з одними правителями, стаючи їхніми васалами, а завтра ці договори розривали й шукали собі нового покровителя. Такі зовнішньополітичні хитання обумовлювалися складністю, запутаністю геополітичних змагань, які велися в той час на теренах України. І в цій ситуації козацтво ставало не стільки суб'єктом, скільки об'єктом міжнародних відносин. А в остаточному підсумку від цього програвала Україна.

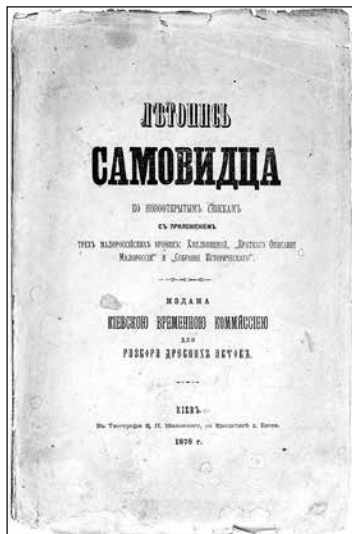
¹ Про Богдана Хмельницького див.: *Костомаров М. І.* Богдан Хмельницький: історична монографія. — Дніпропетровськ, 2004; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К., 2003; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 2007.

Перший етап козацької революції — це повстання під проводом Хмельницького, яке привело до творення на теренах України автономної козацької державної структури, яка переважно в нас іменується Гетьманщиною.

Перший етап козацької революції тривав близько року — від перемоги козацько-татарського війська під Жовтими Водами та Корсунем (квітень-травень 1648 р.) до укладення Зборівського договору (серпень 1649 р.).

Щодо причин повстання, то козацькі літописці (Григорій Грабянка, Самійло Величко та ін.) витворили благочестиву легенду про те, що Хмельницький мав серйозний конфлікт із чигиринським підстаростою Данієлем Чаплинським. Останній вчинив збройний наїзд на хутір Суботів, який належав Хмельницькому. У результаті цього наїзду хутір перейшов у власність чигиринського підстарости. Ображений Хмельницький, не знайшовши управи на кривдника, подався на Запорізьку Січ, де підняв повстання проти поляків, яке скоро набуло масовий характер.

Ця легенда, певно, мала під собою реальні підстави. Вона фігурує в польських, українських хроністів, згадуваного Натана Ганновера. Щоправда виникає питання: чи можна розглядати зазначену подію як причину повстання? Подібні конфлікти були на той час звичною справою в Речі Посполитій, особливо на українському прикордонні, де вплив центральної влади був зведений до мінімуму. Навіть козацькі літописці, котрі акцентували увагу на конфлікті між Чаплинським та Хмельницьким, радше намагалися подати цю подію як привід для повстання, вишукуючи при цьому більш серйозні причини — гоніння на православ'я, утиски козаків, обмеження їхніх прав тощо.

Літопис Самовидця.
Титульна сторінка київського
видання 1878 року

Чи не найбільш об'єктивно до причин повстання Хмельницького підійшов анонімний автор Літопису Самовидця. Цей козацький літописець, схоже, був учасником Хмельниччини й намагався правдиво описувати її події. Перше речення літопису — досить промовисте: «Початок і причина війни Хмельницького є єдино від ляхів на православ'я гоніння і тяготи на козаків»¹. Самовидець спеціально говорить про «гоніння ляхів на православ'я» як одну з перших причин козацького повстання.

Справді, конфесійний чинник, як уже відзначалося, відігравав певну роль у війні під проводом Хмельницького, але він не був першорядним. Самовидець же намагається поставити цей чинник на перше місце. Пізніше так само чинили деякі російські та українські автори — як історики, так і письменники. У самому літописі автор звертає увагу на утиски, які чинили католики православним. Насправді, наведені літописцем оповіді про важке

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — К., 1971. — С. 45.

становище православних на українських землях не зовсім відповідали реаліям. Звісно, у той час в Україні було протистояння між католиками й уніатами, з одного боку, та православними, з іншого. Іноді воно доходило до кривавих ексцесів — хоча це траплялося не часто. Зрештою, православна церква в Речі Посполитій мала легальний статус. А закони цієї держави гарантували відносно широку свободу віровизнання.

Питання в іншому — навіщо Самовидцеві було акцентувати увагу на переслідуваннях православних і розглядати їх як ледь чи не найголовнішу причину Хмельниччини? Фактично давалося зрозуміти, що козацькі війни були спрямовані проти утисків православ'я. Таким чином відбувалася ідейна легітимізація цих війн. Козаки ніби перетворювалися в борців за православну віру. З часом ця ідея отримала розвиток і стала важливим елементом козацької міфології.

Та все ж не варто недооцінювати конфесійний чинник. Він мав велике символічне значення. А люди в своїх діях часто орієнтуються на символи, які заступають їм реалії. Принаймні конфесійний чинник дозволяв козакам розмежовувати своїх і чужих. Своїми були православні, до яких належали не лише козаки, а й, зрозуміло, православне духовенство, також селяни й руські (українські) міщани. Натомість чужими були католики, протестанти, уніати (переважно шляхтичі), а також юдеї. Із середовища останніх, як правило, походили орендатори, що нещадно експлуатували українських селян.

Проте Самовидець звертає увагу не стільки на питання релігійні, скільки на питання економічні й соціальні, виділяючи три блоки соціально-економічних проблем, які привели до козацького повстання.

Перша проблема полягала в тому, що козаків, які не належали до реєстру, змушували виконувати панщину й різного роду роботи на користь панів. Це викликало незадоволення.

Друга проблема стосувалася вже реєстрових козаків. Їх теж почали утискати. Зокрема, не виплачували належної платні. Ці гроші прибирали до рук полковники й сотники. Іноді вони давали плату певним групам козаків, аби ті були до них «зичливими». Серед вищих козацьких чинів процвітала корупція, здириство. Вони забирали в простих козаків їхню татарську здобич — коней і т. ін. На простих реєстрових козаках, вважав Самовидець, наживалися євреї. Він змальовував таку картину: мовляв, у містах від євреїв була така кривда, що невільно козакові в домі своєму напиться на свою потребу тримати, не лише меду, горілки і пива, але і браги. У тих козаків, які за пороги на рибу ходили, у Кодаку десятину на комісара відбирали. Окрім того, окремо треба було і полковнику давати, і сотникам, і осавулові, і писареві... Реєстрові козаки також були незадоволені обмеженням реєстру. Адже виходило так, що діти реєстрових козаків не вважалися реєстровцями й мусили відробляти панщину¹.

Ще одна проблема — це «криза управління». Мовляв, маєтками управляли не власники, державці, а посередники — старости та євреї-орендарі. Ці посередники жорстко експлуатували підданих, що й породжувало невдоволення.

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 46.

Оскільки, писав Самовидець, самі державці на Україні не мешкали, лише посади свої утримували, тому про кривди посполитих мало знали, а якщо й знали, то були засліплені подарунками від старост та рендарів¹.

Хоча, заради об'єктивності, Самовидець відзначав, що люди «на Україні», власне на Придніпров'ї, «жили обфито», тобто заможні. Але їх обурювало те, що тепер треба було більше ділитися з державцями, ніж раніше.

Загалом маємо набір «класичних причин революції» — це збільшення скаргу щодо «непомірного» податкового тиску, помітна перевага одних економічних інтересів перед іншими, адміністративні заборони, криза управління. До цього варто додати поширення серед козаків думки, що їх несправедливо утискають.

Однією з важливих причин повстання Хмельницького стало намагання влади встановити більший контроль за козацьким регіоном і змусити козаків віддавати частину своїх прибутків.

Хоча, на відміну від інших плебейських верств населення, козакам жи-

лося непогано. Зрештою, це визнає Самовидець. Тобто в козаків, здавалось би, було менш причин для повстання, аніж у селян чи навіть ремісників. Але рушійними силами революції, як правило, є не найбільш знедолені, які, радше, є «матеріалом» для революціонерів, а представники «середнього класу», які намагаються покращити своє становище. Таким «середнім класом» на українських землях, власне, й стали козаки.

Попри існування внутрішніх причин козацької революції, були також причини зовнішнього характеру. Факти свідчать, що це повстання не виникло спонтанно. Тут велася тривала й серйозна підготовка.

Десь за півроку до нього, восени 1647 р., до Бахчисарая й Стамбула виїхало козацьке посольство, яке мало обговорити плани майбутнього виступу проти влади Речі Посполитої й заручитися підтримкою турків і татар². У березні 1648 р. між козаками й турецькою владою був укладений договір³. Потім бачимо, що до кінця життя Хмельницький часто вступав у переговори й укладав договори з Османською імперією та її васалами (Кримським ханством, Ерделі, Молдавією)⁴. Наприклад, восени 1648 р. гетьман звернувся до султана взяти під свою зверхність «Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу»⁵. Звісно, не все тут було просто. Васали турецького султана мали свої інтереси, які не завжди співпадали з інтересами їхнього повелителя. Та й сам Хмельницький і його оточення намагалися вести власну гру. На цьому ґрунті виникали неузгодження, конфлікти. Однак, при всіх цих нюансах, політика Хмельницького була на руку Османській імперії.

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 46.

² Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело з історії Визвольної війни середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV—XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 44—45.

³ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 180.

⁴ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. — К., 2010. — С. 97—109.

⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648—1658). — К., 1961. — С. 626—627.

Кажучи про зовнішній чинник революції, варто мати на увазі, що він не є чимось винятковим. Наприклад, американська Війна за незалежність, котру (про це говорилося) кваліфікують як революцію, слід відзначити, що тут далеко не останню роль теж відігравав зовнішній чинник. Американським штатам, які боролися за незалежність, допомагала Франція. Остання намагалася такими діями підірвати сили свого суперника — Великої Британії. Або коли проаналізуємо революційні події у Росії, то теж побачимо втручання зовнішніх сил — країн Антанти, Німеччини.

Звісно, не треба думати, що Османська імперія прагнула завоювати українські землі. На той час вони не становили для неї великого інтересу. Для Туреччини важливим було зберегти за собою контроль над Чорним морем. Козацькі чорноморські походи стали для турків чималою проблемою. Тому правителі Порти були зацікавлені переключити козацьку активність на інший об'єкт — Річ Посполиту, котра сприймалася турками як ворог. Загалом Османська імперія воліла мати на теренах України козацьку васальну державу. Це, можна сказати, була програма-максимум. Програма ж мінімум — створити в Україні тліючий конфлікт між козаками й владою Речі Посполитої.

Для допомоги Хмельницькому та його повстанцям були надані васальні туркам татарські орди з Кримського ханства. Це стало важливим чинником успіхів Хмельницького. У 1648 р. союзне козацько-татарське військо виграло низку важливих битв у військ Речі Посполитої — під Жовтими Водами, Корсунем, Пиллявцями. Дійшло до Львова і Замостя. Не треба мати ілюзій щодо благородних цілей цього війська. При бажанні можна подавати це як «визвольний похід», бо-

Ю. Саницький. «Битва під Жовтими Водами»

ротьбу за православ'я і т. п. Проте документи свідчать, що Хмельниччина супроводжувалась жорстоким насильством, грабунками. Якщо ж говорити про татар, то для них це був звичний наїзд за здобиччю і ясиром.

Правда, татар можна було перекупити, заплативши їм відповідну суму. Тому польські урядовці намагалися з ними домовитися. Як тільки це ставалося й татари «зраджували», в козацькому війську виникали проблеми. Так було в битві під Збаражем і Зборовом у 1649 р.¹. Відмова татар від наступу змусила Хмельницького сісти за стіл переговорів, у результаті чого був укладений Зборівський договір. Дещо подібна ситуація повторилася в битві під Берестечком у 1651 р.², де небажання татар воювати з армією Речі Посполитої закінчилось для козацького війська катастрофою. Після цієї битви Хмельницький змушений був укласти з Річчю Посполитою Білоцерківський договір³, умови якого були гірші, ніж у договорі Зборівському.

Ю. Косак. «Битва под Зборовом».

¹ Мицик Ю. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме // <http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/96>.

² Берестецька битва. Устами літописців, учасників та очевидців. — Броди, 1999; Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві: (наук. збірник). — Рівне, 2001; Мицик Ю. Берестецька битва 1651 року очима її учасників // Пам'ять століть. — 2001. — № 2. — С. 28—36; Свешніков І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992.

³ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. I—II. — К., 1898. — С. 598—602.

Берестецька битва, тріумфальна панель короля Яна II Казимира.
Гробниця короля Яна II Казимира в соборі Сен-Жермен, Париж

Другий етап козацької революції тривав близько десяти років і припав на час від згадуваного Зборівського договору 1649 р. до перемоги в козацькому стані «московської партії», усунення від гетьманської влади Івана Виговського та обрання гетьманом сина Богдана Хмельницького, Юрія (жовтень 1659 р.).

У цей час Україна стала ареною постійних бойових дій, у яких брали участь військові сили різних держав. Розколотим виявилось й українське суспільство. Хоча в українській історіографії є намагання утвердити думку, що повсталі козаки підтримували майже всі інші суспільні верстви і повстання мало ледь не загальнонаціональний характер, це не зовсім так. Звісно, в тих непростих умовах, коли приналежність до козацтва гарантувала певну захищеність, відбувалося рекрутація в козаки представників різних соціальних станів — селян, ремісників, навіть шляхтичів. У цьому сенсі можна говорити про масове покозачення.

Хмельницький намагався залучити до побудови революційної Гетьманської держави «стару еліту», яка мала управлінський досвід. Серед козацької старшини опинилися люди, які свого часу працювали в державних структурах Речі Посполитої. Такими були генеральний писар Гетьманату Хмельницького Іван Виговський і його оточення¹. Ці люди бачили вихід у поверненні статусу-кво, коли українські землі входили до складу Речі Посполитої, що принаймні гарантувало

У козацькому середовищі не було єдності. Існували різні «партії». Деякі козацькі полковники, Лук'ян Мозиря, Матвій Гладкий, Семен Герасимів, були страчені Хмельницьким. Особливу позицію займала Запорізька Січ. У 1649 р. Хмельницькому довелося жорстоко придушувати повстання січовиків. Тобто Хмельницький та його оточення, ведучи війну із представниками «старого ладу», йшли також на придушення радикальних революційних елементів.

¹ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — К., 2003.

Іван Виговський.
Портрет роботи невідомого
художника. ХІХ ст.

хоч якусь стабільність і порядок. При цьому вони намагалися виторгувати собі якомога ширшу автономію.

Саме Виговський після смерті Хмельницького в 1657 р. прийшов до влади. Він та його сподвижники починають переговори з урядовцями Речі Посполитої. Результатом цього став укладений у вересні 1658 р. у Гадячі договір (Гадяцька комісія)¹. Згідно з цим документом, Україна поверталася під владу Речі Посполитої, але не як проста провінція, а як окрема автономна одиниця, подібна до Великого князівства Литовського. Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства утворювали Велике князівство Руське зі своїми управлінськими структурами, казною, монетою і з гетьманом на чолі. Гетьман же обирався станами Великого князівства Руського й затверджувався королем Речі Посполитої. Козацький реєстр мав становити 30 тисяч осіб. Окрім того, мало бути в цій державі ще 10 тисяч найманого війська. Православ'я зрівнювалося в правах із католицизмом. Приналежні православній церкві маєтності мали бути їй повернуті. Київському православному митрополиту і чотирьом православним єпископам забезпечувалися місця в сенаті. Київська академія отримувала права на рівні з Краківським університетом. Також надавалося право заснувати ще одну академію в одному з українських міст.

Якби Виговському та його оточенню вдалося реалізувати цю програму, то козацька революція «проскочила» б третій етап, коли до влади приходять радикальні революційні елементи, і відразу перейшла би до завершального етапу — «термідору». Однак Виговський не мав належної підтримки в козацькому середовищі. Не було в нього й серйозної підтримки ззовні — від влади Речі Посполитої.

Проти Виговського виступила «московська» партія, котра об'єднала незадоволені владою гетьмана радикальні елементи. Хоча Московія не дуже допомогла козакам у війні з Річчю Посполитою, але в московському цареві вони бачили свого союзника. І велику роль тут якраз відіграв конфесійний чинник. Московський цар був православним, а козаки заради ідеологічної легітимізації своїх дій використовували ідею захисту православ'я. Через те лозунг «волимо під царя московського» багатьма сприймався позитивно².

Союз Виговського з Річчю Посполитою спровокував черговий виток війни на українських землях. І хоча цей гетьман, котрий, до речі, так само, як і Хмель-

¹ Комісія Гадяцька. 1658 року // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х—ХХ ст. — Т. III. — С. 250—255.

² Горбещь В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2009.

ницький, опирався на силу татар Кримського ханства, зумів отримати блискучу перемогу над московським військом та козацькими союзниками Московії під Конотопом у 1659 р.¹, зрештою він та його союзники зазнали поразки. Проти них піднялася Запорізька Січ, козацькі полки на Лівобережжі, потім до повстанців приєдналися також козаки Правобережжя.

Ці процеси відбувалися за активної участі низів, які привели до влади радикальні елементи, відсторонивши елементи помірковані. У кінці вересня 1659 р. під селом Германівкою на Київщині зібралася Чорна рада. Так вона називалася через те, що її учасниками були не лише представники козацької старшини, а й козацькі низи — чернь. При підтримці Івана Богуна, Івана Сірка, які, власне, репрезентували радикалів, гетьманом був проголошений Юрій Хмельницький. Там же козаки убили гетьманських послів, які їздили до Варшави на переговори щодо Гадяцького договору 1658 р., котрий передбачав входження Гетьманату до складу Речі Посполитої як автономної частини. Сам же Виговський, склавши тоді гетьманські повноваження, ледве врятувався втечею.

Перемога «московської» партії над Виговським мала для України сумні наслідки. Юрію Хмельницькому 17 жовтня 1659 р. московіти нав'язали т. зв. Переяславські статті, які новообраний гетьман зобов'язувався виконувати. Ці статті помітно обмежували владу гетьмана — він без дозволу московських урядників не мав права посилати війська. Не дозволялося змінювати гетьмана без царського указу. Московські воеводи вводилися в Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав та Умань².

На цьому завершився другий етап козацької революції й почався третій, хронологічні межі якого можна визначити Переяславськими статтями 1659 р., з одного боку, й приходом до влади гетьмана Івана Мазепи й укладенням Коломацьких статей (липень 1687 р.), з іншого.

На початку цього етапу Юрій Хмельницький, отримавши гетьманську булаву, не зумів зосередити

Іван Богун.
Портрет роботи невідомого
художника. XVII ст.

Юрій Хмельницький

¹ Сокирко О. Триумф в час Руїни. Конотопська битва 1659 р. — К., 2008.

² Хмельницький Ю. Статті, прислані князю Трубецькому від 1659 р. // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х—XX ст. — Т. III. — С. 277—280.

в своїх руках владу. Його правління стало періодом боротьби між різними старшинськими «партіями». У січні 1663 р. Юрій зрікся своєї посади, вирішивши постригтися в ченці під іменем Гедеона.

Іван Брюховецький.
Портрет роботи невідомого
художника. XVII ст.

Ніжинську чорну раду варто розглядати як вершину третього етапу козацької революції. До влади прийшли діячі, які декларували радикально-революційні вимоги. Але це демагогічне декларування насправді стало прикриттям для чергового розподілу власності. Що, своєю чергою, посилювало анархію й розпалило громадянську війну. Розколотим виявилось й українське суспільство.

У той час помітно посилила свою активність Запорізька Січ, яка й була зосередженням радикальних елементів. Її очільник, Іван Брюховецький, якого навіть проголосили кошовим чи то запорозьким гетьманом, почав претендувати на велику гетьманську булаву. Він вів пропаганду під демагогічними лозунгами, обіцяючи козацькій черні, іншим посполитим різноманітні пільги. Також із вуст його звучали заяви, що він приборкає розбагатілу козацьку старшину. 17—18 червня 1663 р. під Ніжином відбулася Чорна рада, під час якої дійшло до бійки. Гору взяли радикали, проголосивши гетьманом Брюховецького. Останній після свого обрання здійснив розграбування багатьох козацьких старшин. Були схоплені й страчені противники Брюховецького.

Третій етап козацької революції в літературі часто іменують Руїною. Тоді спостерігалася дезинтеграція Гетьманської держави, змагання в ній різних «партій», які часто орієнтувалися на зовнішню допомогу, що сприяло втручанням в українські справи Московії, Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії. Україна опинилася в стані перманентної громадянської війни, в якій помітну роль відіграв зовнішній чинник.

Не вдаючись до висвітлення перипетій цього революційного етапу, зазначимо, що для України він мав трагічні наслідки. Відбувся розпад Гетьманщини

на дві частини — Лівобережну й Правобережну Україну. Щодо Запорізької Січі, звідки почалося повстання Богдана Хмельницького, то вона так і не стала частиною Гетьманщини. Кошові отамани, як правило, проводили незалежну щодо козацьких гетьманів політику — навіть доходило до конфліктів між ними. Поряд з цим починається процес переформатування козацьких територій. Великі маси козаків покидають землі, де вони вже укорінилися, й переселяються на підконтрольні Московії терени (Слобожанщину)¹ та Молдавію.

¹ Про Слобожанщину див.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1993; Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII—XIX ст. —

Результатом козацької революції стали величезні матеріальні й демографічні втрати. Валерій Смолій та Валерій Степанков у монографії «Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)» писали: «Від воєнних дій, голоду, епідемій, міграцій на російські та молдавські терени було втрачено щонайменше 65—70 % населення... Оскільки воєнні операції переважно велися на українській території, то саме українці заплатили найвищу ціну. Буквально етноцидом обернулася для них присутність та дії на українських землях польсько-кримських військ протягом січня-березня 1655 р. та у 1664 — першій половині 1665 рр., коли відбувалося масове винищення та захоплення в ясир. Величезних зруйнувань зазнали поселення, було суттєво підірвано економічний потенціал країни»¹.

До цих втрат варто додати ще втрати релігійно-культурні. У 1685—1686 рр. Київська православна митрополія, яка до того часу була відносно самостійною, підпорядковуючись Константинопольському патріархату, тепер опинилася під контролем патріарха московського. Результатом цього став перехід галицьких епархій (Львівської та Перемиської) до унії, а також поширення унії на інших землях Правобережної України. Тобто із політичним розколом України на Правобережжя й Лівобережжя відбувся розкол церковний. Відносно єдиний православний церковний простір України остаточно розколовся на дві частини — московсько-православну й пропольсько-уніатську. Церковного простору, який би можна було назвати українським, практично не лишилося.

Занадто велику ціну Україна заплатила за свободу. Тим паче, що ця свобода виявилася ефемерною.

Умовною датою закінчення третього етапу козацької революції можна вважати липень 1687 р., коли до влади прийшов гетьман Іван Мазепа, здійснивши своєрідний «термідоріанський переворот». Хоча ще за правління його попередника, Івана Самойловича, спостерігалися елементи «термідору», власне приборкання революційної анархії на українських землях. За часів гетьманування Мазепа почалася відносна стабілізація. Правда, як і повстання під проводом Богдана Хмельницького, що призвело до революції, так і «термідор» відбулися не без зовнішнього втручання. У першому випадку це було втручання Османської імперії й Кримського ханства, в другому — Московії, при допомозі якої Мазепа прийшов до влади. Отримавши владу, гетьман змушений був укласти з московітами Коломацькі статті, які значно обмежували його права. Мазепа не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина — скидати гетьмана. Йому заборонялось підтримувати дипломатичні зносини з іноземними державами. А в гетьманській столиці Батурині передбачалося розміщення полку московських стрільців.

Гетьман Мазепа здавав свої позиції Московії і фактично допомагав цареві Петру I будувати Російську імперію. Хоча на Лівобережній Україні, на якій Мазе-

Харків, 2007; *Сумцов М.* Слобожане. — Харків, 1918; *Юркевич В. Д.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. — К., 1932.

¹ *Смолій В., Степанкова В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — С. 353.

Іван Мазепа.
Портрет роботи Осипа Куриласа

па був господарем, не велося широкомасштабних бойових дій, але українських козаків посилали воювати на ті території, де вела війну Росія. І там козаки мали чималі втрати.

Гетьманування Мазепа закінчилося трагічно — Полтавською катастрофою 1709 р. Розгромлений російськими військами шведський король Карл XII мусив втікати разом зі своїм союзником, гетьманом Мазепою, на землі, що контролювалися османами¹.

Після Полтавської катастрофи Петром I почався незворотній процес обмеження автономії Гетьманщини з її подальшою ліквідацією. Настав справжній «термідор», який поставив крапку на козацькій революції.

Які ж були реальні результати цієї революції?

Одним із її наслідків, як уже говорилося, став розкол України по Дніпру. Вперше юридично він був оформлений у 1667 р., коли між Московією та

Г. Седерстрем. «Карл XII і Мазепа після Полтавської битви»

¹ Див.: Енглунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. — Харків, 2018.

Річчю Посполитою було укладене Андрусівське перемир'я. Відповідно до нього, Правобережна Україна залишалася під владою Речі Посполитої. Натомість Лівобережна опинилася в складі Московії.

На Правобережжі козацький устрій з часом ліквідували. Події ж Великої української революції, зокрема війни, що велися тоді з надзвичайною жорстокістю, призвели до прискорення полонізації української шляхти. Остання, ведучи боротьбу з православними козаками, шукала підтримки й захисту в своїх католицьких спільників. Тому представники української православної шляхти часто приймали католицизм і «ставали поляками». На кінець XVII — початок XVIII ст. еліта Правобережжя значною мірою була полонізованою. Правда, в часи націоналізму, у XIX — на початку XX ст., спостерігалася тенденція повертатися до «своїх коренів», до українства. Тут можна пригадати хлопоманів, Андрія Шептицького, В'ячеслава Липинського та інших. Однак цей рух так і не став масовим.

Інша ситуація спостерігалася на Лівобережжі. Воно близько ста років зберігало автономний статус. Саме у цьому регіоні, який іменувався Гетьманщиною чи Малоросією, йшло оформлення козацької еліти. Тут помітно слабшими (порівняно з Правобережжям) були шляхетські елементи. А серед козацької верхівки зустрічаємо чимало вихідців із простолюду.

Сказати, що такий демократизм козацької еліти став благом для України, проблематично. По-перше, серед неї були поширені популістські настрої, бажання «грабувати награбоване». А це вело до сплесків революційності, які супроводжувалися нищенням частини уже сформованої провідної верстви та її трансформації — що, своєю чергою, породжувало суспільну нестабільність. Прикладом у цьому плані, власне, може бути Ніжинська чорна рада 1663 р. Коли на цій раді гетьманом обрали Івана Брюховецького, який вдавався до демагогічних популістських закликів, то він дозволив простим козакам вчинити погром старшин. Під час цього погрому чимало знатних козаків було пограбовано, а то й убито. По-друге, козацька старшина, отримавши владу, ставилася не краще (а то й гірше) до своїх підданих, ніж шляхтичі. Адже це були нувориші, які в своєму збагаченні втрачали міру. Тому слова Тараса Шевченка «Доборолась Україна / До самого краю. / Гірше ляха свої діти / Її розпинають»¹, які стосувалися козацьких старшин та їхніх нащадків, не видаються перебільшенням.

Якість козацької еліти бажала бути кращою. Її представники постійно ворогували між собою, борючись за владу. Не будучи консолідованою і не бажаючи опиратися на внутрішні сили, зокрема на своїх підданих, ця еліта легко потрапляла під зовнішні впливи. Звідси зрозумілими є постійні пошуки сильного покровителя, який би захистив її як від зовнішніх ворогів, так і внутрішніх. Не даремно Тарас Шевченко із сарказмом писав про українських гетьманів: «Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття...»² Лишається тільки додати, що гетьмани ставали рабами не лише Москви й Варшави, а й Константинополя

¹ Шевченко Т. І мертвим, і живим... // Шевченко Т. Зібрання творів: у шести томах. — К., 2003. — Т. I. — С. 352.

² Там само. — С. 351.

(Стамбула). Відтак, козацька еліта в плані політичному виявилася дезорієнтованою. Вона служила і московітам, і османам, і навіть полякам.

Україна після завершення козацької революції й далі лишалася колонією. Правобережна частина зберегла свій статус колонії в складі Речі Посполитої, лівобережна стала колонією Московії. Правда, з часом, у силу різних історичних процесів, більша частина українських земель ввійшла до складу Російської імперії, зберігши колоніальний статус.

Витворена в результаті революції нова українська еліта дала про себе знати в період націоналізму. Вона стала головним ферментом формування нової української нації — принаймні на перших порах. Без цієї еліти української нації не було б. Або вона була б зовсім іншою.

Велика українська революція мала й неочікувані результати. Новосформована козацька еліта претендувала на високий соціальний статус не лише в

українських землях. Вона почала здійснювати зовнішню експансію.

Місцем такої експансії для неї стала Московія. А особливо цей процес дав про себе знати на початках існування Російської імперії. Можна навіть сказати таке: українська козацька старшина й пов'язана з нею українська культурна еліта були одними з головних будівничих цієї держави. Принаймні Іван Мазепа, який потім для Петра I та його оточення став зрадником, зробив дуже багато для становлення імперії. Головним її ідеологом став Феофан Прокопович, під

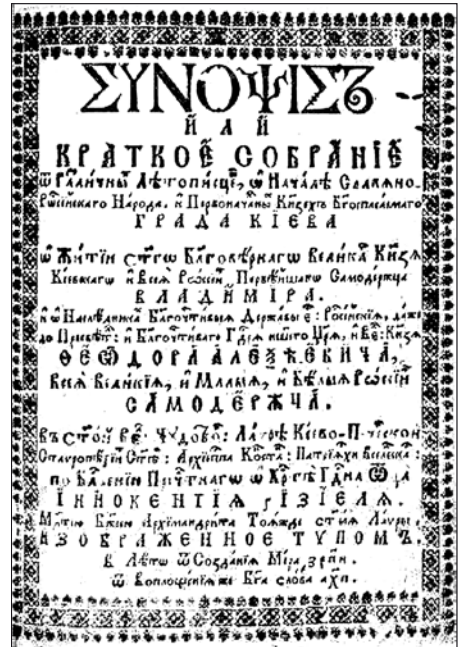
керівництвом якого в державі були здійснені значні культурні зміни, зокрема церковна реформа. Представники багатьох козацьких старшинських родів осіли в Петербурзі й стали частиною імперської еліти. Вони вважали Росію «своєю» державою. Адже українська еліта не лише мала доступ до високих державних посад. Культурна орієнтація цієї держави теж ніби була «українською». Державною релігією було православ'я, мовою державної комунікації мова, яка значною мірою формувалася під впливом української книжної мови. Навіть назва держави була взята в українців. Адже до недавня назва Русь чи Росія стосувалася переважно українських земель. Більше того — українські інтелектуали витворили легенду, що князівська руська династія, яка правила Києвом, потім «перейшла» до Москви. Така ідея знайшла відображення в київському «Синописі»

Феофан Прокопович.
Портрет роботи невідомого художника.
XVII ст.

(1674), який став підручником історії в школах Російської імперії у XVIII ст.

Однак конкуренція за «імперський пиріг» була дуже сильною. З українцями змагалися німці. Останні, будучи більш організованими, почали поступово відтісняти українців від «імперського пирога». Знаходило це вияв навіть на ідеологічному рівні. Набула поширення «нормандська теорія», згідно якої руська династія була германською. Це ніби відображувало реальний стан речей у імперській Росії кінця XVIII ст. та наступних років, коли династія царів була фактично німецькою за походженням, а німці відігравали помітну роль при царському дворі. Таким чином українська еліта програла «битву за імперію». У такій ситуації частина її представників відмовилася від «імперського проекту» й почала творити новий, фактично антиімперський проект — проект «Україна».

«Синопис».

Титульна сторінка видання 1680 р.

Гадяцький договір 1658 року — лебедина пісня поміркованих «козацьких революціонерів»

Повстання, підняте Богданом Хмельницьким у 1648 р., значно змінило ситуацію не лише в Україні, а й на теренах Східної й Центральної Європи. Його

Богдан Хмельницький

наслідки мали чимале значення для низки європейських країн, а також Османської імперії. Як уже зазначалося, і це повстання, і події, пов'язані з ним, можна осмислювати в контексті революційного сценарію. Здійснивши повстання й нанісши значні удари військам Речі Посполитої у 1648—1649 рр., Хмельницький легітимізував свою владу. Його і в Кримському ханстві, і в Речі Посполитій визнали як гетьмана Війська Запорізького. Принаймні в такому статусі він фігурував у Зборівських домовленостях 1649 р. Почало формуватися козацьке державне утворення, котре в літературі переважно іменується Гетьманатом чи Гетьманською державою. Насправді ж Хмельницький титулувався гетьманом Війська Запорозького. Останнє практично й було державним утворенням.

Звісно, це не була держава в сучасному розумінні слова. Але розглядаючи держави домодерних чи навіть ранньомодерних періодів, не варто користуватися теперішніми уявленнями. Якщо говорити про тодішні часи, то можна відстежити певну ієрархію державних утворень, на вершині яких знаходилися держави імперського типу — Оттоманська Порта, Священна Римська імперія німецької нації, близькі до них Річ Посполита, нові колоніальні імперії, що почали формуватися (Іспанія, Португалія, Велика Британія). Найнижчу ступінь у цій ієрархії посідали території, які, входячи до складу держав, мали певні автономні права. Між імперськими державами й цими автономіями існував широкий діапазон практично незалежних, напівзалежних та васальних держав.

Український Гетьманат за часів Хмельницького і в наступні часи варто розглядати як напівзалежне державне утворення, яке знаходилося під протекцією сильного й легітимного монарха (польського короля, турецького султана, московського царя, навіть розглядався варіант шведської протекції). Саме так Військо Запорозьке трактували турки, ставлячи його на один рівень з напівзалежними від них християнськими державами, зокрема Дунайськими князів-

ствами — Валахією, Молдавією чи Трансільванією¹. Причому характерною особливістю українського Гетьманату другої половини XVII ст. стала часта зміна протекції, а то й таке явище, як полівасалітет. Гетьманат укладав різного типу домовленості, договори зі своїми протекторами, де, поступаючись тими чи іншими елементами «абсолютного суверенітету», очікував отримання військової допомоги чи якихось інших преференцій (переважно для своєї еліти — козацької старшини). Найбільш відомими такими домовленостями є Переяславська рада 1654 р. й Березневі статті, укладені незадовго після неї². Хоча насправді це була лише одна з численних домовленостей Гетьманату. Подібні домовленості були з Річчю Посполитою, Османською імперією та васальним їй Кримським ханством, Швецією³. Зрештою, після Переяслава Гетьманат мав із Московією чимало інших договорів, угод, які, щоправда, не дуже виконувалися.

Безперечно, творцем Гетьманату варто вважати Богдана Хмельницького. Він заклав його основи. Творячи це державне утворення після повстання 1648—1649 рр., власне революційного перевороту, Хмельницький не міг спиратися на бунтівників-революціонерів. Останні потрібні для того, щоб «ламати старе». Будувати вони не вміли. Потрібно було шукати людей, які здатні це робити.

Про «поміркованих консерваторів» варто сказати кілька слів. Їхній лідер Виговський походив зі старого руського шляхетського роду, володіння якого знаходилися на теренах Київського воеводства. Його батько Остап (Остафій) служив у київського митрополита Петра Могили, також підтримував добрі стосунки з відомим політичним діячем Речі Посполитої Адамом Киселем, який відстоював інтереси православної церкви⁴. Також Кисіль під час повстання під проводом Богдана Хмельницького часто представляв уряд Речі Посполитої на переговорах із козацьким гетьманом.

Не відомо, де навчався Виговський. Але це могла бути Київська братська школа. Принаймні він був достатньо освіченою людиною, добрим

Адам Кисіль

¹ Турецький дослідник Галіль Іналджик, спираючись на османські джерела, відзначав наступне: «...існувало декілька автономних провінцій, що відрізнялися від тих, що перебували під безпосереднім османським управлінням. Такими були сальянні та урядові так звані гюкуметні провінції, християнські васальні князівства Молдавія, Валахія, Трансільванія, Дубровик, Грузія, Черкесія та у XVII ст. козацький гетьман...» (*Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300—1600 / пер. з англ. О. Галенка. — К., 1998. — С. 118*).

² Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року // *Україна. Антологія пам'яток державотворення X—XX ст.: у десяти томах. — К., 2008. — Т. III. — С. 211—217*.

³ Див.: *Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави, 1648—1721 рр. — 3-є вид., випр. і допов. — К., 2009*.

⁴ *Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1367*.

каліграфом, володів не лише старослов'янською й книжною українською мовами, а також латинською і польською¹.

Автор анонімної «Віршованої хроніки» (1682) так писав про його знання й ділові якості як управлінця:

«...знав польські звичаї, ляуда, сеймові конвокації,
Хід сеймиків, наради посольської ізби;
Він у київській канцелярії латиною та правом
Вигострив язика, став вважатися [розумною] головою, невдовзі
Мусив знати руських воеводств інтриги, знаючи про все...»².

Виговський, попри свою православну належність, постає як вірний обиватель Речі Посполитої. В принципі, тут нічого дивного немає. Православні шляхтичі Речі Посполитої розглядали її як «свою державу». Наприклад, це ми чітко простежуємо в згаданому заповіті Василя Загоровського. Відомо, що Виговський служив у кварцяному війську, яке утримувалося королем, а також з 1638 р. — писарем при Яцекові Штемберкові, котрий здійснював керівництво українськими реєстровими козаками³. Коли почалося повстання під проводом Богдана Хмельницького, Виговський воював на боці урядових військ. Потрапив у полон до татар під час битви під Жовтими Водами в 1648 р. Його викупив Хмельницький, який, очевидно, знав Виговського раніше, і наблизив до себе⁴.

Виговський, служачи гетьману, zorganizував важливі інституції Війська Запорозького. Стояв біля витоків створення Генеральної військової канцелярії, яка фактично перетворилася в уряд Гетьманщини. Сам він виконував функції генерального писаря, видавав важливі документи від імені Богдана Хмельницького (універсали). Відав Виговський не лише внутрішньою, а й зовнішньою політикою. Мав і агентуру за кордоном, яка надавала йому необхідну інформацію.

Державні інститути Гетьманщини формував не стільки Хмельницький, скільки Виговський. Інша справа, що останній знаходився в «тіні». Хмельницький же зосереджував увагу на військових і дипломатичних питаннях, у той час як Виговський займався чорною роботою. Але без цієї роботи так і не сформувався б управлінський апарат.

До своєї діяльності Виговський широко залучав подібних йому людей. У його Генеральній канцелярії працювало 12 шляхтичів, що перейшли на бік

повстанців. І це зрозуміло — такі люди мали досвід управління⁵.

Діяльність Виговського вписувалася в другий етап революції, коли склався союз поміркованих революціонерів і поміркованих консерваторів. Співробітництво Хмельницького й Виговського ніби було наочним прикладом цього союзу. Поміркований революціонер Хмельницький, що намагався стримувати

¹ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 8.

² Уривок із «Віршованої хроніки» (1682) поданий у перекладі Юрія Мицика в книзі: Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 78.

³ Там само. — С. 9.

⁴ Пам'ятки історії Східної Європи. — Острог; Варшава; Москва, 1999. — С. 151.

⁵ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 16—17.

радикалів, наприклад, Максима Кривоноса, знайшов і вивищив поміркованого консерватора Виговського.

За часів правління Хмельницького розпочався процес творення еліти Гетьманської держави. Правда, далеко не всі цей процес сприймали. Існувала протидія як з боку консерваторів, так і революціонерів.

Якщо говорити про консервативну опозицію, то її переважно представляли шляхтичі України, серед яких було чимало православних і уніатів. Ця стара руська аристократія, до якої також належали князівські роди, цілком справедливо вбачала в особі нової козацької еліти своїх конкурентів. То була не лише конкуренція за власність, землю. Тут часто стояло питання життя й смерті. Козацькі повстанці нищили шляхту, в т. ч. й православну. Натомість шляхтичі, серед яких чимало було русинів-українців, відповідали козакам тим самим. Вождем цієї консервативної опозиції, як уже говорилося, можна вважати Ярему Вишневецького. Врешті-решт представники руської аристократії, котрі не приєдналися до козацької революції, стали «втраченими для України». Більшість із них прийняла католицизм і, відповідно, полонізувалася. Ця полонізована руська аристократія, що мала володіння переважно на Правобережній Україні, в подальшому відіграла важливу роль у польському націогенезі. Адже чимало відомих польських князівських і шляхетських родів походили з цього регіону, маючи руське, тобто українське, коріння. Звісно, частина з них покатоличилась, перейняла польську культуру ще до козацької революції — як це було зі згадуваним Яремою Вишневецьким. Революція ж прискорила той процес.

На перший погляд це виглядає парадоксально, але завдяки повстанню під проводом Богдана Хмельницького польський етнос значною мірою ошляхетився. Русь-Україна поділилася з Польщею своєю аристократією.

Окрім консервативної опозиції до гетьманського режиму Богдана Хмельницького, існувала опозиція радикальна, революційна, одним із головних вогнищ якої була Запорізька Січ. Так, запорожці в 1650 р. спробували проголосити гетьманом свого ватажка — Якова Худолія¹. Проте Хмельницькому вдалося розправитися з ним та іншими незадоволеними.

Уже в період становлення Гетьманату чітко простежується існування двох центрів українського козацтва. Це гетьманська столиця Чигирин і Січ. У принципі, така «двоцентровість» була закладена ще раніше. Адже, окрім Запо-

На ошляхетнення польського етносу за рахунок русинів не звертається увага ні в польській, ні в українській історіографії — що можна зрозуміти. Така тема є ідейно програтною. Адже полякам некомфортно визнавати, що їхня еліта, якою вони пишаються, значною мірою була сформована русинами-українцями. Так само й українцям некомфортно визнавати, що вони частину своєї еліти віддали полякам. Переважно українці цю еліту сприймають як зрадників.

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 391—392.

різької Січі, з кінця XVI ст. існувало реєстрове, або, як його часто іменували, городове, козацтво.

Інтереси Чигирини й Січі не завжди співпадали. Гетьманська столиця була «респектабельним» центром, представники якої намагалися контактувати з іншими можновладцями. Навколо неї також зосереджувалися представники козацької старшини. В певному сенсі, це був центр державності. У той час як на Січі все більше концентрувалися радикальні елементи.

«...небезпечний вузол напруги створювало Запорожжя, — відзначав історик Віктор Брехуненко. — Виникнення Гетьманщини докорінно змінило його соціальне обличчя та роль в Україні. Якщо раніше Запорожжя було епіцентром козацького життя, то тепер цю роль перебрав на себе Чигирин. Свіжа пам'ять про колишню роль Січі... підштовхувала тутешніх козаків до опозиції новому центру влади, нехай і рідному, козацькому. Крім того, Чигирин ще й обрубав запорожцям можливості для традиційного заробітку, вимагаючи припинити морські походи та будь-які зачіпки з турками й татарами. Перетворення Запорожжя на осідок низів лише посилювало небезпеку. Якщо Б. Хмельницькому вдавалося тримати запорожців у покорі та не допускати до того, щоб посланці від короля, царя чи хана баламутили їм голову, то надалі греблю прорве, і низовці швидко стануть застрільниками анархії, супротиву центральній владі, а також вдаватимуться до опори на зовнішню силу для вирішення внутрішніх українських питань»¹.

У квітні 1657 р. Хмельницький, розуміючи, що йому лишилося жити недовго, зібрав старшинську раду і за її згодою передав владу своєму 16-річному синові Юрію (1641—1685?)². Але реальна влада все більше концентрувалася в руках Виговського. Юрію ж під час свого першого гетьманування довелося відіграти хіба що роль символу «батьківської слави».

Богдан Хмельницький помер вранці 6 серпня (27 липня за ст. ст.) 1657 р. у Чигирині. Його поховали в Суботіві, в Іллінській церкві, поряд із похованням його сина Тимоша.

Цей діяч у своєму житті зумів піднятися із низин, зі стану покозаченого шляхтича, до вершин, коли із ним мусили рахуватися найбільші можновладці Європи. Є сенс говорити про його хитрість, чи навіть «подвійність», уміння приховувати справжні наміри, вводити противника в оману. Цим він не раз користувався і на війні, і коли доводилося шукати консенсус серед схильної до анархії козацької старшини (а то було ой як нелегко!), й коли провадив переговори із супротивниками.

Був це «досконалий політик» — людина, яка вміла здобути владу й утримувати її. Йому вдавалося майже десять років контролювати гетьманський уряд, який не мав чіткого статусу. Діялося це в надзвичайно складних умовах постійних воєн, внутрішніх протиборств серед козацької старшини, станових проти-

¹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. — К., 2014. — С. 164.

² Про Юрія Хмельницького див.: Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 111—207; Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1994. — С. 237—252.

стоянь в українському суспільстві. Для цього треба було володіти великим талантом.

Правда, це був талант тактика — не стратега. Хмельницькому вдавалося не погано вирішувати сьогоденні справи, але він, як правило, не працював на далеку перспективу. Показово, що в останні дні свого життя Хмельницький думав про те, як передати владу своєму синові, який (це яскраво засвідчили подальші події) не здатний був ефективно керувати Гетьманською державою. Тут працював «вузький» родовий принцип. Натомість Хмельницький не хотів передавати владу такій особі, котра б не лише здійснювала керівництво Гетьманатом, а й розбудовувала його інституції.

В українській літературі (особливо в останній час) багато говориться про державотворення Хмельницького, про те, що він створив національну державу¹. Насправді подібні твердження — продукт міфології, бажання бачити національне (в сучасному розумінні) в далекому минулому, там, де його насправді не було.

Чи будував Хмельницький державу? А якщо будував — то яку?

Почнемо з того, що українське козацтво, яке сформувалося як прикордонне явище в XVI ст., створило низку своїх воєнно-політичних інституцій — передусім це стосується Запорізької Січі й реєстрового козацтва. Правда, якщо Запорізька Січ була «нічийною» і «вільною», козаки якої наймалися на службу до правителів різних держав, то реєстрове козацтво було на службі в Речі Посполитій.

Сумнівно, що Хмельницький на початку повстання збирався будувати державу. Принаймні офіційні документи свідчать, що тоді він мислив свою діяльність у межах Речі Посполитої². Проте стрімкий розвиток подій, можливо, навіть неочікуваний для козацького провідника, змусив його творити відповідні структури державного характеру. Творив він їх, спираючись на інституції реєстрового козацтва, які він знав і які були йому ближчі.

У ході повстання оформилася своєрідна держава — Військо Запорозьке зі своїм полковим устроєм, на чолі якого стояв гетьман з відповідними службами й дорадчими органами. Назвати цю державу класичною проблематично.

Дещо аморфно виглядала її територія. Вона змінювалася. Наприклад, у

Воєнно-політичне утворення українського козацтва, сформоване в часи Хмельниччини, можна назвати військом-державою, де була сильна влада гетьмана. Фактично він став воєнним диктатором. У такій державі велику роль відігравала персоніфікована влада. Поки жив Хмельницький, що мав авторитет і непересічні політичні таланти, то вдавалося згладжувати протиріччя й утримувати єдність.

¹ Подібні міркування зустрічаємо в роботах Валерія Шевчука. Див.: *Шевчук В.* Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 51—87. Потім вони набули поширення в згадуваних роботах Валерія Смолія та Валерія Степанкова, а також інших авторів.

² Принаймні про це свідчать перші документи Богдана Хмельницького, які з'явилися на початку повстання під його проводом. Див.: *Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657.* — К., 1998. — С. 75—87.

1652 р. московський цар погоджувався взяти Військо Запорозьке з людьми, але (що показово!) без території. Можна говорити, що ця держава нагадувала кочові чи напівкочові державні утворення. Таким, наприклад, було Кримське ханство. Звісно, між останнім і Військом Запорізьким не варто ставити знак рівності. Та все ж схожі риси між ними були.

Неоформленість гетьманської держави змушувала її очільника звертатися за допомогою до сильних протекторів. Звідси різного роду союзи, зовнішньополітичні комбінації.

Гетьманат формувався як держава, де панівним станом було козацтво. Проте його інтереси нерідко дисгармоніювали з інтересами інших станів. Передусім це стосується станів соціально активних — духовенства й міщанства. Після Переяславської ради 1654 р. ті знайшли для себе захисника — московського царя. У 1654—1657 рр. маємо прямі звернення представників окремих українських станів до царського уряду з різними чолобитними¹. Цим вміло користувалися московіти.

Богдан Хмельницький, на жаль, більше сил витрачав на те, щоб сконцентрувати в своїх руках владу (майже абсолютну!), а не на те, щоб створити інституції, які б, незалежно від персони правителя, забезпечували функціонування державного організму. Проте, певно, не варто ставити перед цим козацьким провідником завищені вимоги. На той час державна влада часто сприймалася як патримоніальна, «родова власність». А Хмельницький прагнув забезпечити спадкоємність влади, передавши своєму сину Юрію гетьманську булаву, про що вже велася мова.

Однак ця передача в умовах несформованої держави не стала конструктивним кроком. Юрій Хмельницький, на відміну від свого батька, не мав належного досвіду, авторитету, ділових та вольових якостей, аби забезпечити відносно нормальне функціонування державного організму Війська Запорозького.

Царський уряд спробував взяти процес обрання гетьмана після смерті Богдана Хмельницького в свої руки. Київському воеводі з Приказу таємних справ було надіслано наказ відписати від царського імені в Чигирин генеральній старшині, у міста — полковникам, начальним людям, міщанам і черні, а також духовенству про «царську милість», закликавши їх на раду до Києва². Це мала бути Чорна рада, в якій, окрім козацтва, брали б участь представники інших станів, на яких збирались опертися московіти, ведучи свою політичну гру. Не даремно місцем її проведення мав стати Київ — місто, яке контролювалося ними.

26 серпня 1657 р. гетьманом Війська Запорозького було обрано Івана Виговського. Це обрання відбулося в Чигирині не на загальній військовій раді, а на раді старшинській³. Таке обрання, здійснене у відносно вузькому колі козацьких про-

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 509, 541—542, 595—597, 601—603.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 13.

³ Бульвінській А. Українсько-російські взаємини 1657—1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. — К., 2008. — С. 64.

відників, виглядало як «недостатньо легітимне». Зрештою, чіткої процедури обрання гетьмана тоді не існувало. До того ж під час згаданої ради з боку Виговського лунали запевнення, що його обрання гетьманом має тимчасовий характер і що в перспективі козацьким очільником має стати Юрій Хмельницький — адже свого часу це обіцяно було козацькою старшиною його батьку. Тому, мовляв, Виговський буде гетьманом до того часу, поки Юрій не вивчиться у Київському колегіумі, не змужніє, щоб достойно посісти гетьманське становище.

У принципі, Виговського можна зрозуміти. Будучи хорошим дипломатом, він не хотів «різати по-живому». Ще не забулася клятва козацької старшини Богдану Хмельницькому, що його наступником стане син Юрій. Тому Виговському, який хотів стати господарем у Гетьманщині, треба було вдатися до такої дипломатичної гри.

А те, що він хотів зосередити в руках всю владу, можна не сумніватися. Виговський уже відчув її смак. Адже був другою особою у Війську Запорізькому. Прекрасно бачив, які ця влада дає можливості для збагачення, для укріплення свого становища. То чому було не скористатися моментом?

Не зовсім визначений статус Виговського як гетьмана давав підстави московським урядовим чиновникам і далі вважати його писарем. Москва не була задоволена таким обранням.

Водночас цар прагнув використати ситуацію, виставивши Чигирину нові умови, сподіваючись, що новообраному гетьману доведеться погодитися на них. Московський посланець Артамон Матвеев передав козакам «статті», які зводилися до наступних положень: 1) у найбільших українських містах мають стояти царські воеводи, що утримуватимуться за рахунок місцевого населення; 2) податки з оренди, доходів і млинів мають надходити до царської скарбниці; 3) кількість реєстрових козаків мала би бути скорочена до 10—40 тисяч чоловік; 4) надалі кандидатуру гетьмана узгоджувати з царем; 5) обраного київського митрополита посилати на висвячення до московського патріарха¹.

З часом подібні вимоги стануть традиційними для московської влади. Виконання цих умов робило би Гетьманат абсолютно залежним від царя та його урядників. Адже московські війська отримували, згідно цих статей, можливість контролювати українські терени, водночас підривалася фінансова база Гетьманату і його релігійно-культурна автономія. Окрім того, кандидатура гетьмана, яка мала узгоджуватися з царем, робила його залежним від московитів.

Певний час Виговський іменувався чигиринським гетьманом. Принаймні так він підписував деякі універсали. Тобто цей правитель фактично сам визнавав неповноту своєї влади. Відповідно, йому йшлося про те, аби стати гетьманом повноправним. 21 жовтня 1657 р. була скликана Генеральна козацька рада в Корсуні, яка й обрала Виговського гетьманом². «Рішення Корсунської ради необхідно оцінювати не стільки з точки зору підтвердження гетьманських повно-

¹ Бульвінський А. Конопотська битва 1659 року. — К., 2008. — С. 9.

² Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 4. — С. 35; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 37.

важень Виговського, як це традиційно робиться в історіографії, скільки як востум довіри гетьманові та схвалення й підтримку його політичного курсу щодо Москви, спрямованого на захист української державності та оборону козацьких вільностей»¹. Правда, на раді не було представників Запорізької Січі. Тому потім довелося скликати ще одну раду, аби остаточно вирішити питання з гетьманськими виборами. Такий довготривалий процес обрання козацького очільника ударив по авторитету Виговського². 7 лютого 1658 р. відбулася старшинська рада в більш широкому складі, аніж рада Корсунська, на якій повторно було підтверджено обрання гетьмана³.

Варто погодитися з думкою, що «це були перші вибори в кардинально інших історичних умовах. Прецедентів за час існування козацької держави ще не було. Механізм обрання гетьмана як керівника держави, а не лише козацтва, слід віднести до правово нерегульованих випадків того часу»⁴. Слід мати на увазі й те, що козацька еліта, серед якої було чимало шляхтичів, перейняла уявлення й стереотипи польської шляхетської політичної культури. Оскільки в Речі Посполитій відбувалося обрання короля представниками елітарних верств, то чому подібну практику не можна було запровадити в Гетьманщині? Однак тут було одне але. Гетьманщина постала як результат революційних зрушень. І на частку влади в ній почала претендувати не лише новосформована еліта, а й соціальні низи. Розвиток революції з часом привів до того, що гетьмана почали обирати не на старшинських радах, на яких було відносно обмежене коло людей, а на т. зв. чорних радах, де були представлені як елітарні верстви, так і простолюди, чернь. Причому такий механізм «демократичного», точніше охлократичного, обрання впроваджувався не без допомоги московитів. Загалом чорну раду можна розглядати як політичну технологію, яку активно використовувала московська влада.

Уже за часів Виговського було намагання провести чорну раду. Запорожці вимагали її проведення під Лубнами, в урочищі Солониця, а ще краще — на Січі. Московіти ж, як уже говорилося, пропонували провести таку раду в Києві, де знаходилися їхні війська й де, відповідно, вони могли впливати на вибір козаків. Запоріжжя, яке й за часів Хмельницького бунтувало, в нинішніх умовах виявляло незадоволення Виговським. Останній навіть збирався в кінці жовтня ввести проти січовиків війська⁵.

Час кончини Богдана Хмельницького майже співпав зі смертю митрополита Сильвестра Косова, який помер 13 квітня 1657 р. Тоді ще живий Хмельницький призначив без погодження з Москвою місцеблюстителем митрополичої кафедри чернігівського єпископа Лазаря Барановича й наказав готувати вибори нового митрополита на 15 серпня 1637 р.⁶ Цих виборів він уже не діждався.

¹ Бульвінській А. Українсько-російські взаємини 1657—1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. — С. 182.

² Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 38.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — СПб., 1892. — Т. 15. — С. 49.

⁴ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. — К., 2008. — С. 119.

⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 2001. — Кн. VI. — Т. 11. — С. 19.

⁶ Огієнко І. Українська церква. — К., 1993. — С. 171.

Роль митрополита київського в системі суспільно-політичних відносин на землях тогочасної України була значною. Духовенство, яке становило окремий стан, володіло не лише чималими матеріальними цінностями, а й (що важливо!) мало сакральний авторитет і могло суттєво впливати на різні верстви населення. Якщо Гетьманат був ніби мілітарною силою Русі-України (принаймні він на це претендував), то Київська митрополія була духовною силою. І те, хто буде київським митрополитом, у чиєму підпорядкуванні він перебуватиме, Константинополя чи Москви, багато значило для гетьмана.

18 жовтня 1657 р. в Києві відбулися вибори митрополита. Київський воєвода відмовився бути присутнім на них, мотивуючи це тим, що не було відповідного царського указу. Оскільки жодній кандидатурі не віддали перевагу, вибори перенесли на грудень¹. У грудні ж київським митрополитом при сприянні Виговського обрали Діонісія (чернече ім'я — Іларіон) Балабана (?—1663), який займав кафедру луцького православною єпископа. Новообраний митрополит відмовився «бити чолом» цареві й московському патріарху, залишаючись у підпорядкуванні Константинопольського патріарха. Це не могло не привести його до конфлікту з московською владою. Тому Діонісій Балабан покинув Київ, де знаходилися московські війська та їхній воєвода, й подався до гетьманської столиці Чигирин. Цей митрополит підтримував дії Виговського щодо дистанціювання козацької держави від Московії². Мав він стосунок і до укладення Гадяцького договору, про який детальніше йтиметься далі.

Концентрація влади в руках Виговського не могла тішити Москву. Тим паче, що гетьман зумів зосередити в своїх руках не лише владу військову, а й отримав можливість через протегованого ним київського митрополита впливати на церкву. У цій ситуації московіти вирішили зіграти на суперечностях між гетьманською владою й радикальними елементами.

У листопаді 1657 р. запорожці на чолі з кошовим Яковом Барабашем підняли повстання проти

Діонісій Балабан

Яків Барабаш

¹ Бульвінській А. Українсько-російські взаємини 1657—1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. — С. 185.

² Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн. — К., 1994. — Кн. 3. — С. 85—86.

Виговського. Вони контактували з царськими урядовцями, зокрема в листопаді січовики відправили посольство до Москви на чолі з Михайлом Стринжею. Посли заявляли: «А Виговського гетьманом ми ніяк не хочемо й не віримо йому... бо він не природжений запорізький козак, а з польського війська (бранець) взятий в бою: був у польськiм війську ротмістром, а гетьман Богдан Хмельницький йому дарував життя і зробив своїм писарем. Він з природи своєї не хоче війську ніякого добра, і жінка у нього шляхтянка з великого дому, тому також він добре не мислить Запорізькому війську, а все як краще польській стороні. А поляки нам вічні неприятели»¹.

Судячи з документів, послы були за те, щоб обмежити повноваження гетьмана. Останній, на їхню думку, мав обиратися під контролем царя, цар же мав і затверджувати козацького очільника. Гетьман не мав права приймати посланців іноземних держав без царського відомого. Зрештою, послы були не проти, аби розмістити гарнізони московських військ в українських містах². Реально це була програма московської окупації України. Тому царські урядовці її охоче підтримали.

Запорізька ж Січ, зайнявши колабораціоністську позицію, стала провідником московських інтересів в Україні. На жаль, таку позицію запорожці не раз займали в часи Руїни. І якщо Богдан Хмельницький, провівши Переяславську раду, створив можливість для московської інкорпорації українських земель, то значною мірою завдяки радикальним і «революційним» запорожцям, котрі часто протистояли гетьманській владі, ця можливість з часом почала реалізовуватися.

Щоправда, пізніше, у XVIII ст., Запоріжжя «спокутувало свою вину». Кошовий отаман Кость Гордієнко підтримав антимосковське повстання під проводом Івана Мазепи, через що Січ була ліквідована, а січовики перебралися на терени Кримського ханства. Потім знову Січ відновила свою діяльність на підвладній Російській імперії території³, але в 1775 р. її ліквідували. Запорожці змушені були переселитися на терени Османської імперії⁴.

У козацьких літописах XVIII ст. не даремно спостерігалось намагання звеличувати запорожців. Наприклад, це стосувалося запорізького кошового отамана Івана Сірка. І це зрозуміло. Адже промосковська позиція запорожців під час Руїни імпонувала літописцям, які намагалися демонструвати лояльність щодо царської влади. У XIX ст. ідеалізація Запоріжжя стала поширеним явищем в українській, російській і навіть польській літературах — тим паче, що це відповідало романтичним тенденціям у тогочасній культурі. Ця ідеалізація дожила й до дня сьогоднішнього.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 68.

² Горобець В. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 року // *Війни і мир, або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди...»*. — К., 2004. — С. 101.

³ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / з рос. пер. І. Сварник. — Львів, 1992. — Т. III. — С. 293—388.

⁴ Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII—XIX ст.). — Одеса, 2009.

Але повернемося до повстання, піднятого запорожцями в листопаді 1657 р. У грудні цього ж року до них приєднався полтавський полковник Мартин Пушкар. Терени Полтавського полку розташовувалися поряд із Запорожжям. Бунтівників підтримали деякі лівобережні старшини — Степан Довгаль, Іван Іскра та Іван Донець. Повстанці не мали якоїсь широкої політичної програми. Миргородський полковник Григорій Лісницький так охарактеризував ситуацію: «Заколот вчинився тому, що кожен називається козаком». Вимоги черні розширити козацький реєстр давно вже стали традиційними. Адже козацький статус надавав людині низку преференцій. Водночас Лісницький вказував на те, що повстання вибухнуло не без підтримки й агітації московських воєвод¹. Бунтівники вимагали виплатити козакам платню за чотири роки. Річ у тім, що в укладених Березневих статтях 1654 р. Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем передбачалося, що козаки отримуватимуть плату не від царя, а з доходів, які йдуть на Військо Запорозьке². Однак Богдан Хмельницький і його оточення цю плату не здійснювали. Звісно, це частково було зумовлено складними воєнними обставинами 1654—1657 рр. Але все ж гетьман і козацька старшина в той час мали чималі доходи, які привласнювали собі. Іван Виговський, звісно, не був тут винятком. Тепер же козаки згадали, що їм не платили протягом тривалого часу. Повністю покрити заборгованість по платні для козаків Виговський у той час не міг. Повстанці також домагалися, аби їм дозволили ходити на татар (а це руйнувало стосунки Гетьманату й Кримського ханства). Була в них також і персональна вимога — позбавити гетьманства Виговського³.

Варто погодитися з думкою історика Андрія Бульвінського, що повстання запорожців та Полтавського полку «було викликане не стільки посиленням феодалного гноблення з боку старшини, як це традиційно подавала радянська історіографія, скільки деформованою структурою козацької держави. Переважна більшість покозаченого населення, з якого вагома частина за роки війни з поляками звикла жити за рахунок військової здобичі, не мала засобів для існування... Немаловажним фактором тут був і винесений з досвіду польського панування опозиційний до держави як визискувача світогляд, який і далі існував у широких народних масах. Рядове козацтво хотіло мати державу, яка ґрунтувалася на принципах козацької вольниці, а не козацького аристократизму»⁴.

Московіти вирішили скористатися ситуацією. Цар Олексій Михайлович видав 2 травня 1658 р. указ про розміщення царських воєвод у Чернігові, Ніжині, Миргороді, Полтаві, Білій Церкві й Корсуні. Це суперечило домовленостям між Гетьманатом і Московською державою, зокрема Березневим статтям 1654 р. Що й викликало негативну реакцію з боку козацької старшини й мобілізувало її для боротьби із заколотниками.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 7. — С. 206.

² Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року. — С. 216.

³ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині XVII століття: причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 93—96.

⁴ Бульвінській А. Українсько-російські взаємини 1657—1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. — С. 189.

Микола Костомаров у своїй монографії «Іван Виговський» (1861), яка значною мірою базувалася на джерелах, відзначив існування антимосковських настроїв серед тогочасних українців: «Малороси бачили в москалях занадто багато не лише чужого, а й протилежного. Дикі й свавільні вчинки царських ратних людей дратували народ, пробуджували ненависть і боязнь, і уже в ті часи народ лякали чутки, що Москва хоче заповонити Україну своїми людьми і насильно вводити між малоросами свої московські звичаї»¹. Про непорозуміння між московітами й українцями він писав також у інших своїх творах.

В. І. Пічета

І все ж московіти вміло грали на радикальних антистаршинських настроях, поширених серед черні. Було це не лише під час повстання Барабаша й Пушкаря, а й також у пізніші часи. Досить точно оцінив суть методів, якими діяла Московія в Гетьманщині, історик Володимир Пічета (1878—1947): «Класова боротьба була гарантією сили і впливу Москви на Україну. Спираючись то на одну, то на іншу суспільну групу, підтримуючи одну проти іншої, московський уряд мав повну можливість, не зачіпаючи «статей Хмельницького», а навпаки, їх підтверджуючи і вносячи лише незначні поправки, проводити свою централістичну політику і українську державу перетворювати в московську провінцію»².

Виговському вдалося розгромити Пушкаря під Полтавою, а потім у червні 1658 р. взяти це місто. У цій битві загинув бунтівний полтавський полковник, а його соратник Барабаш пізніше був схоплений і повішений. Щоправда, успіх Виговського забезпечили кримські татари, які становили значну частку його війська (з ними він ще на початку 1658 р. підписав договір). До того ж гетьман, розправляючись із повстанцями, жорстоко спустошив Полтаву³. В принципі, така жорстокість була в душі того часу. Але ця жорстокість породжувала ненависть і бажання помститися.

«Погром пушкарівців, — писав Михайло Грушевський, — мусив здаватися Виговському і його однодумцям великим успіхом. Не тільки воєнним, стратегічним, але і соціальним, політичним, дипломатичним. Розгромлено чернь, голоту, гультяїв, противустаршинські елементи, які не тільки що чигали «на маєток і здоров'я» правлящої тисячі України, але разом з тим підривали всю державну будову «Малої Росії»; Виговський став спасителем української державності, української «соціальної ерархії», українського добробуту, української культури,

¹ Костомаров Н. И. Преемники Богдана Хмельницкого. — С. 13.

² Пічета В. И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века. — М., 1912. — Т. 2. — С. 125.

³ Про повстання Барабаша-Пушкаря див.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині XVII століття: причини і початок Руїни. — С. 92—138, 262—269.

і всі хто були з ним зв'язані, мушили тим тісніше горнутися коло свого героя і класового провідника, охоронця класових інтересів»¹. У цих словах патріарха української історіографії, який симпатизував лівим ідеям, відчувається певне осудження дій Виговського. Але загалом він достатньо точно змалював соціальну ситуацію, пов'язану з повстанням Пушкаря та його розгромом.

Хоча Виговському й вдалося здолати бунтівників, опозиція повністю не була знищена. До того ж її підтримували московіти. Зрештою, Виговський не користувався підтримкою серед широких верств населення. Й, схоже, на те, що він противнику програв «інформаційну війну». Його без якихось симпатій зображували козацькі літописці — Самовидець, Григорій Грабянка, Самійло Величко та їхні послідовники. Також до нас дійшла «Пісня про повстання Мартина Пушкаря»², де гетьман постає в світлі негативному, зате Пушкар — у позитивному.

Ось як на початку твору говориться про Виговського:

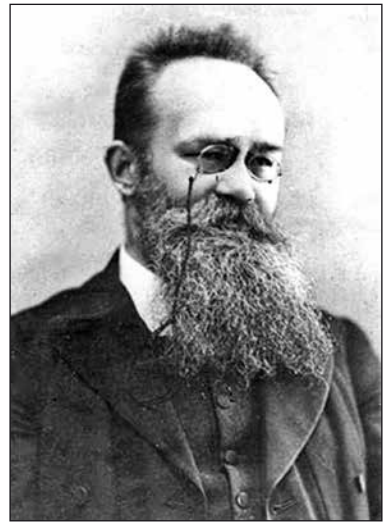
«Не день, не два Виговський-гетьман
До Полтави сучив.
У самого сорок тисяч
Та ще й ляхів вів.
Ой куди то просучий Виговський
Ляхів вів?
Ой вів, вів ляхів
Супротив козаків.
Ой, вів, вів ляхів
Супротив Пушкаря».

Далі в пісні говориться про те, як воюють Пушкар із Виговським. Останній, звертаючись до свого противника, хвалиться:

«Що в тебе, сучий сине,
Латвою латва;
А в мене й ляхи, й козаки
І татарська орда».

Проте це військо не таке сильне, як видається. Виговський запитує своїх командирів, чому вони не обступають Пушкаря. І кожен відповідає таким чином:

«Я ж би єго враз оступив,
Та єму Білий Цар помагає;
А в мене що й коней і гармат,
Що й вірної душі немає».

М. С. Грушевський

де гетьман постає в світлі

негативному, зате Пушкар — у позитивному.

Ось як на початку твору говориться про Виговського:

«Не день, не два Виговський-гетьман
До Полтави сучив.
У самого сорок тисяч
Та ще й ляхів вів.
Ой куди то просучий Виговський
Ляхів вів?
Ой вів, вів ляхів
Супротив козаків.
Ой, вів, вів ляхів
Супротив Пушкаря».

Далі в пісні говориться про те, як воюють Пушкар із Виговським. Останній, звертаючись до свого противника, хвалиться:

«Що в тебе, сучий сине,
Латвою латва;
А в мене й ляхи, й козаки
І татарська орда».

Проте це військо не таке сильне, як видається. Виговський запитує своїх командирів, чому вони не обступають Пушкаря. І кожен відповідає таким чином:

«Я ж би єго враз оступив,
Та єму Білий Цар помагає;
А в мене що й коней і гармат,
Що й вірної душі немає».

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 10. — С. 243.

² Пісня про повстання Мартина Пушкаря // Слово многоцінне. — К., 2006. — Кн. 3. — С. 520—522.

Як бачимо, у пісні присутні проросійські мотиви. В кінці твору Пушкар перемагає Виговського, який утікає до себе в Чигирин.

Звісно, це довільна інтерпретація історичних подій у художньому творі. Але така інтерпретація, де Виговський постає негідником, а Пушкар героєм, багатьма сприймалася.

Навіть у сучасних літературних творах зустрічаємося з таким трактуванням. Наприклад, це стосується відомого роману у віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко. У цьому творі Мартин Пушкар і його соратник Іван Іскра представлені позитивними героями, які є справедливими й борються за свободу свого народу. Там про Пушкаря сказано таке:

«І встав Пушкар. Обвів людей очима.
Хустки, опічки, свитки, жупани.
І голова у нього над плечима
Була як вежа в шапці сивини.
Ще не старий. І славу мав, і силу.
(Про нього потім думу іскладуть.
Мине сім літ — і голову цю сиву
Виговському на списі подадуть)»¹.

Отже, уявлення про «негідника» Виговського, які з'явилися в проросійській козацькій літературі, виявилися дуже живучими.

Виговський бачив, що московська влада веде проти нього гру, формально заявляючи про його підтримку, а насправді допомагаючи повстанцям. У такій ситуації він змушений був шукати нових союзників та протекторів. Такими, власне, стали кримські татари, які надали йому значну допомогу і в придушенні повстання Пушкаря, і в наступній російсько-українській війні.

Виговський та його сподвижники також починають переговори з урядовцями Речі Посполитої. Результатом цього став укладений 16 вересня 1658 р. у Гадячі договір (Гадяцька комісія)².

«Додатковим стимулом до українсько-польського зближення, — відзначає історик Віктор Горобець, — служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х років обумовлювали ситуацію, за якою зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому в даному випадку вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. Цього разу потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, тут варто мати на увазі той факт, що король, або, точніше, французька партія при його дворі, в цей час впритул наблизився до вирішення надзвичайно важливої та водночас вкрай важкої справи — проведення реформи державного устрою Речі Поспо-

¹ Костенко Л. Маруся Чурай: (іст. роман у віршах) // Поезія. Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. — К., 1999. — С. 26.

² Комісія Гадяцька 1658 року // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х—XX ст. — Т. III. — С. 250—255.

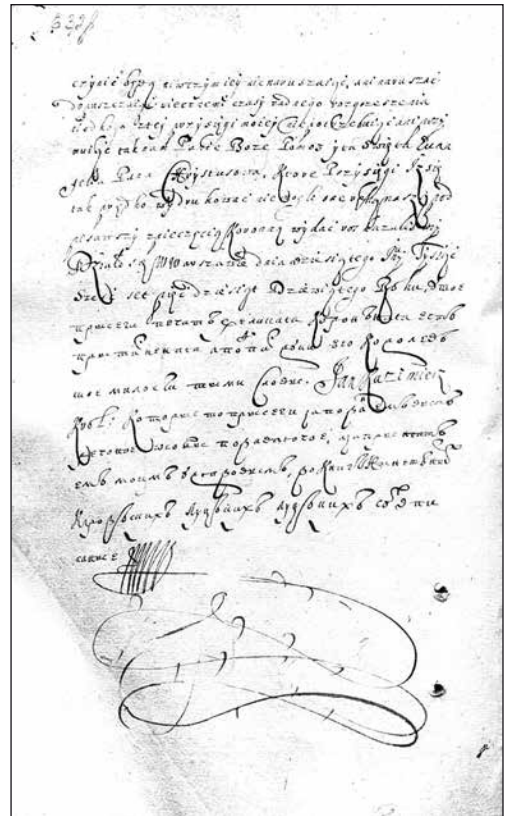
литої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату, та відповідно звуження прерогатив сейму.

Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам потрібно було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль — потужного політичного, а за певних обставин і військового союзника короля — й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта — присутність українського війська в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. — служила швидкому розв'язанню гордієвого вузла виборчої боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV.

Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало становище Речі Посполитої і у відносинах із своїми союзниками — насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, була не альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них та поступки з боку польського керівництва¹.

Загалом можна констатувати, що Гадяцький договір укладався в непростих обставинах. Спрацювали тут різні чинники. І кожна сторона мала свої інтереси, які не завжди співпадали між собою.

Михайло Грушевський, вказуючи на ці обставини, загалом скептично оцінював згаданий договір. Він вказував, що цей документ «поколіннями польських і українських істориків так часто підчеркуваний і славлений як акт вели-

Присяга короля Яна Казимира на Гадяцьком договорі

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники міжнародні. Поява Війська Запорозького в обозі не суперників, а союзників короля істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у відносинах з Московією, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною.

¹ Горобець В. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 року. — С. 102—103.

кої політичної мудрості і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дороговказ в далеку будуччину, програма східно-європейської федерації, цінна поправка до Люблинської унії, акт братства народів, цікавий документ культурних і політичних змагань (парламентарних і конституційних) і т. д.». На думку історика (і тут із ним можна погодитися), це є перебільшення. «Одначе, — зазначав він, — сама вже походна обстановка на становищу при московській границі, серед сутичок з Москвою, торгів з татарами, і всякими нагінками над «своєвільним» елементом не дуже промовляє за тим, щоб у цім акті шукати глибокої розваги, далекоюсяглих підсумків і формул на далеку будуччину. ...трактат складався на швидку, експромтно під натиском обставин, як висловлявся сам головний його творець Беньовський, і думається мені, що і з козацької сторони мало хто загадував щось тривке на нім будувати. Найбільше клалося на Юрія Немирича, і це можливо, що він задумував якісь плани в зв'язку з цим договором; але він сам був занадто змінною в своїх планах людиною — це одно, а друге — він мало значив у політичних рахунках, не мав ніякого впливу, його використовували з одної й з другої сторони, але його ідеї не проникали в ґрунт подій. Розуміється, пізнішим дослідникам було приємно знати, що в тодішніх актах брала участь і руку свою прикладала людина широких ліберальних поглядів великої європейської освіти, безпосереднє обізнана з західними політичними і культурними формами життя. Але його вплив перебільшено»¹.

Павло Тетеря

Творцями Гадяцького договору справді часто вважаються Юрій Немирич та Павло Тетеря. Хоча, безперечно, велика роль в укладенні належала Виговському, якого й варто вважати головним автором цього документа.

Згідно з договором, Україна поверталася під владу Речі Посполитої, але не як проста провінція, а як окрема автономна структура, подібна до Великого князівства Литовського.

Саме на цьому пункті дослідники переважно акцентували увагу². Насправді вказаний пункт не стоїть на першому місці. Та й загалом він є нечітким, розмитим.

На першому місці в договорі стояло питання про православну церкву, її статус, права церковних ієрархів. Про це в документі говориться дуже розлого:

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 10. — С. 285—286.

² Існує значна література (переважно польська й українська) про Гадяцький договір та його укладення. Див.: Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини, 1648—1659 рр. / пер. з пол. Ю. Мицика при участі Інни Тарасенко. — К., 2013. — С. 278—307. Якщо в польській історіографії переважають позитивні оцінки цього договору, то в українській вони більш стримані. Зокрема, українські історики звертали увагу, що цей договір давав козакам менше прав, ніж Березневі статті 1654 р., а також пункти Гадяцького договору були помітно відредаговані польською стороною на свою користь.

«Віра грецька стародавня, як така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишалася при своїх перевагах та вільнім уживанні, доки мова руського народу сягає в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військових трибуналах, не тільки в церквах, але публічно в процесіях, в навіданні хворих зі святою євхаристією, у похованні мертвих і в усьому так, як вільно й публічно вживає свого набоженства римська віра.

Тій же вірі грецькій надається воля відновлення церков, законів (маються на увазі чернечі ордени. — *П. К.*), монастирів нових і обновлення та поправи старих»¹.

Далі передбачалося, що не повинно бути ніякої протекції «вірі, котра є супротивна вірі грецькій православної, котра роздор примножує поміж римським та старогрецьким законом»². У цьому випадку малося на увазі уніатство. Представники такої віри не повинні засновувати церков, монастирів, різних фундацій. Фактично уніатська церква втрачала свої права.

Правда, порівняно з першим варіантом Гадяцького договору³, питання про унію подавалося в компромісному вигляді. Українська сторона взагалі прагнула ліквідації унії. Принаймні такі вимоги зустрічаються в документах Богдана Хмельницького. Подібна вимога ставилася спочатку, коли укладалася Гадяцька угода. Але за більш, ніж півстоліття існування, уніатська церква, підтримувана владою Речі Посполитої, відбулася. Вона мала чимало прихильників, у т. ч. серед руської шляхти. Ліквідувати її за один раз було нереально. Також ця конфесійна структура користувалася підтримкою в урядових колах. Тому в цьому питанні так чи інакше доводилося йти на компроміс.

Вказане питання не було першорядним для козацького стану. Принаймні воно не зачіпало безпосередньо інтереси козаків. Тому на початку повстання під проводом Богдана Хмельницького в козацьких вимогах не стояло питання про унію.

Однак це питання було важливим для православного духовенства України. Уніатське духовенство для нього було конкурентом, забираючи в православних чимало «хлібів духовних», тобто земель та інших матеріальних благ. Виговський і його соратники, які хотіли мати підтримку православних священнослужителів, мусили, відповідно, вимагати ліквідації унії. Зрештою, ця вимога стала популярною в козацькому середовищі, зокрема серед старшини. Її представники під час переговорів щодо змін у Гадяцькому договорі вимагали, аби гетьман запевнив, щоб у «Чигирині, Переяславі, Корсуні і Білій Церкві унії не було»⁴.

За Гадяцьким договором в Київському воєводстві всі урядові становища й сенаторські посади повинні були віддаватися лише православним шляхтичам,

¹ Комісія Гадяцька. 1658 року. — С. 243.

² Там само. — С. 243—244.

³ Перший варіант Гадяцького договору, підписаний Іваном Виговським, див.: Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 89. — С. 82—90.

⁴ *Перналь А.* Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини, 1648—1659. — С. 261.

а у Чернігівському й Брацлавському воєводствах сенаторами мали бути поперемінно православні й католики. До того ж всі вони повинні були походити з цих воєводств і мати тут власність¹.

Згідно з Гадяцьким договором, в Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах урядники римської, тобто католицької, релігії втрачали право мати юрисдикцію над місцевим населенням. Управління у цих воєводствах здійснювалося б представниками православної віри. У згаданих воєводствах діяльність римо-католиків значно обмежувалася. Це мали бути терени, де би панувало православ'я.

Згідно з Гадяцьким договором, передбачалося надання місць у сенаті для київського митрополита, а також чотирьох руських єпископів — луцького, львівського, перемиського й холмського. Окрім того, місце в сенаті зарезервувалося й для одного православного єпископа із Великого князівства Литовського — єпископа мстиславського². Правда, не передбачалося сенатського місця для єпископа чернігівського.

Тогочасний чернігівський єпископ Лазар Баранович дистанціювався від київського митрополита. Цей владика, який користувався значним впливом і авторитетом у Київській митрополії, був не проти очолити православну церкву на українських землях — тим паче, що він після смерті Сильвестра Косова тимчасово очолював її як місцеблюститель митрополичого престолу. Однак Лазар Баранович не належав до оточення Виговського. Тому останній на посаду київського митрополита підтримав Діонісія Балабана, який був його людиною.

У такій ситуації Баранович орієнтувався на Москву, вивівши свою єпархію зі складу Київської митрополії. У Чернігові Баранович творив окремий релігійний центр. І зробити це йому загалом вдалося. У другій половині XVII ст. Чернігів став чи не найпотужнішим релігійно-культурним осередком України. Таким він залишався до початку XVIII ст.³ Можна навіть говорити, що Чернігів змагався в культурному плані з Києвом. І навіть у деяких моментах перевершував його.

У Гадяцькому договорі також говорилося, що в тих землях Польського королівства й Великого князівства Литовського, де поширюється православ'я, його вірні мають користуватися політичними свободами. Приналежність до православ'я не повинна бути перепорою для зайняття відповідних владних становищ, зокрема місць у магістраті.

Лазар Барановича.
Портрет роботи невідомого
художника. XIX ст.

¹ Комісія Гадяцька. 1658 року. — С. 244.

² Там само.

³ Про це детальніше див.: *Кралюк П.* Історія філософії України. — К., 2015. — С. 278—296.

Окрім того, передбачалося існування для православних віруючих двох академій, які б задовольняли їхні культурно-освітні потреби. Одна з них мала бути в Києві й користуватися такими ж правами, як академія Краківська. Ще одну академію планувалося створити у відповідному для цього місці.

Звісно, ці академії мали бути конфесійними школами. У договорі робилося спеціальне застереження, що в цих академіях не повинно бути професорів, учителів та студентів, які належать до «сект» аріанської, кальвіністської й лютеранської¹.

Передбачалося створення й інших культурних інституцій, що мали би православний характер: «Гімназії, тобто учительні доми, колегії, школи та друкарні, скільки їх потрібно буде, вільно стане встановлювати без перепон та вільно науки відправляти і книги друкувати всілякі і з суперечками про віру, тільки без наруги і без урази королівському маєстатові»².

Як бачимо, статус православної церкви та її вірних прописувався в Гадяцькому договорі досить детально. Звісно, про привілеї цієї церкви також велася мова в угодах, які укладав Богдан Хмельницький з поляками. Однак якщо проаналізувати документи цього гетьмана на початках повстання, то бачимо, що навіть коли фігурували церковні питання, то стояли вони на задньому плані. Так, у декларації короля Яна Казимира Війську Запорізькому, яка була дана в серпні 1649 р. (цей документ часто називають Зборівським договором), лише у 8-му пункті говориться про «замішання унії» й про те, щоб православні вільно користувалися церковними маєтками. Передбачалося там також, що київський митрополит має засідати в сенаті³. Приблизно так само питання релігії трактувалися і в Білоцерківському договорі, укладеному Військом Запорозьким та урядовцями Речі Посполитої у 1651 р.⁴. Там лише декларувалося, що «релігія грецька» «має бути утримана в давніх вольностях, згідно давніх прав». А в Березневих статтях 1654 р. лише в пункті 18-му зачеплене релігійне питання, де сказано, що цар має дати жалувану грамоту на маєтності для митрополита й інших духовних осіб. Правда, ще в двох статтях (13-й і 17-й) релігійні питання зачіпалися в зв'язку з іншими питаннями⁵.

У Гадяцькому договорі маємо іншу картину. Питання православної церкви не лише ставиться на перше місце, а й

Православна церква — одна із засадничих цінностей народу руського. Про це прямо не говориться у Гадяцькому договорі, але його творці фактично пов'язували руську, власне українську, етнічну приналежність до православної приналежності. У цьому при бажанні можна побачити відстоювання «національних інтересів». Хоча на той час модерні нації як такі ще не сформувалися. У кращому випадку можна говорити лише про початки їхнього формування.

¹ Комісія Гадяцька. 1658 року. — С. 244—245.

² Там само. — С. 245.

³ Зборівський трактат // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х—XX ст. — Т. III. — С. 200.

⁴ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 1—2. — С. 598—602.

⁵ Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем. — С. 214—215.

детально розглядалося. Передбачені були привілеї не тільки для православних ієрархів, кліриків, а й для православної шляхти та міщан. Робилося це, певно, не лише для того, щоб догодити православному духовенству й заручитися його підтримкою. Видається, творці договору розглядали вказане питання в більш широкому плані.

Конфесійний чинник часто відігравав помітну роль у становленні новочасних національних спільнот. Тому захист православної церкви, її культурний розвиток, що передбачався в договорі, її прив'язаність до українського й частки білоруського етносів працювали на «національну перспективу». Творці договору, висуваючи вказані вимоги щодо православної церкви, творили «руський простір», що міг би формуватися як національний. Передбачалося створення комунікативної системи — сітки шкіл з двома академіями, друкарень, що, відповідно, друкували б літературу на захист православ'я й народу руського.

Поява таких добре опрацьованих вимог щодо православ'я у Гадяцькому договорі не видається випадковою. Уже говорилося, що Виговський був освіченою людиною. Й, схоже, цю освіченість здобув не в єзуїтів, як Богдан Хмельницький¹, а в Київській православній школі-колегії. Також говорилося, що батько Виговського був наближеним до митрополита Петра Могили. І це теж могло впливати на зацікавлення Виговського церковними питаннями.

Гетьман, певно, не міг не розуміти, що відстоювання в Гадяцькому договорі інтересів православної церкви не зможе не викликати негативної реакції з боку католицьких клерикальних кіл Польщі. Адже цей договір ставив крапку на католицькій експансії в Україні. Окрім того, виконання його пунктів вело би до маргіналізації, а то й усунення уніатства. Тому положення договору про привілеї для православних викликали чимало заперечень з польського боку.

Після церковних питань порушувалося питання амністії. Воно стало традиційним для договорів, які укладалися між Військом Запорозьким і польською стороною.

Далі йшлося про те, що «добра і персони всякого чину людей відновлюються у первісний стан»². Правда, це положення в договорі звучало загально, але тим самим передбачалося, що власники можуть повертатися в колишні свої маєтки й володіти ними. Це не могло не викликати незадоволення в новій козацької еліти, яка в період повстання під проводом Богдана Хмельницького зуміла помітно збагатитися — переважно за рахунок колишніх власників. Тепер це набуте під час воєнних подій довелося б повертати. Наприклад, Юрій Немирич, котрий, як уже зазначалося, був одним із авторів Гадяцького договору, перейшовши на бік козаків, вступив у свої давні володіння, які знаходилися тепер на території Полтавського полку. Це принаймні стало одним із чинників повстання під проводом Пушкаря³. Також Гадяцький договір передбачав, що римо-ка-

¹ Про навчання Богдана Хмельницького в єзуїтській колегії див.: *Крालюк П.* Богдан Хмельницький: легенда і людина. — С. 205—207.

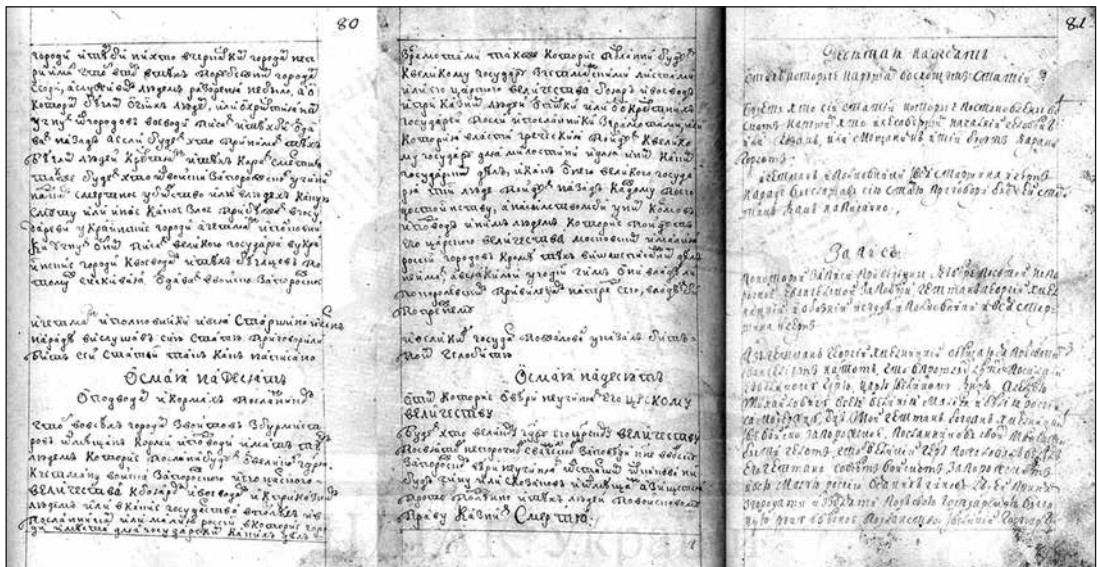
² Комісія Гадяцька. 1658 року. — С. 245—246.

³ *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. — С. 165.

толицьке духовенство зможе повернути собі втрачені маєтки на землях, котрі опинилися під контролем козаків. Хоча й обумовлювалося, що це має відбуватися за погодженням короля й гетьмана, які мають узгоджувати між собою питання по конкретних випадках¹. Безперечно, вказані пункти Гадяцького договору стосовно повернення майна колишнім власникам могли лише активізувати «радикальних революціонерів». І не лише їх, а й козацьких старшин, які встигли експропріювати власність шляхти й католицького духовенства.

Не в захваті були «радикальні революціонери» і від величини козацького реєстру. У першопочатковому варіанті договору передбачався реєстр у складі 60 тисяч чоловік, а, окрім нього, мало бути ще 10 тисяч воїнів у підпорядкуванні гетьмана. У кінцевому варіанті договору узгоджувалося, що кількість реєстровців становитиме 30 тисяч чоловік. А також мало бути ще 10 тисяч платного війська, котре утримувалося би з податків, які надходять із Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств². У порівнянні з Березневими статтями 1654 р., це ніби був відступ назад. Згадані статті передбачали існування 60-тисячного реєстру³. Цей й дало підставу деяким дослідникам, зокрема українським, вести мову про те, що Гадяцький договір поступався Березневим статтям.

Насправді це не зовсім так. Адже то були документи дещо різного плану. Березневі статті переважно стосувалися станових прав козацтва. Хоча там є згадки про міщан, селян і київського митрополита. Однак їхнє становище практич-

Березневі статті

¹ Комісія Гадяцька. 1658 року. — С. 248

² Там само. — С. 246.

³ Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року. — С. 212.

но не змінювалося, ніяких преференцій вони не отримували¹. Преференції у Березневих статтях дісталися козакам. Наприклад, був значно розширений реєстр.

Скорочення вдвічі кількості реєстровців не могло не викликати обурення в козацькому середовищі, оскільки статус реєстрового козака надавав чимало

Значне скорочення козацького реєстру, на що пішла польська влада при ратифікації Гадяцького договору, це був удар у спину гетьмана Виговського. Реально польська сторона нищила свого союзника. Але вона йшла на це, керуючись своїми вузькими політичними інтересами. Польській владі не потрібна була козацька держава з великим військом.

привілеїв. До того ж реєстровцям передбачалася плата за службу. Тепер же кількість привілейованих зменшувалася в два рази. 30 тисяч козаків, яких не вписали в реєстр, то було чимало. До цих ображених реєстровців треба додати членів їхніх сімей. Були то активні люди, ладні відстоювати свої інтереси зі зброєю в руках. Вони творили масу, яка могла вибухнути й повалити гетьмана.

Гадяцький договір був націлений на поступову аристократизацію козацтва. За поданням гетьмана мала здійснюватися нобілітація, тобто надання шляхетства, реєстровцям. Пропонувалося від кожного полку нобілізувати сто осіб². Якби цей план вдався, Україна отримала б свій значний прошарок православного шляхетства, що конкурував би з польською католицькою шляхтою. Але це був якраз той випадок, коли благими намірами вистелена дорога до пекла. Козацькій сіромі таке не могло подобатись. Українське суспільство, зазнавши значної «демократизації» під час козацької революції, подібні речі сприймало погано.

Окреслював Гадяцький договір і козацьку територію — це Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства. Вказана територія, як підконтрольна козакам, так чи інакше фігурувала в інших їхніх договорах з поляками. На теренах цих воєводств не повинні були знаходитися польські, литовські війська, а також війська інших держав. Ці воєводства, у яких були свої збройні сили і які в конфесійному плані помітно відрізнялися від інших земель Королівства Польського й Великого князівства Литовського, фактично утворювали автономну одиницю в тілі Речі Посполитої. Цю одиницю в літературі іменують як князівство Руське чи навіть Велике князівство Руське. Щоправда, ці терміни у Гадяцькому договорі майже не використовуються. Лише в одному місці знаходимо такі слова: «Уся Річ Посполита народу польського і Великого князівства Литовського, і Руського хай буде відновлена в першобутті так, як була перед війною, тобто щоб ці народи в межах своїх і свобод залишалися непорушені, які були перед війною, і за правами, описами в радах, у судах і вільному виборі государів своїх та великих князів литовських та руських...»³ Тобто з цих слів випливало, що ніякого створення Руського князівства не передбачалося. Передбачалося його відновлення!

¹ Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року. — С. 215.

² Комісія Гадяцька. 1658 року. — С. 247.

³ Там само. — С. 246.

Звісно, до війни в Речі Посполитої не існувало де-факто Руського князівства. Та все ж руські воєводства, до яких належали не лише згадувані Київське, Брацлавське й Чернігівське, а й Волинське, Подільське та Руське, мали свої особливості в порівнянні з польськими й литовськими землями. До того ж зберігалася не лише пам'ять про давню Русь як могутню державу-князівство, а й існувала «віртуальна» ідея руської монархічної традиції. Ця ідея поширювалася навіть у середовищі католиків-русинів, свідченням чого є латиномовна поема Іоанна Домбровського «Дніпрові камени», яка була написана орієнтовно в 1618—1620 рр.¹ У цьому творі Русь постає як окремий територіально-державний організм, що має своїх спадкоємних князів-правителів. Поширена ця ідея була й у середовищі руської православної шляхти, до якої належав Виговський. Іноді вона з'являлася в часи Хмельниччини, але тоді в офіційних документах не фігурувала. Схоже, одним із головних її пропагандистів був саме Виговський. І ось тепер він, ставши гетьманом, втілює цю ідею в Гадяцькому договорі, де Руське князівство ніби відновлювалося у Речі Посполитій.

Зрештою, в зазначеному договорі визначалися певні інституції, які б мали здійснювати управління цим автономним державним утворенням. Зокрема, таким є гетьман. «А для ліпшого цих пактів (договорів) утвердження і вірності, — читаємо в цьому документі, — гетьман військ руських віднині має бути до кінця життя свого гетьманом руським і першим сенатором у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському, а після смерті його має бути повне вибрання гетьмана, тобто чотирьох електів [кандидатів] виберуть стани воєводств Київського, Брацлавського, Чернігівського, з яких одного його величність милість утвердить, не відчужуючи від того чину рідних братів вельможного гетьмана руського»².

Тут варто звернути увагу на деякі деталі. Показово, що очільник цього державного утворення іменувався гетьманом руським, а не гетьманом Війська Запорозького — як це було раніше. Також збройні сили, на чолі яких він стояв, іменовалися військом руським. Отже, він мав би репрезентувати не козацький стан, а всю Русь, до складу якої входили й козаки. Обирався гетьман не козацьким військом, а станами Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств. Сама ж процедура обрання була досить специфічною. На кінцевому етапі виборів із чотирьох висунутих кандидатів король затверджував одного. У порівнянні з Березневими статтями 1654 р., де передбачалися вибори гетьмана козаками з наступним повідомленням про них царя³, це був крок назад. Окрім гетьманського уряду, очільник цього державного утворення мав би також бути першим сенатором від «своїх» воєводств. Він, стаючи урядником у Речі Посполитій, не мав права приймати іноземні посольства, тобто здійснювати власну закордонну політику⁴. Це також був крок назад у порівнянні з Березневими

¹ Про це більш детально див.: *Кралуєк П.* Історіософія поеми Іоанна Домбровського «Дніпрові камени» // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». — Серія: Історичні науки. — Острог, 2016. — Вип. 25. — С. 155—160.

² Комісія Гадяцька. 1658 року. — С. 247.

³ Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року. — С. 213.

⁴ Комісія Гадяцька. 1658 року. — С. 248.

статтями 1654 р., за якими гетьману дозволялося приймати іноземних посланців (правда, повідомляючи про це царя)¹.

Таким чином, новостворене державне утворення, яке можна назвати Руським князівством, багато що брало від системи управління Речі Посполитої і вписувалося в її структуру. Зокрема, зберігалися воєводства з відповідними управлінськими структурами. Вони мали представляти свої інтереси перед королівським урядом, у т. ч. через своїх сенаторів. І все ж, попри цю «старину», були й «новини». Передусім такою «новиною» стало реєстрове козацтво, яке становило більшу частину війська держави й могло суттєво впливати на перебіг подій. Хоча Виговський намагався зменшити його вплив, передбачаючи створення підвладного гетьману професійного війська.

Руське князівство, попри «прив'язаність» до Речі Посполитої, мало чимало «чинників самостійності». Це не лише своя армія та привілейована тут православна церква, а й власний монетний двір і трибунал².

Багатолітній ректор Замойської академії, лікар, бурмістр, війт і асесор Замойського трибуналу Василь Рудомич (бл. 1620—1672) досить влучно охарактеризував Гадяцький договір: «Переписав для себе окремі пункти порозуміння... з запорозькими козаками. Видно в них величезні привілеї як щодо грецької релігії, так і вивищення їх самих і князівства Руського. Завдяки цим свободам можна Русь прирівняти до Корони і Великого князівства Литовського...»³ Подібні оцінки зустрічаємо і в інших джерелах. Наприклад, австрійські дипломати, які перебували при польському королівському дворі, вважали, що козаки після Гадяцького договору «творитимуть своє окреме тіло в тілі республіки, приблизно на таких же умовах, як і литвини»⁴.

Значною проблемою в реалізації Гадяцького договору стало його редагування польською стороною. Відхилення положення про ліквідацію унії, цілеспрямоване обмеження гетьманської влади, вимоги повернення маєтків колишнім власникам (шляхтичам та римокатолицькому духовенству) руйнували авторитет Виговського та його оточення. Але найбільшим ударом, як уже говорилося, стало помітне скорочення козацького реєстру з 60 до 30 тисяч. Тому коли королівський посланець Криштоф

Справді, Гадяцький договір передбачав створення відносно структурованого автономного державного організму, який мав чимало прав самостійності. Реалізація положень договору, зокрема положення про постійне десятитисячне військо, підпорядковане гетьману, зробило би гетьманську державу більш дієвою, посилило б роль державних структур і обмежило можливість для козацької вольниці, простіше кажучи — анархії. Однак це породжувало супротив у козацькій масі, викликало невдоволення. Тому Виговський у свідомості козаків, радше, поставав як антигерой, що і знайшло вияв у літературних пам'ятках.

¹ Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року. — С. 214.

² Комісія Гадяцька. 1658 року. — С. 247—248.

³ Цит. за: *Перналь А.* Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини, 1648—1659. — С. 280.

⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 10. — С. 316.

Перетяткович привіз Виговському відредагований і ратифікований сеймом Речі Посполитої Гадяцький договір¹, гетьман сказав йому: «...ти зі смертю привіз!»² У цих словах не було перебільшення.

Але то був лише один бік медалі. Польська сторона, за великим рахунком, не збиралася виконувати Гадяцький договір. Навіть Станіслав Казимир Беневський, який відіграв важливу роль в його укладенні, представляючи королівський уряд, вважав, що козаків вдасться обманути в питанні ліквідації унії, проголосивши свободу совісті. Також він стверджував, що Руське князівство не існуватиме довго. Козаки, які зараз домагаються автономії, скоро помруть, а їхні наступники не бачитимуть потреби в існуванні власного князівства. Тому з плином часу буде повернутий старий порядок³. Якщо головний лобіст Гадяцького договору з польського боку так цинічно підходив до цього питання, то що вже говорити про інших. Для поляків цей договір потрібен був для того, аби в умовах, коли Річ Посполита опинилася в складному становищі, вивести із гри сильного противника — козаків.

Якби Виговському та його оточенню вдалося втілити в життя положення Гадяцького договору, то козацька революція могла розвиватися за іншим сценарієм. Однак це було майже неможливо. Виговський не мав належної підтримки в козацькому середовищі. А Гадяцький договір в остаточній редакції, як говорилося, підірвав його авторитет. Проти гетьмана були вкрай негативно налаштовані радикальні елементи, чернь. Гетьман же, зі свого боку, не хотів заgravати з ними і не йшов на компроміси. Часто він покладався не на згуртування внутрішніх сил своєї молоді держави, а на зовнішню допомогу. Проте від влади Речі Посполитої гетьман не отримав серйозної підтримки. Хоча з її боку було чимало символічних жестів. Таким жестом, зокрема, стала урочиста ратифікації Гадяцького договору, що відбулася 22 травня 1659 р.

Своїми переговорами з урядовими колами Речі Посполитої, укладенням та ратифікацією Гадяцького договору Виговський так чи інакше йшов на розрив із Московією. Певну роль тут могли відіграти симпатії та антипатії гетьмана, його світоглядні орієнтири. Адже він як особистість формувався в культурному полі Речі Посполитої, служив у її державних структурах. Проте цей момент перебільшувати не варто. Те саме можна сказати й про Богдана Хмельницького, який довгий час вів запеклу війну з Річчю Посполитою. Виговський у своїх діях керувався передусім особистими інтересами, а також приближеної до нього козацької старшини. Він бачив, що проти нього ведуть гру московіти, спираючись на незадоволених у козацькому середовищі. Це вело до конфлікту між гетьманом і московськими урядовими колами.

Дізнавшись про контакти Виговського з поляками та укладення Гадяцького договору, у Москві пішли на те, щоб якомога швидше укласти мирний

¹ Ратифікація Гадяцького договору відбулася більш ніж через 8 місяців після його підписання — у кінці травня 1659 р. Затягування ратифікації цього документа також створило проблему у його реалізації.

² *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. — С. 176.

³ *Перналь А.* Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини, 1648—1659. — С. 259.

договір із Швецією, з якою московіти знаходилися в стані війни. Цар Олексій Михайлович також розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі «зрадником Івашкою», та відправив в Україну війська під команду Григорія Ромодановського. Під контролем військ білгородського воєводи відбулися «вибори» гетьмана. Козацьким очільником проголосили Івана Безпалого як альтернативу для Виговського¹. Безпалий перед тим підтримував Пушкаря. Він втік із Умані, де був полковником, на Січ. Побував і на аудієнції в царя, заручившись його підтримкою². Цей новоявлений вождь намагався згуртувати розгромлених опозиціонерів.

Тут мимоволі запрошується паралель із порівняно недавніми подіями. У грудні 1917 р., в часи існування Української Народної Республіки (УНР), теж на Слобожанщині, в Харкові, як альтернатива українській владі був створений маріонетковий «український радянський уряд». Історія здатна повторюватися?

У конфлікті з московітами Виговський хотів спертися на зовнішню допомогу. Це була не лише Річ Посполита, а й Кримське ханство. 24 квітня 1659 р. взаємно присягнули на вірність гетьман і тодішній кримський хан Мехмед IV Гірей (1610—1674), який очолив похід свого війська проти московської армії.

Не вдаючись у детальний опис бойових дій під час цієї війни³, зазначимо, що московіти сподівалися повалити Виговського, наставивши на його місце Безпалого.

Однак більшість міст та козацьких полковників Лівобережжя підтримували Виговського. Це й дало можливість гетьману до березня 1659 р. очистити від московських загарбників більшу частину Лівобережної України.

У червні 1659 р. військо, очолюване Виговським, зустрілося із московітами під Конотопом. Армія московітів становила близько 70 тисяч чоловік, у той час як у гетьманському війську було 16 тисяч козаків, 3 тисячі поляків, сербів та волохів, а також від 30 до 40 тисяч татар. Правда, щодо чисельності військ ведуться дискусії. Але те, що це була грандіозна битва, із залученням великої кількості військ з обох сторін, сумнівів немає. 8 липня (за новим стилем) відбувся вирішальний бій під селом Соснівка, де козаки та їхні союзники вщент розгромили свого противника. Втрати московітів сягали до 15 тисяч убитими й полоненими. Залишки розгромлених військ під натиском козаків й татар відступили в бік Путивля⁴.

В українській історіографії битва під Конотопом представляється як звияга українського війська⁵. Коли ж українські історики ведуть мову про татар, то вони, радше, постають у них у ролі «підручних». Правда, половина (якщо

¹ *Горобець В.* Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 року. — С. 106—107.

² *Кривошея В.* Козацька еліта Гетьманщини. — С. 140.

³ Про російсько-українську війну 1658—1659 рр. див.: *Бульвінський А.* Українсько-російські взаємини 1657—1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. — С. 237—425.

⁴ *Сокирко О.* Тріумф у час Руїни. Конотопська битва 1659 року. — К., 2009. — С. 54—64.

⁵ Наприклад, див.: *Бульвінський А.* Конотопська битва 1659 року. — К., 2008. — С. 17—61.

не більша половина!) війська, котра воювала з московітами, була татарською. У турецьких джерелах, зокрема у відомому літописі Мустафи Наїма, перемога під Конотопом приписується татарам¹. І для цього є певні підстави так вважати.

Поразка під Конотопом викликала справжню паніку в Москві. Цар Олексій Михайлович навіть покинув столицю своєї держави й подався в Ярославль. У спішному порядку московіти почали нарощувати своє військо й будувати оборонні споруди².

Однак українці в цій, здавалось би, виграшній для них ситуації «самі себе звоювали». Тут теж «відзначилася» Запорозька Січ. Її кошовий отаман Іван Сірко вирішив здійснити набіг на татар-ногаїв. Відповідно, татарські війська змушені були покинути Виговського й повернутися в свої степи³. Гетьман втратив військову підтримку сильного союзника, на якого міг спертися.

Тут варто кілька слів сказати про Івана Сірка, який вирізнявся на фоні інших козацьких провідників другої половини XVII ст. Безперечно, це був талановитий воїн і полководець. Йому приписують перемогу в десятках битв. Він брав участь у війні під проводом Богдана Хмельницького, але не захотів присягати московському цареві на Переяславській раді. Сірко, будучи запорозьким кошовим отаманом, проводив відносно незалежну політику. Прославився своїми походами на татар і турків.

Проте як політик Іван Сірко не завжди відзначався продуманими діями. Часто змінював політичну орієнтацію, сподіваючись отримати гетьманську булаву. Виступав проти Івана Виговського та Юрія Хмельницького, якого свого часу підтримував у боротьбі проти Виговського. Був противником правобережного гетьмана Павла Тетері, закидаючи йому пропольську орієнтацію, й водночас боровся з московітами.

Татарський лучник

¹ Мустафа Наїма. Гюсейнові города у витягу історій із Заходу та Сходу: (Повідомлення про Україну) / пер. з осман.-турец. О. Галенка та О. Кульчинського. — К., 2016. — С. 183.

² Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657—1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. — С. 401—402.

³ Мицик Ю. Іван Сірко. — К., 2010. — С. 35—36.

Петро Дорошенко. Портрет роботи невідомого автора. XVII ст.

Султан Мехмед IV

Хоча Сірко здійснював неодноразові напади на татарські й турецькі володіння, але довгий час підтримував правобережного гетьмана Петра Дорошенка, який проводив протурецьку політику. Однак покинув його, коли той стратив свого противника — лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. Після Андрусівського договору 1667 р., котрий розділив Україну між Московією й Річчю Посполитою, цей козацький ватажок зайняв антимосковську позицію.

Сірко, попри прикордонні сутички з татарами й турками, іноді заявляв про дружбу з ними. Наприклад, у листі до кримського хана Мурада Гірея від 14 січня 1680 р. писав: «При цій okazji посилаємо вашій вельможності наш особливий уклін з поздоровленнями, бажаючи, щоб завдяки чесній пораді і праці вашої вельможності пер-

ред ханською величністю возсіяв між монархами і народами святий мир, про який кожен народ благає Господа Бога. Про нашу ж до ханської величності і всієї держави кримської непорушну дружбу сповіщаємо, що її жодними заходами ніхто розірвати не може»¹. І це при тому, що саме Сірку приписується образливий лист запорізьких козаків до турецького султана Мехмеда IV², котрий, до речі, був напівукраїнцем і охоче йшов на співробітництво із українськими козаками. Згаданий лист Сірка до турецького султана, який послужив для створення Іллею Репіним відомої картини, належав до міфів, як, очевидно, й чимало інших оповідей про цього козацького ватажка.

Загалом діяльність Сірка мала деструктивний характер, часто руйнувала і так слабкі державні інституції Гетьманщини. Це був такий собі анархіст XVII ст., тогочасний батько Махно. Він міг викликати захоплення, ставав героєм різноманітних легенд. Деякі автори трактували

¹ Мицик Ю., Кравець М. Останній лист Івана Сірка // Борисфен. — 1991. — № 5. — С. 11.

² Славутич Я. Місцями запорозькими: нариси та спогади. — Едмонтон, 1985. — С. 19.

Сірка як зразок козацької доблесті. Наприклад, таке трактування зустрічаємо в козацького літописця Самійла Величка¹. Те саме можна сказати про рукописну віршовану польськомовну хроніку другої половини XVII ст., де Сірко подається як людина, послана Богом². Був він і персонажем різноманітних фольклорних творів³. Міфологізований його образ поданий і у відомому прокозацькому історичному наративі «Історія русів». Там читаємо наступне: «Сірко сей був в роді своєму людиною незвичайною і єдиною. Він з малочисельним військом своїм завше щасливо воював і був переможцем, не зводячи, однак, ні з ким неправедної війни. Баталії у нього вважалися за іграшку, і жодної з них він не програв. Татари Кримські й Білгородські, тії страховища і бич усім народам, були у Сірка полохливими оленями та зайцями. Він декілька разів проходив наскрізь їхні оселі та укріплення, декілька разів заганяв усіх Татар аж у Кефські гори, де й самі Хани їхні не раз крилися по ущелинах та чагарниках гірських. Татари вважали Сірка за великого чарівника і звичайно титулували його Руським шайтаном, але в суперечних між собою справах віддавалися на його суд, мовляв: «Як Сірко скаже, так тому й бути». При великих своїх користях і здобичах не був він анітрохи зажерливий і корисливий, але все те йшло на інших і навіть на його ворогів»⁴. Щодо некорисливості Сірка, то тут можна посперечатися. Був він достатньо заможною людиною.

У недавні часи цей козацький ватажок став героєм різних художньо-літературних і мистецьких творів. Можна згадати романи Володимира Малика «Таємний посол», Юрія Мушкетика «Яса», фільм «Чорна долина» тощо. Також культовим місцем стала могила Сірка біля села Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області, де щорічно на початку серпня відбуваються дійства по вшануванню цього козацького провідника. При цьому глорифікатори Сірка не особливо замислювалися над тим, які наслідки мали діяння їхнього героя.

На жаль, культ Сірка, радше, є свідченням анархічних тенденцій в українському соціумі. Він говорить про те, що для українців ближчими є не діячі, які намагалися творити державні інституції, а ті, хто ці інституції руйнував, виявляючи ефектне молодецтво.

Однак повернемося до Виговського й Конотопської битви. Вона для нього стала перемогою, але перемогою пірровою. Незадовго після цієї баталії на Лівобережжі ініціював новий заколот переяславський полковник Тимофій Цицюра. 23—24 серпня він почав антигетьманське повстання в Переяславі, пославши вірне йому військо до Ніжина, де його підтримав Васюта (Василь) Золотаренко⁵. Загалом Переяслав, Ніжин, а також

¹ Збірник козацьких літописів. Густинський літопис. Самійла Величка. Грабянки. — К., 2006. — С. 557, 566—568.

² Із рукописної віршованої хроніки другої половини XVII ст. // Слово многоцінне. — Кн. 3. — С. 524—534.

³ Відомий дослідник козацтва Дмитро Яворницький навіть спеціально збирав легенди про Сірка. Див.: *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків / з рос. пер. І. Сварник. — Т. III. — С. 393—395.

⁴ Історія русів / укр. пер. І. Драча. — К., 1991. — С. 225—226.

⁵ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 81.

Полтава часто ставали осередками, які підтримували московітів. На цей раз заколотники були набагато краще організовані, ніж їхні попередники — Барабаш та Пушкар. Окрім Цицюри та Золотаренка, до керівників повстання належали Яким Сомко, дядько Юрія Хмельницького, третя дружина Богдана Хмельницького, Ганна, Іван Богун, Іван Сірко та інші. Серед них був також Іван Брюховецький, головний герой Ніжинської чорної ради 1663 р., якого змовники послали на Січ, аби він заручився там підтримкою запорожців. Безперечно, це були впливові люди, які користувалися авторитетом серед козацтва. Вони «поставили всіх фаворитів королівських, почавши від самого пана гетьмана, впень вистинати з жонами і дочками, на що присягли страшною клятвою у великій таємниці»¹.

Окрім Переяслава й Ніжина, заколотникам вдалося швидко взяти Корсунь, знищивши тут польський гарнізон. Також у їхніх руках опинився Чернігів та Сіверщина. Повстанці там безжально вбивали військових, що підтримували гетьмана. Серед них опинився й Немирич, який загинув під селом Свидовець². Повстання поширювалося на півдні Гетьманщини, де діяв Сірко. На Правобережжі бунтівниками керував Іван Богун. Заколотники своїм «прапором» обрали Юрія Хмельницького³.

Особа ця влаштовувала їх із кількох причин. По-перше, як уже говорилося, не так давно, лише два роки тому, козацька старшина визнала наступником помираючого Богдана Хмельницького його сина Юрія. Про це ще пам'яталося. Відповідно, Юрій Хмельницький багатьма старшинами сприймався як легітимний правитель. Він же й ніби «перебирав» на себе заслуги свого батька. По-друге, Юрій залишався ще занадто молодий, аби стати гетьманом. Це давало можливість заколотникам легко маніпулювати ним.

Україна опинилася у вирі громадянської війни, що стало справжнім подарунком для московітів. Анджей Потоцький, характеризуючи ситуацію, яка склалася тоді на українських землях, писав королю Яну Казимиру: «І тепер в Україні вже самі себе їдять: містечко воює проти містечка, син — проти батька, батько сина грабує, тут жорстка Вавілонська вежа, розумніші козаки просять Бога, щоб їх хтось міцно взяв у руки, або ваша королівська милість, або [російський] цар, хто б нерозумному плебсу не дозволив такої сваволі. Ваша королівська милість, дасть Бог, єдиним своїм приходом з військом все заспокоїть. [...] Той, хто першим прийде з військом, їх, безперечно, і осідлає»⁴.

Гетьманська держава, що виникла в непростих умовах козацької революції, тепер, коли йшла «війна всіх проти всіх», буквально розвалювалася на очах. Державні інституції, котрі й так не мали великого авторитету, втрачали під-

¹ Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — Нова серія. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 90.

² Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 81.

³ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 50—51.

⁴ Цит. за: Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини, 1648—1659. — С. 274.

тримку. Зате радикалізована чернь хотіла влади. І цим користувалися різні авантюристи, що вміло грали на почуттях народних.

Щодо Виговського, то його сили танули на очах. Чимало вірних йому військових частин було знищено, інші ж переходили в стан ворога. Сам гетьман змушений був покинути столицю, Чигирин, залишивши там дружину й деяких своїх соратників. Ще одним містом, яке лишалося вірним Виговському, була Сміла. Соратники гетьмана, зокрема його брат Данило, сподівалися на допомогу поляків. Проте ці сподівання не справдилися.

Дії заколотників, які очистили від військ Виговського територію Лівобережної України, дали можливість ввійти сюди московським військам. Московіти, котрі недавно думали, що їм доведеться обороняти Москву, тепер рушили на українські землі, не зустрічаючи опору — навпаки, тепер їх тут підтримали.

Звісно, у Виговського існувало кілька варіантів для подальших дій. Можна було б спертися на підтримку татар і турків. Також існувала думка йти на терени Білорусі до свого соратника Івана Нечая і разом із його військом продовжувати боротьбу. Але це призвело б до чергового спалаху громадянської війни і спустошення України. Гетьман сів за стіл переговорів зі своїми супротивниками, яких представляли канівський полковник Іван Лизогуб та миргородський полковник Григорій Лісницький. Було досягнуто наступних домовленостей: Виговський відмовлявся від гетьманської влади, натомість новий гетьман, обраний повстанцями, мав би зберегти Гадяцький договір та відпустити дружину Виговського з Чигирина.

20 вересня 1659 р. в урочищі Маслів Став на річці Росава під селом Германівкою на Київщині почалася козацька рада за участю правобережних полків, запорожців та частини лівобережних козаків. Це була чорна рада із широким залученням низів. При бажанні таку подію можна трактувати як вияв широкої козацької демократії. Фактично рада під Германівкою стала попередницею Ніжинської чорної ради 1663 р. На ній не хотіли слухати прихильників Виговського. Декого з них убили — братів Сулим та Прокопа Верещаку. Значна частина військ Виговського перейшла в табір його супротивників. А сам гетьман мусив рятуватися втечею. Чорна рада 23—24 вересня обрала гетьманом Юрія Хмельницького¹. Генеральний обозний Тимофій Носач зберіг свою посаду. Суддями стали Іван Кравченко та Іван Безпалый, котрий, як уже говорилося, намагався, заручившись підтримкою московітів, під своїм керівництвом згуртувати опозицію Виговському. Пізніше на старшинській раді в Білій Церкві обрання Юрія Хмельницького було закріплене².

Здавалось, Україна мала б заспокоїтись. Адже впевнено перемогла опозиція, а колишній гетьман відмовився від влади. Проте гетьманська булава опинилася

¹ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 239.

² Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. — С. 337—341.

Василь Стус

в руках слабкої людини. Більше того — в середовищі переможців існували різні «партії», кожна з яких хотіла отримати більшу частку влади.

Чорна рада під Германівкою не стала початком ери стабільності. Вона започаткувала третій етап козацької революції, який супроводжувався кривавими війнами.

Дух цього трагічного періоду чудово передав Василь Стус у поезії «За літописом Самовидця»:

«Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа.
За хмарою хмари. За димом пожарищ — високо
зоріє на пустку усмерть сплотніле божа.
Стенаються в герці скажені сини України,
той з ордами ходить, а той накликає Москву.
Заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
вже мати не встане — розкинула руки в рову.
Найшли, налетіли, зом'яли, спалили,
побрали з собою весь тонкоголосий ясир.
Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали,
бо так не карав нас і лях-бусурмен-бузувір.
І Тямину тісно од трупу козацького й крові,
і Буг почорнілий загачено тілом людським,
бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові,
у пеклі запеклім, у райському раї страшнім.
Паси з вас наріжуть, натягнуть на гузна вам палі
і крові наточать — упийтесь кривавим вином.
А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі.
Наш дуб предковічний убрався сухим порохном.
Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем метал.
Куріє руїна, кривавим збігає потоком,
а сонце татарське стожальне разить наповал»¹.

¹ Стус Д. Час творчості. — К., 2005. — С. 371.

Хмельницький — але не той

Після Чорної ради під Германівкою почався процес деградації Гетьманської держави. На те були різні причини. По-перше, на чолі цього державного утворення опинилася молода людина без належного політичного досвіду. На час обрання Юрія Хмельницького гетьманом йому було близько 19-ти років. Не відзначився він ні військовим, ні управлінським талантом. Враховуючи те, що молода Українська держава ставала лише на ноги і за її плечами не було тривалої державно-політичної традиції, обрання на гетьмана Юрія Хмельницького не могло не створити проблеми. По-друге, нова козацька еліта, як уже говорилося, теж не відзначалася політичною досвідченістю. Її представники, здебільшого, керувалися вузькостановими чи навіть егоїстичними інтересами і, як правило, не здатні були піднятися до розуміння інтересів загальнодержавних. Тому козацька старшина не відзначалася згуртованістю, творила різноманітні угруповання-партії, які жорстко конкурували між собою, часто міняючи політичну орієнтацію — нерідко в залежності від зовнішньої кон'юнктури. По-третє, Гетьманат став полем змагань великих геополітичних гравців — Речі Посполитої, Московії, а також Османської імперії й Кримського ханства. Кожен із цих гравців так чи інакше втручався в справи цієї держави, намагаючись взяти її під свій контроль. Це зовнішнє втручання не могло не вести до її дезінтеграції.

Одним із перших кроків козацької старшини, яка привела до влади Юрія Хмельницького й реально керувала Гетьманською державою, стало розірвання домовленостей із Виговським. Останній (про це вже йшлося) погодився по-лишити гетьманську булаву при умові, що буде збережений Гадяцький договір. Але на початку жовтня 1659 р. у Жердевій долині неподалік Трахтемирова відбулася козацька рада, на якій прийняли рішення добиватися відновлення договору 1654 р. українських козаків із московітами, сподіваючись, що він краще забезпечуватиме станова права козацької старшини, ніж договір Гадяцький. Одним із головних прихильників укладення такого союзу став дядько Юрія Хмельницького, Яким Сомко. На раду прибув він із загоном, набраним із лівобережних полків. Окрім Сомка, на Юрія Хмельницького мав чималий вплив генеральний осавул Іван Ковалевський, який теж орієнтувався на Московію¹.

Ці люди наївно вірили, що їм вдасться домогтися від московської сторони суттєвих поступок. Тому від

Яким Сомко

¹ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 52.

імені новообраного гетьмана спрямували до князя Олексія Трубецького, який очолював московські війська на українських землях, свої вимоги, котрі іноді іменують Жердівськими статтями. У них передбачалося поновлення Березневих статей 1654 р. Говорилося, що на українських землях не повинно бути московських військ, окрім Києва. А ті, московські війська, які будуть сюди приходити, мають перебувати під командуванням гетьмана. Цар не повинен приймати якихось листів з України, якщо вони не завірені гетьманською печаткою й підписом. Тим самим перекидалася можливість для різних доносів, котрі могли б іти з боку незадоволених гетьманом старшин. Гетьман, згідно цих вимог, мав бути лише один на обидва боки Дніпра. Його мали обирати козаки. Цар лише формально затверджував би це обрання. Гетьман мав право приймати іноземних послів. Правда, про переговори з ними повинен був повідомляти царя. Говорилося й про те, що «права та вольності і надання від великих князів руських та їхніх милостей королів польських і панів благочестивих всякого стану, духовному та світському, подані здавна і тепер, аби свою вагу мали і ні від кого, як світські, так і духовні, не були порушені». Йшлося в цих вимогах і про церковні питання. Зокрема, про те, що Київська митрополія має зберігати підпорядкування Константинопольському патріарху¹.

Загалом вимоги старшини, подані московітам, були ширші, ніж пункти Гадяцького договору. Вони забезпечували державну самостійність Гетьманщини, передбачаючи лише конфедеративний зв'язок із Московією. Однак часто буває, що благими намірами вистелена дорога до пекла.

Воєвода Трубецької прийняв козацьке посольство, очолюване Петром Дорошенком. Однак запросив Юрія Хмельницького на особисті переговори. Гетьман, щоправда, побоювався пастки². Але зрештою зважився на це і поїхав на них до Переяслава із невеликим супроводом. Цим і скористався Трубецької. 27 жовтня 1659 р. він організував Генеральну військову раду, на якій були відсутні полковники із Правобережної України. Основну масу становила старшина промосковської орієнтації з Лівобережжя. До того ж рада відбувалася в присутності 40-тисячного московського війська, яке, безперечно, справляло вплив на старшину³.

На раді знову обрали Юрія Хмельницького гетьманом. Але останнього змусили підписати сфальсифіковані московською стороною Березневі статті 1654 р. Цей документ перетворював Гетьманщину в структуру, яка входила до складу Московської держави, маючи незначні автономні права.

Статті значно обмежували владу очільника Гетьманської держави. Його не можна було обирати без дозволу царя. Окрім того, передбачалося обов'язкове затвердження гетьманської кандидатури московським правителем. Гетьман не мав права здійснювати дипломатичні зносини із іноземними державами, самостійно вступати у війну або надавати комусь військову допомогу. Зате на пер-

¹ Статті, прислані князю Трубецькому від 1659 р. // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х—ХХ ст. — Т. III. — С. 277—280.

² Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 115.

³ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 161—162.

ший виклик царя він мусив посилати військо. До того ж гетьман не мав права призначати або усувати полковників без царської згоди, що значно обмежувало його владу.

Також, у відповідності з цим документом, передбачалося розміщення московських військ і воєвод не лише в Києві, а й у Переяславі, Ніжині, Брацлаві та Умані. Це були головні міські центри як на Лівобережжі, так і на Правобережній Україні. Перебування в них московських військ забезпечило б контроль царя за територією Гетьманщини. Реалізація цього пункту стала б важливим кроком на шляху інкорпорації автономної Української держави до складу Московії.

Проте московітам мало було контролю військового й підпорядкування царю гетьмана. Необхідно було забезпечити й релігійно-культурний контроль. Тому прописувалося, що Київська митрополія підпорядковуватиметься Московському патріархату й, відповідно, прописувалася заборона київському митрополиту висвячуватися в Константинопольського патріарха¹.

Нові домовленості гетьмана з царем передбачали й видачу московітам Виговського та всієї його родини. Справді, деяких родичів колишнього гетьмана було схоплено. Доля їх була незавидною. Дехто з них був страчений, дехто опинився в Сибіру. Однак Виговського схопити не вдалося. Він продовжував боротьбу. Із вірними йому військами екс-гетьман у кінці 1659 р. через Хмільник і Полонне відступив до Степані й Дубна. У межиріччі Горині й Случі Виговський став на зимові квартири. А вже в 1660 р. спробував узяти реванш.

Король Ян Казимир надав колишньому гетьману посаду київського воєводи, яка, за великим рахунком, була номінальною, оскільки Київ знаходився в руках московітів, а землі Київського воєводства практично не контролювалися владою Речі Посполитої. Однак ця посада забезпечувала Виговському місце в сенаті. Водночас вона давала йому можливість втручатися в справи Гетьманщини, тому що значна частина її земель якраз входила до складу Київського воєводства. Виговський вів переписку з козацькими старшинами, сподіваючись повернути собі владу².

Тим часом Московія розпочала експансію на терени Правобережної України, намагаючись нанести сильний удар Речі Посполитій. До цього були підключені й козацькі війська, підпорядковані Юрію Хмельницькому.

З Києва на захід вирушила армія московітів, що нараховувала від 40 до 60 тисяч чоловік на чолі з боярином Василем Шереметьєвим. Під Фастовом до них приєдналися українські козацькі частини під командуванням Тимофія Цицюри — заклятого ворога Виговського. Юрій Хмельницький, зібравши основні свої сили (до 40 тисяч чоловік), мав доганяти Шереметьєва на південно-східній Волині, в районі міста Любара.

Натомість армія Речі Посполитої об'єдналася з військами Кримського ханства і їхні спільні сили склали понад сто тисяч чоловік. До складу цього війська

¹ Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — К., 1928. — Ч. 1. — С. 220—234.

² Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 53—55.

входили також вірні колишньому гетьману Виговському козаки. Польське командування вирішило перехопити ініціативу й не дати возз'єднатися військам

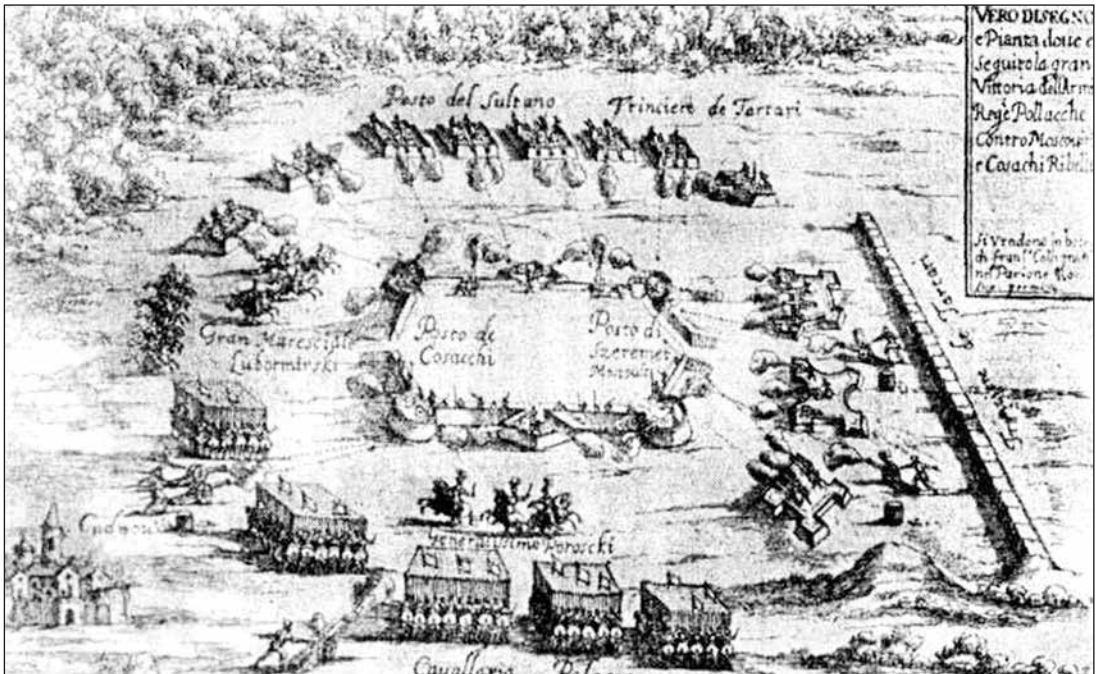
Московіти з осторогою ставилися до своїх козацьких союзників. Так, на початку оборонних боїв під Любаром спільний табір московсько-козацьких військ був розділений на дві частини. Воєвода Шереметьєв відгородився земляним валом від козаків Цицюри.

Василя Шереметьєва та Юрія Хмельницького. Ставка робилася на те, щоб їх розбити поодинці, а також використати невдоволення серед козаків політикою Московії.

Об'єднаним військам Речі Посполитої й кримських татар вдалося не лише зупинити просування військ під керівництвом Шереметьєва, а й взяти їх у по-

тужне кільце. Правда, московіти намагалися прориватися до Чуднова.

Після цього частина військ Речі Посполитої, а також татарська кіннота й кіннотники Виговського зупинили війська Юрія Хмельницького під Слободищами. Між цим селом та містечком Чуднів у жовтні 1660 р. відбулася жорстока битва. Потужний удар об'єднаних військ приголомшив молодого гетьмана. До того ж у козацькому таборі поширилася думка, що Шереметьєва уже розбито. Це, безперечно, стало для козаків деморалізуючим чинником. Ще одним деморалізуючим чинником було те, що проти них воювали козаки-кіннотники Виговського. Юрій Хмельницький, не маючи ні належного військового досвіду, ні сили волі, повівся під час битви не найкращим чином. Замість того, щоб зайнятися орга-

Битва під Чудновом. Осада табору Шереметьєва і Цецюри польськими військами в 1660 році

нізацією оборони, він став молитися. Навіть дав обітницю постригтися в ченці, якщо йому вдасться вийти живим з цієї кривавої січі. Щоправда, подібні вияви релігійності у той час не були чимось незвичним. Воїни, життя яких було непевним, часто зверталися до Бога.

Хоча козакам Юрія Хмельницького в битві під Слободищами вдавалося стримувати натиск противника й навіть досягати деяких успіхів, їхнє становище лишалося складним.

Аби врятувати ситуацію й не втратити військо, козацька старшина вирішила піти на переговори з поляками. Вона вмовила деморалізованого Юрія Хмельницького зробити це. Хоча він ніби опирався. Певну роль відіграло й надіслане з польського табору послання Виговського, який говорив про необхідність розриву стосунків із московітами. Та й серед старшини були такі, що не проти були це зробити. Зрештою, спрацювало також те, що Юрій Хмельницький був не в захваті від своїх союзників-московітів. Зокрема, воевода Шереметьєв відзначився різкими випадками на адресу молодого гетьмана, заявляючи, що тому краще було б пасти гусок, а не керувати військом¹. До табору військ Речі Посполитої був посланий Петро Дорошенко, який швидко домовився про перемир'я.

Про бої під Слободищами та зміну зовнішньополітичного курсу гетьмана стало відомо в козацьких військах, що підлягали Цицюрі. Почався їхній розклад. Козаки масово полишали табір. Зрештою, й сам Цицюра перейшов на бік Польщі. Правда, цей перехід виявився недобрим для козаків. Значну частину з них полонили татари, які воювали разом з поляками. Останні дозволили своїм союзникам таке зробити. То була плата ясиром за допомогу.

Становище московських військ стало безвихідним. Була прийнята капітуляція Шереметьєва, який від імені царя відмовлявся щодо претензій московітів на землі Гетьманщини й зобов'язувався вивести з них московські війська. Даючи такі запевнення, цей полководець перебільшив свої повноваження. Потрапивши в кримський полон, він так і не повернувся з нього, оскільки в Московії чекала на нього жорстока кара.

Хоча польська сторона обіцяла, що московських ратників відпустять, кримські татари полонили їх, як і козаків. У цій битві пропало велике московське військо. Масштаби поразки московітів були майже такі, як і в битві під Конотопом. Не даремно в Москві знову почалася паніка².

У результаті переговорів між Юрієм Хмельницьким і його оточенням, з одного боку, та поляками, з іншого, 17 жовтня 1660 р. був укладений Слободищенський (або Чуднівський) договір.

Гетьманщина входила до складу Речі Посполитої на приблизно таких умовах, як це колись передбачалося Гадяцьким договором. І все ж у порівнянні з останнім Військо Запорозьке та їхній гетьман втрачали деякі права. Зокрема, в дого-

¹ Горобець В. «Щасливий» 1660 рік, котрий так і не приніс щастя... Чуднівська війна і чуднівський мир // Війни і мир, або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди...». — С. 112.

² Мицик Ю. Любар, Чуднів, Слободища... // Україна крізь віки. — К., 2000. — С. 144—145.

ворі було відсутнє положення, що стосувалося Руського князівства. Це суттєво обмежувало права Гетьманщини як автономної одиниці в складі Речі Посполитої.

Водночас накладалося чимало зобов'язань на Юрія Хмельницького. Він повинен був відступити від московського царя й визнати протекцію польського короля, повернутися зі своїм військом на землі Гетьманщини, звільнивши її фортеці від московитів. Якщо ж на Січі виникне бунт, то гетьман має його придушити. Козаки під його керівництвом не повинні нападати на володіння Кримського ханства доти, поки триває дружба між ханом і польським королем.

Були в договорі пункти, які стосувалися окремих козацьких полководців та військових частин. Так, прощалися попередні провини переяславському полковнику Тимофію Цицурі, який натомість повинен був повернути зброю проти московитів і довести свою вірність польському королю. Ніжинському й Чернігівському полкам наказувалося не визнавати владу московитів. У протилежному випадку Юрій Хмельницький мав виступити проти них.

Також була вимога й про те, що не лише гетьман, а й його піддані мають приєднати польському королю перед присланими комісарами¹.

Слободищенський договір не вирішив проблем Гетьманщини. Радше, загострив їх. Польська сторона зробила ставку на гетьманство Юрія Хмельницького, не давши повернутися до влади Виговському. Тут спрацювала політична недалекоглядність. Польські урядовці сподівалися, що Юрій Хмельницький стане маріонеткою в їхніх руках. А те, що він не зможе очистити Гетьманщину від московитів, вони «не врахували». І справді, на Лівобережжі реальна влада опинилася в дядька Юрія Хмельницького, Якима Сомка, зорієнтованого на Москву. Відповідно, московіти й далі утримували владу на Лівобережжі.

Виговський не полишав надії отримати гетьманську булаву. Він осів на Поділлі, в місті Барі, яке мав у своїй власності, очікуючи на слушний момент. Звідси вів таємні переговори з козацькими старшинами і навіть із самим Юрієм Хмельницьким².

Де-факто Слободищенський договір розділив Гетьманщину на кілька частин. Правобережні полки знаходилися під керівництвом Юрія Хмельницького й підлягали Речі Посполитій. Лівобережні залишилися під владою Московії. Щодо Запорізької Січі, то вона проводила самостійну політику.

Юрій Хмельницький усвідомлював, що не здатний утримувати гетьманську булаву. Тому шукав шляхів зректи-

ся цього становища й піти в монастир. Зробити це було нелегко, адже частина старшини робила ставку на нього. До того ж, як уже зазначалося, на нього працювала слава батька. Влаштував Юрій Хмельницький також польську сторону. Деякі впливові польські політики наполягали на тому, щоб він лишався гетьманом — їм, зрозуміло, потрібен був слабкий козацький провідник.

¹ Grabowski A. Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawnéj Polski, diaryusze, relacye, pamiętniki i.t.p. służące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. — Kraków, 1845. — Т. I. — S. 165—168.

² Мицук Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 55.

9 грудня 1660 р. у Корсуні на козацькій раді Юрія Хмельницького знову обрали гетьманом. Хоча йому висловили чимало претензій, зокрема те, що через нього збунтувалися деякі значні старшини. Тут же йому представники польської сторони настирливо пропонували зробити генеральним писарем, тобто главою уряду, Павла Тетерю¹. Останній незадовго перед тим служив у польського короля Яна Казимира. Тетеря в той час дотримувався пропольської орієнтації. Враховуючи все це, можна його трактувати як людину, що представляла польські інтереси в козацькому таборі².

Юрію Хмельницькому, як уже зазначалося, довелося воювати зі своїм дядьком Якимом Сомком. Останній мав підтримку з боку лівобережних полків та Москви. Переяслав, де знаходилася резиденція Сомка, став центром опозиції до Юрія Хмельницького. Сомко був досвідченіший та мудріший від свого племянника. Восени 1661 р. Юрій Хмельницький пішов війною на свого дядька під Переяслав, залучивши до цього кримського хана Мехмеда Гірея. Проте взяти місто їм не вдалося. Намагалися вони взяти й Ніжин, але теж безуспішно. Для татар, зрозуміло, це також був похід за ясиром. Вони набрали полоняників на Лівобережній Україні, доходили аж до Стародубщини й московських володінь³. Ймовірно, розміри ясиру були чималими. З цього приводу літописець Феодосій Софонович зазначав: «...много попустошила орда і в неволю побрала»⁴. Звісно, такі речі негативно позначалися на авторитеті Юрія Хмельницького.

Навесні 1662 р. Юрій здійснив ще одну спробу придушити опозицію, але його війська, посилені польськими й татарськими загонами, зазнали поразки від Сомка, підтриманого московськими військами князя Григорія Ромодановського. На березі Дніпра у 1662 р. відбулася грандіозна битва. У вирішальний момент татари покинули Юрія Хмельницького, переправившись через річку. Розгром гетьманських військ був повний. У літописі Самовидця написано, ніби Юрій Хмельницький втратив більше двадцяти тисяч воїнів і що від смороду трупів важко було приступити до Дніпра⁵. Певно, в цьому повідомленні є перебільшення. Але те, що втрати справді були значними, можна не сумніватися.

Московське військо разом із козаками Сомка спробувало розвинути успіх і переправилося на правий берег Дніпра. Однак Юрій Хмельницький, зібравши залишки своїх військ і заручившись підтримкою татар, дав відсіч нападникам. Ті змушені були вернутися на Лівобережжя⁶. Щоправда, гетьману довелося розплачуватися з татарами ясиром.

Не мав Юрій Хмельницький успіхів і на дипломатичній ниві. Він послав до Варшави низку посольств, проте вони не досягли якихось результатів. Уряд Речі Посполитої вичікував. Таємні спроби гетьмана налагодити відносини з

¹ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. I. — С. 37.

² Про Павла Тетерю див.: Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — К., 2004. — С. 41—52.

³ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 84.

⁴ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 237.

⁵ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 86.

⁶ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — С. 237.

московітами виявилися теж невдалими. Зрештою, цар мав можливість обирати з кількох претендентів — Якіма Сомка, Івана Брюховецького та Василя Золотаренка¹. Московська влада непогано грала на конкуренції між претендентами на гетьманську булаву, знаходячи для себе чималу вигоду. Адже ця конкуренція послаблювала владу гетьмана й давала можливість московітам втручатися в українські справи.

Всі ці негативні чинники посилювалися ще й чинниками соціальними. Згідно з Гадяцьким договором, на українські землі в свої маєтки могли повертатися колишні власники. Відповідно, це створювало соціальну напругу, що виражалася у виступах проти військ Речі Посполитої. Такі виступи спостерігалися в Білій Церкві, Трипіллі, Ржищеві.

Восени 1662 р. Юрій Хмельницький остаточно вирішив зректися влади. Зібравши старшинську раду в Корсуні, гетьман заявив, що не може йти шляхом свого батька через молодість та недосвідченість, а також «брак фортуни». І що хоче піти в ченці.

Старшинська генеральна рада, на якій обрали гетьмана, відбулася на початку 1663 р. Претендентів на гетьманську булаву вистачало. Однак вибори виграв Павло Тетеря, який одружився з удовою брата Івана Виговського, Данила. Правда, відносини між Виговським і Тетерею не склалися. Наступного 1664 р. Тетеря, остереігаючись, що Виговський може підняти проти нього повстання й зайняти його місце, наказав розстріляти свого суперника². Така, на жаль, була «логіка» боротьби за владу в тодішній Українській державі.

Юрій Хмельницький, зрікшись гетьманства, відійшов на другий план. Він постригся в ченці й під іменем Гедеона перебував в Ірдинському монастирі в

Михайло Ханенко. Портрет роботи невідомого художника. XVII ст.

Корсуні, де невдовзі став архимандритом. Проте він не розірвав зв'язків із зовнішнім світом і політичною боротьбою. У 1664 р. гетьман Тетеря, вбачаючи в особі Юрія Хмельницького конкурента, заарештував його й відправив до ув'язнення в Мальборкський замок. У цьому замку, колишній твердині німецьких хрестоносців, як правило, тримали політичних в'язнів. Тут колишній гетьман, ймовірно, перебував до 1667 р. Бо вже в січні 1668 р. Юрій Хмельницький брав участь у Генеральній раді козацької старшини Правобережжя, де погодився з орієнтацією Петра Дорошенка на турецький протекторат. Але через кілька місяців уже підтримав Дорошенкового суперника Михайла Ханенка. У 1669 р. Юрія Хмельницького взяли в полон буджацькі татари. Спочатку його як полоняника відправили в Аккерман, а потім —

¹ Літопис Самовидця / підготував Я. І. Дзира. — С. 84, 88.

² Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — С. 56.

Замок Тевтонського ордену в місті Мальборк

у Константинополь, де ув'язнили в замку Сдикуле. У в'язниці він перебував тривалий час — до 1677 р., що не могло не позначитися на його здоров'ї, зокрема психічному. Звільнивши Юрія Хмельницького, турки намагалися використати колишнього гетьмана у власних політичних цілях — для свого утвердження на теренах Правобережної України. Тут Юрій Хмельницький, як «князь» і «вождь Війська Запорозького», отримав резиденцію — місто Немирів. Він спирався на військову силу татар і турків, будучи маріонеткою в їхніх руках. Тодішня діяльність Юрія Хмельницького мала відверто деструктивний характер, вела до вигнання Правобережної України. Будучи психічно неврівноваженою людиною, цей новоявлений «вождь Війська Запорозького» вдавався до жорстоких вчинків. Ніби це стало причиною того, що його покровителі, турки, не витримали й стратили Юрія Хмельницького в Кам'янці-Подільському в 1681 р. Проте існують інші версії щодо подальшої долі цього нещасливого сина «великого Богдана». Ніби його в цьому році відправили до Стамбула, а далі — в один із православних монастирів на Егейському морі. Є навіть екзотична версія, що він помер у якійсь чернечій обителі на Мальті. Наскільки правдиві наведені версії — можна сперечатися. Загалом же в біографії Юрія Хмельницького є чимало білих плям¹.

¹ Про Юрія Хмельницького див.: *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1994. — С. 237—252; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). — К., 2004. — С. 136—148.

Однак нас мало цікавить діяння цього козацького лідера після 1663 р. Нам цікаво, яке значення мало його зречення з гетьманства. Власне, до 1663 р. Юрій

Життя Юрія Хмельницького було сповнене різноманітними пригодами. Його біографія — вдячний матеріал для пригодницьких романів. Але не більше. Говорити про конструктивні моменти в діяльності цього історичного персонажа проблематично. У більшості випадків ця діяльність і для Гетьманської держави, і для тогочасного українського соціуму була деструктивною. Маючи значний політичний капітал (ім'я свого батька), Юрій Хмельницький його нерозумно розтринькав.

Хмельницький (хай і формально) залишався гетьманом і Правобережної, і Лівобережної України. Звісно, його непродумані союзи спочатку з московітами, а потім з поляками сприяли розділенню Гетьманщини по обидва боки Дніпра. Але все ж Юрій Хмельницький, зігрітий променями слави «великого Богдана», сприймався багатьма як козацький вождь «обох Україн». Тому спочатку він, уклавши союз із московітами і маючи владу на Лівобережжі, прагнув підпорядкувати Правобережжя. Пізніше, вступивши в союз з поляками й отримавши владу на Правобережжі, нама-

гався підпорядкувати Лівобережжя. Після того, як Юрій Хмельницький зрікся гетьманства, розподіл Гетьманату на лівий берег і правий став не лише реальністю, а й, у певному сенсі, фактом юридичним. Кожен берег почав обирати свого козацького провідника. І хоча ідея Гетьманату «по обидва боки Дніпра» продовжувала жити, а дехто її прагнув реалізувати, як, наприклад, Петро Дорошенко¹, вона чим далі, тим більше ставала ефемерною. Завдяки сину «славного Богдана» Україна розділилася. І цей розподіл дає знати про себе по день сьогоднішній. Звісно, можна сказати, що це не лише вина Юрія Хмельницького. Але в цю справу він зробив значний внесок.

Варто згадати: син за батька не відповідає, природа іноді «відпочиває» на дітях, яблуко від яблуні недалеко падає.

¹ Див.: Чухліб Т. Петро Дорошенко. — К., 2007.

Козацький «контрреволюціонер»

Розкол Гетьманщини на лівобережну й правобережну частини, який уже простежувався за часів правління Юрія Хмельницького, обумовлювався низкою чинників. Варто вказати на чинники соціального характеру. З цього приводу Віктор Брехуненко писав наступне:

«Вразливіший, порівняно з Правобережжям, статус власності лівобережної старшини нещасливо поєднувався з тим, що на Лівобережжі старшина більше, ніж на правому березі, поповнилася новими людьми, занесеними в козаки хвилею покозачень. Якщо на Правобережжі вже в Богданові часи корпус генеральної старшини та полковників наводнили вихідці зі шляхти, то на лівому березі склалося інакше. Колишні шляхтичі тут усе-таки не мали відчутної переваги, а на перші ролі взагалі вибилися покозачені міщани (Василь Золотаренко, Яким Сомко) чи представники козацьких низів (Іван Брюховецький), які й розхитували човна. Збурювачі спокою завжди могли спертися на тлуми щойно покозачених селян та міщан, якими понад міру було насичене Лівобережжя...

Отже, з якого боку не подивитись, середовище лівобережної старшини потенційно було куди вразливішим, аніж правобережної, перед вірусом нехтування інтересами щойно зведеної держави заради власних кар'єр і статків. Бурління ж незадоволених низів провокувало сподівання їхніми руками відгородитися від проблем, які породжував правий берег. Поява непомірних амбіцій на тлі непевності щодо власності була лише питанням часу. Бажання потримати в руках булаву розпалювалося в багатьох, як і спокуса зіпертися на підтримку царя»¹.

Справді, лівобережна козацька старшина була більш «демократичною», ввібравши в своє середовище чимало плебейських елементів. Тому їхніми вождями нерідко ставали вихідці з низів, наприклад, згадувані Яким Сомко чи Василь Золотаренко. Відповідно, лівобережна козацька еліта була більш «революційною», часто в боротьбі за владу вдавалася до демагогічних популістських гасел, апелюючи до плебсу. У плані політичному вона переважно орієнтувалася на Москву. Це було обумовлено не лише тим, що московська присутність на Лівобережжі була більш сильною, а й тим, що Москва вміло грала на соціальних протиріччях у козацькому середовищі і не гребувала підтримувати плебейські елементи, намагаючись закріпитися на цих землях. Москва ніби поставала захисником «принижених та ображених». І така її роль видавалася більш привабливою, ніж роль «панської» Польщі, зорієнтованої на підтримку аристократичних елементів.

На Правобережжі ситуація в плані соціальному та політичному виглядала дещо інакше. Тут помітну частку козацької старшини становили вихідці зі

¹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. — С. 189—190.

шляхетського середовища. Саме вони відігравали головну роль. У цьому випадку можна згадати шляхтичів Івана Виговського, Юрія Немирича, Павла Тетерю тощо. Для них були чужими й неприйнятними гасла «козацької рівності». У їхній уяві нормальним суспільством мало бути суспільство станове та ієрархізоване, де є пани і слуги. Тому правобережна старшина, попри тривалі війни з поляками, орієнтувалася на польську суспільну модель і готова була йти на порозуміння із владою Речі Посполитої.

Богдан Хмельницький та його родинний клан ніби поєднував шляхетство та плебейство, Правобережжя й Лівобережжя. Це була «межова» родина. Сам Богдан Хмельницький походив із шляхетської сім'ї, яка, ймовірно, мала корені на Галичині. Натомість його першою дружиною, від котрої він мав дітей, була міщанка із Переяслава Ганна Сомко¹. «Межовість» клану Хмельницького допомагала Богдану знаходити спільну мову як із шляхтичами, так і з плебеями, як із правобережцями, так і лівобережцями. Цього не скажеш ні про шляхтичів Івана Виговського й Павла Тетерю, ні про плебеїв Якіма Сомка та Василя Золотаренка. Стосувалося це також Івана Брюховецького, який, напевно, походив із бідної шляхти, яка покозачилася. Занадто ці претенденти на гетьманську булаву виявилися «однобічними».

«Межовість» клану Хмельницького була не останнім чинником того, що за часів правління Богдана все ж зберігалася єдність між Правобережжям і Лівобережжям, а також існував відносний суспільний консенсус у козацькому середовищі. Коли ж після його смерті до влади почали приходити «однобічні» гетьмани, зорієнтовані чи то на шляхту, чи на соціальні низи, суспільний консенсус зруйнувався, а Гетьманщина розділилася на Правобережжя й Лівобережжя.

Здавалося, прихід до влади представника клану Хмельницьких, Юрія, мав би зберегти єдність обох частин України. Але, як про це уже говорилося, такого не сталося. Звісно, тут далася взнаки слабкість цього молодого гетьмана. У середовищі козацької старшини, яка підтримувала Юрія Хмельницького, намітився розкол на правобережців та лівобережців, який з часом все більше давав про себе знати.

Коли Юрій Хмельницький уклав союз із польським королем і визнав його підданство, лівобережна старшина

обрала гетьманом Якіма Сомка, про що більш детально буде вестися мова далі. Щоправда, цей вибір виглядав, як «не зовсім легітимний». Адже, по-перше, він був здійснений відносно вузьким колом людей, що представляли лівобережню козацьку еліту. По-друге, цей вибір так і не був затверджений московським царем, під контролем якого знаходилося Лівобережжя.

Хоча де-факто Юрій Хмельницький після переходу на бік польського короля лишався гетьманом Правобережної України, однак претендував і на Лівобережжя. Це засвідчували його походи на лівий берег Дніпра, а також намагання вступити в перемовини з царським урядом.

¹ Про походження Богдана Хмельницького та його родину див.: *Кралак П.* Богдан Хмельницький: людина і легенда. — С. 200—212.

Після відречення від гетьманської булави Юрія Хмельницького козацька старшина Правобережжя, як уже згадувалося, обрала на своїй раді в Чигирині 1—2 січня 1663 р. нового очільника. Ним став Павло Тетеря (1620/1622—1670)¹. Це можна вважати симетричною відповіддю лівобережцям, які теж мали свого гетьмана — хоча й «не зовсім легітимного». Тетеря ж позиціонувався як гетьман легітимний, оскільки був визнаний польським королем. Але це визнання давало йому можливість гетьманувати лише на Правобережжі. Лівобережна старшина його не визнавала, як і московський цар.

Варто сказати кілька слів про цього діяча. Він походив із шляхетського роду Мошковських², представники якого мали володіння в Київському воєводстві, на Переяславщині. Це була дрібна руська шляхта, яка прагнула збагатитися за рахунок новоосвоюваних земель. Її представники відносно легко покочувалися й вступали до війська Хмельницького.

Ймовірно, рід Мошковських підтримував зв'язки з Богданом Хмельницьким. Адже й перші, й другий знаходилися в одній соціальній ніші, проживали в одному регіоні. Існує навіть версія (правда, документально не підтверджена), що Богдан Хмельницький був хресним батьком Павла Мошковського (Тетері)³.

Біографія Тетері до Хмельниччини — це біографія талановитого шляхтича, який отримав добру освіту й успішно робив кар'єру. У молоді роки навчався в уніатській школі в Мінську, де ректором був Яків (Суша) — уніатський письменник, що згодом став єпископом холмським. Під час навчання Тетеря добре оволодів руською книжною мовою й латиною.

Його, що характерно було для звичаїв того часу, віддали слугою до двору багатих і впливових можновладців. Опікунами молодого шляхтича стали магнати Празмовські. А Тетеря був компаньйоном Миколая Празмовського — майбутнього польського примаса й коронного канцлера. Певно, з ним він виїжджав за кордон в освітню подорож⁴.

У 40-х роках XVII ст. Тетеря працював писарем у Луцьку на Волині⁵. Тут познайомився з Іваном Виговським та Станіславом-Казимиром Беневським, котрий, як сказано вище, був одним із ініціаторів Гадяцького договору з польського боку. Отже, Тетеря певний час знаходився в польському шляхетському середовищі, яке, безперечно, мало на нього чималий вплив. Це фактично — «людина польської культури» (принаймні політичної). Хоча він був свідомий свого руського походження, навіть виявляв, як це буде показано далі, підтримку «руській справі».

Мав Тетеря родинні зв'язки з кланом Виговських. Його першою дружиною була Тетяна Виговська — рідна сестра Івана Виговського. Другою дружиною

¹ Газін В. Політична програма гетьмана П. Тетері // Українська козацька держава: Витоки і шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 190.

² Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — К., 2004. — С. 42.

³ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — С. 257.

⁴ Там само. — С. 256.

⁵ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — С. 42.

Тимош Хмельницький

ребуваючи на становищі переяславського полковника, цей діяч забезпечував проведення Переяславської ради 1654 р.

Отже, Тетеря був особою, наближеною до Богдана Хмельницького, належав до впливових представників козацької старшини. До того ж це була «аристократична» частина старшини, яка мала шляхетське походження й займала помірковану позицію.

За часів правління Виговського Тетеря стає генеральним писарем — фактично другою людиною в Гетьманаті. Відіграв Тетеря також важливу роль в укладенні Гадяцького договору. Тут спрацювало, зокрема, згадуване його знайомство зі Станіславом-Казимиром Беневським.

ніби стала Олена Хмельницька, дочка Богдана Хмельницького й вдова після Данила Виговського, брата Івана Виговського.

На початках Хмельниччини Тетеря перейшов на бік повстанців. Принаймні в козацькому реєстрі 1649 р. цей діяч записаний як Павло Мошковський¹. Вважається, що він був писарем Переяславського полку. Виконував він також дипломатичні доручення Богдана Хмельницького², зокрема очолював козацьку делегацію до трансільванського князя Дьєрдя (Юрія) Ракоці. Це свідчило про належний вишкіл Тетері, добре знання ним звичаїв при дворах можновладців і дипломатичного етикету. Інакше Богдан Хмельницький не довірив би йому таку відповідальну місію. Тетеря також супроводжував Тимоша Хмельницького, старшого Богданового сина, в його відомому поході до Молдавії у 1652 р.

Після того, як на місце Виговського прийшов Юрій Хмельницький, орієнтуючись на Московію, Тетеря опинився у Варшаві при королівському дворі³. Як правило, дослідники вказують на його пропольську орієнтацію. Загалом із цим можна погодитися. Хоча бачимо, що він раніше шукав для України союзників і в Трансільванії, і в Московії. Реально ж Тетеря відстоював інтереси ко-

зацької еліти — старшини. Схоже, він вважав, що орієнтація на Москву для неї є шкідливою. І в такій ситуації краще орієнтуватися на Річ Посполиту. Тут, безперечно, справили на нього вплив і польські політичні стереотипи, які він за своїв у молоді роки. Через те Тетеря не підтримав промосковських повстанців, які привели до влади Юрія Хмельницького. Адже ті висували антистаршинські гасла, які для нього і таких людей, як він, були неприйнятними.

¹ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — С. 255.

² Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — С. 42.

³ Там само. — С. 43.

Коли ж Юрій Хмельницький у 1660 р. пішов на угоду з польським королем, то Тетеря опинився в його таборі. Він знову зайняв високу посаду — став генеральним писарем. Відбулося це, звісно, не без підтримки польської сторони, яка в його особі бачила «свою людину». Тому Тетеря фактично став провідником польських інтересів у Гетьманській державі. Заявляв, що відмовиться від уряду писаря, якщо козаки змінять протекцію¹. Також він намагався не допустити зв'язків гетьмана з царем і татарами.

Однак перебування Тетері на посаді генерального писаря було короткотривалим. Він знову опиняється у Варшаві при королівському дворі. Отримує кілька маєтностей, посади королівського секретаря, хмельницького підчашого, а пізніше — полоцького стольника². Такий факт у його біографії однозначно засвідчує, що Тетеря був провідником інтересів польської влади. Через те він і отримав зазначені високі становища.

Після відмови Юрія Хмельницького від гетьманської булави Тетеря зробився головним претендентом на неї. Він не допустив обрання на гетьманську посаду Виговського, який мав чималі шанси. Тут теж Тетеря використав польську підтримку. Те, що польський король готував Тетерю на гетьманську посаду, засвідчує кореспонденція між ними восени 1662 р.³

Однак, ставши гетьманом, цей діяч із самого початку свого владарювання поставив перед польською владою низку вимог. Це передусім вимоги, які стосувалися козацьких справ, Гетьманату, а також вимоги церковного характеру⁴. В принципі, дивного тут нічого немає. Хоча Тетеря орієнтувався на польську владу, але водночас відстоював перед нею інтереси козацької старшини, на яку мусив спиратися.

Тетеря навіть намагався виявляти гонор щодо короля. Коли в березні 1663 р. до нього прислали повіреного Івана Мазепу з гетьманськими клейнодами, то козацький очільник відмовився їх приймати. Клейноди мав би передати йому спеціальний королівський посол⁵.

Новообраний гетьман, попри залежність від Речі Посполитої, грав свою гру. Шантажував польського короля, заявляючи, що зречеться гетьманського становища; вимагав від нього військової допомоги⁶. Тетеря не втрачав надії стати повноцінним гетьманом по обидва боки Дніпра. Тому, як правобережний гетьман, здійснював у 1663—1665 рр. разом з королем Яном Казимиром походи на Лівобережжя. Водночас намагався отримати від кримського хана й московського царя визнання на своє гетьманство⁷.

¹ *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660—1663. — Wars., 1949. — S. 41.

² *Volumina legum.* — Sankt Petersburg, 1859. — T. IV. — S. 360.

³ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. — К., 1859. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 209—211, 212—214, 218—223, 224—229, 230—233, 234—238, 239—246.

⁴ *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — С. 267—268.

⁵ *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — С. 45.

⁶ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 354, 358.

⁷ *Газін В.* Політична програма гетьмана П. Тетері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 191—192.

Такі метаморфози не раз зустрічалися з українськими козацькими очільниками. Коли вони йшли до влади, то не проти були скористатися зовнішньою силою. Але коли влада опинялася в їхніх руках, виявляли норів, прагнули ставати якомога самостійнішими. Спрацьовувала «логіка влади».

Подібні речі бачимо і в пізніші часи. Наприклад, за часів існування СРСР траплялися випадки, коли керівники вищих компартійних органів маріонеткової Української Радянської Соціалістичної Республіки дистанціювалися від Москви й намагалися розбудувати власну «вотчину» — звісно ж, собі на користь. Такі тенденції спостерігалися у 20-х — на початку 30-х рр. XX ст., у періоди «відлиги» й «перебудови». Щось подібне спостерігається і в часи незалежності України. Попри демократичні вибори, якими можна легко маніпулювати, до влади приходять президенти та їхні команди не без зовнішнього впливу великих світових гравців (у принципі, це характерно не лише для України). Але коли новообраний президент і його команда отримують владу, вони, як правило, відразу намагаються стати господарями в «українському домі» й поступово дистанціюються від тих зовнішніх сил, які сприяли їхньому приходу до владного керма.

Обрання Тетері гетьманом на Правобережній Україні можна розглядати як намагання поміркованих консерваторів взяти реванш. Адже цей козацький очільник якраз належав до їхнього числа. Однак такий реванш виявився не дуже вдалим. Тетері не вдалося підпорядкувати Лівобережжя. Більше того — на Правобережжі у нього почалися великі проблеми.

Зокрема, коли готувалася й відбувалася Чорна рада в Ніжині в червні 1663 р., на правому березі спалахнуло повстання проти Тетері. Очолив його священник із Паволочі Іван Попович. Раніше він був козацьким полковником, потім став духовною особою. Але знову повернувся до старого, зробившись полковником. Він нав'язав стосунки із Якимом Сомком, сподіваючись об'єднати Правобережжя з Лівобережжям. Проте після Ніжинської чорної ради Попович втратив союзника з лівого берега. Тоді намагався знайти спільника в особі Брюховецького. Але той не захотів йому надавати допомогу. Не маючи підтримки, Попович здався противнику й помер у страшних муках¹. Цього діяча, схоже, можна вважати прототипом полковника Шрама в романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада».

Як уже говорилося, жертвою Тетері в 1664 р. став Виговський, якого заперили в змові проти гетьмана й підтримці повстанців. За що той поплатився життям.

Восени 1664 р., коли на Правобережжі проти Тетері розгорівся повстанський рух, гетьман запропонував сейму Речі Посполитої програму облаштування гетьманату, яка містила 75 пунктів. «...ані до цього часу, ані після, — вважає Віктор Горобець, — жоден із козацьких зверхників нічого подібного за масштабністю деталізування своїх вимог не створив»².

¹ Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 205.

² Горобець В. Як Біла Церква ледь не стала столицею України. Проект розбудови процвітаючої українсько-польської держави з 1664 р. // Війни і мир, або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди...». — С. 140.

Цей документ багато в чому продовжував Гадяцький договір, ніби був його розширеною редакцією. Щоправда, тут уже не велася мова про князівство Руське. Ідея його створення була викреслена із козацьких вимог.

Однак, як і в Гадяцькому договорі, чимало уваги приділялося релігійним питанням. Обумовлювалися привілеї православного духовенства як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському. Воно мало бути прирівняне до католицького й уніатського кліру. Велика увага приділялася статусу київського митрополита. Він повинен був знаходитися в підпорядкуванні Константинопольського патріарха, а не перебувати в унії з католиками. Цікаво вирішувалося й уніатське питання. Уже не ставилося вимога ліквідації унії. Але її адепти мали би визнавати своє «послушенство столиці Апостольській Константинопольській». У такій ситуації уніатське духовенство зберігалось, але унія, суть якої полягала в підпорядкуванні Київської митрополії римському папі, де-факто перестала б існувати. Це давало змогу ліквідувати церковний розкол в Україні. Була б сформована єдина церква, номінально залежна від патріарха константинопольського. А глава цієї церкви, київський митрополит, фактично став би «загальнонаціональним лідером», оскільки передбачалося, що його обиратиме не лише духовенство, а й світські люди — шляхтичі, гетьман і представники козацтва.

Із церковними питаннями пов'язувалися питання освітні. Тетеря та його оточення домагалися, щоб сейм закріпив за Київською православною академією права самоврядного вищого навчального закладу і щоб у Києві не було інших вищих шкіл — ні католицьких, ні уніатських. Також порушувалося питання про відкриття ще однієї вищої православної школи. Таку пропонувалося створити в Могилеві, де теж не повинно було б існувати католицьких та уніатських шкіл.

Велика увага приділялася в документі козацьким привілеям. У ньому, зокрема, містилася вимога, щоб сейм підтвердив права козаків, надані королями й сеймовими конституціями. Насправді ж ішлося не лише про підтвердження давніших привілеїв, але й їхнє розширення. Наприклад, ставилося питання про урівняння в правах колишніх хуторів з шляхетськими маєтностями, що повинно було закріпитися спеціальною сеймовою постановою.

Багато уваги в документі приділялося інституціоналістському облаштуванню Гетьманату — визначенню моделі гетьманських виборів, впорядкуванню козацького реєстру, утриманню козацької старшини і війська, перенесенню гетьманської резиденції тощо. Відзначалося, що вільні вибори ведуть до бунтів (тут явно відчувалася позиція консервативно налаштованих старшин). Пропонувалося унормувати ці вибори відповідним чином, зокрема передбачити,

У програмі облаштування Гетьманату Тетерею пропонувалося вирішення майнових конфліктів між православними й уніатами. На той час це було актуальне питання, оскільки між представниками зазначених конфесій і далі зберігалися спори щодо церковної власності. Як правило, це була основна причина конфліктів між ними.

що гетьман обирається на певний строк — від одного вального сейму до іншого. Окрім того, дозвіл на вибори мав би давати король. Таким чином, ламалася практика вільного переобрання гетьмана і тим самим забезпечувалася певна політична стабільність.

Ця модель виборів копіювалася на нижніх рівнях. Документ вимагав підтвердження права вільного вибору полкової та сотенної старшини. Проте дозвіл на перевибори полковника мав давати гетьман, а сотника — полковник. Такі правила сприяли б ієрархізації Війська Запорозького. Звісно, вони могли обмежити свавільну демократію, яка була притаманна козакам і фактично межувала з анархією. Натомість ці правила робили військо більш дисциплінованим.

Щодо кількості реєстрових козаків, то вона мала би бути значно скорочена й складати всього 12 тисяч чоловік. Нагадаємо, що за Березневими статтями 1654 р. їхня кількість становила 60 тисяч, а за Гадяцьким договором — 30. Звісно, таке помітне скорочення реєстру не могло сподобатися козацьким нязам. Передбачалося існування лише шести козацьких полків — Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Переяславського, Канівського та Білоцерківського. Більшість із них, п'ять із шести, мали би розташовуватися на Правобережжі, де переважала консервативно налаштована козацька старшина. Припускалося, що чисельність кожного полку становитиме дві тисячі чоловік.

Скорочення реєстру обумовлювалося в документі тим, що його велика кількість веде до війни громадянської (тут також давалася ознака позиція старшин-консерваторів). Реєстрові козаки повинні були зосереджуватися в південній частині Київського воєводства, мешканці якого мали утримувати за свій кошт полки. Це, до речі, можна трактувати як своєрідне українське одержавлення козацького війська. Воно з війська найманців, яке ладне було служити різним господарям, перетворювалося у військо певної території, яка його забезпечувала і яку, відповідно, воно повинно було захищати.

У документі зазначене положення, що стосувалися як заохочення, так і покарання козаків і військової старшини. Зокрема, за ухилення від участі в поході у военний час передбачалася смертна кара. Це, звісно, мало би помітно дисциплінувати козацьке військо.

Пропонувалося також здійснити низку заходів, які б привели до зміцнення гетьманської влади. Показовою була пропозиція перенести гетьманську резиденцію з Чигирини до Білої Церкви. Це обґрунтовувалося тим, що ніби Богдан Хмельницький зробив своєю столицею Чигирин через те, щоб легше було контактувати з кримськими татарами, оскільки це місто

Біла Церква на мапі XVIII століття

знаходилося на пограниччі. А Біла Церква була на певній віддалі від кордону. Проте, схоже, справа полягала не тільки й не стільки в цьому. Чигирин розташовувався відносно недалеко від Запорізької Січі. А січовики становили головну опозиційну силу до гетьмана. Перенесення столиці Гетьманату до Білої Церкви, яка перебувала подалі від Запорожжя, мала добре укріплений замок і була непогано захищена, робило гетьманську владу більш незалежною від радикальних елементів. Принаймні січовикам-бунтарям важче було дістати гетьмана в Білій Церкві, аніж у Чигирині. Територіальний чинник, як бачимо, у цій справі відігравав чимале значення.

Були й інші пропозиції щодо укріплення влади гетьмана. Передбачалося, що він матиме свою військову частину (корогву), яка перебуватиме в Білій Церкві, а також шість окремих корогв при полках, що підпорядковуватимуться не полковникам, а безпосередньо гетьману. Це, зрозуміло, було непоганим важелем його впливу на козацьке військо. У гетьманському віданні мала знаходитися також артилерія. Остання на той час була важливим чинником у проведенні військових дій. Хто мав потужну артилерію — той міг забезпечити собі успіх на полі бою.

У випадку виникнення військової небезпеки влада гетьмана помітно розширювалася. Із контексту документа випливало, що тоді він мав би стати на чолі військ не лише Київського, а й інших руських воєводств — Брацлавського й Чернігівського.

Тетеря і його оточення подали також низку пропозицій щодо контролю за діяльністю Запорізької Січі. Пропонувалося мати дві фортеці — одну в Кодакі, другу на Січі, які, з одного боку, не допускали би на Запорожжя притоку «гультяйства», а, з другого, стояли на перешкоді контактів запорожців із московітами. Тут службу мали нести німецькі найманці-піхотинці (тисяча чоловік), також один із козацьких полків і кварцяна корогва. Останні мали змінюватися кожних чверть року. Таке правило пропонувалося для того, аби запорожці не змогли налагодити дружніх відносин зі сторожовим військом. Окрім того, на Січі мав знаходитися урядовий комендант, який мав слідкувати за тим, щоб туди не приходили козаки без спеціального дозволу гетьмана, полковників чи комендантів замків. І взагалі число присутніх на Запорожжі козаків суттєво обмежувалося. А кошовим отаманом мав би бути «...козак старожитній, королеві вірний і добре заслужений, призначений гетьманом і старшинською радою». Загалом зазначені пропозиції повторювали ті заходи контролю за запорізькими козаками, що робилися владою Речі Посполитої до повстання під проводом Богдана Хмельницького.

Якби вдалося реалізувати ці плани щодо Запорожжя, то Січ, опинившись під жорстким контролем королівського уряду й гетьманської влади, перестала би бути осередком бунтів та анархії.

З метою контролю за гетьманською територією пропонувалося укріпити низку стратегічно важливих фортець — Білу Церкву й Чигирин. Особлива увага приділялася Умані. Ця фортеця мала захищати Гетьманщину як від нападів

запорожців, так і від орд татарських — Кримської, Очаківської, Білгородської й Тегінської. А для контролю за Лівобережжям пропонувалося закласти фортецю в Миргороді¹. Це зробило би Українську державу відносно захищеною — як від нападів із півдня, так і зі сходу.

Характеризуючи загалом пропозиції Тетері та його соратників, можна сказати, що вони пропонували програму «термідору» під польським протекторатом. З одного боку, старшина Правобережжя ладна була йти на поступки владі Речі Посполитій, сподіваючись на її військову підтримку. Вона не поверталася до ідеї Руського князівства, не вимагала для Гетьманщини широкої автономії. Погоджувалася на певний контроль королівської влади за гетьманом і навіть на присутність на теренах своєї держави військового контингенту, підвладного королю. Обмеженою виглядала й гетьманська територія, яка охоплювала лише південні землі Київського воєводства.

Та попри політичну й територіальну обмеженість цієї автономії, не варто її недооцінювати. Вона передбачала широкі права для православної церкви в Речі Посполитій, що забезпечувало релігійну самостійність для русинів. А київський православний митрополит і фактично, і формально став би їхнім духовним лідером-авторитетом. Забезпечувалася також підготовка кадрів священнослужителів через систему шкіл, у т. ч. і вищого типу. Землі Гетьманату перетворилися б у «православні терени», отримавши своє культурне обличчя в межах Речі Посполитої. Тобто ідея Русі-України могла бути реалізована принаймні в плані духовному.

Гетьман, спираючись на значні мілітарні сили своєї держави, теж міг би стати відносно самостійною фігурою у системі влади Речі Посполитої. Він і наближена до нього козацька старшина перетворилася би в господарів на землях південної Київщини. У перспективі, в часи націоналізму, ці терени могли «суверенізуватися» й привести до створення Української національної держави. Однак це вже альтернативна історія. Чи визріла б така держава під польським протекторатом, залежало від багатьох чинників. Історія показує, що поляки активно здійснювали колонізацію українських земель. Зрештою, вони пішли на ліквідацію козацького устрою й православ'я на теренах Правобережної України. Тому створення тут під польським політичним протекторатом Української держави в добу націоналізму видається малоімовірним. Це аж ніяк не входило в плани польських провідників.

Загалом програма «термідору» Тетері і його соратників виявилася консервативною утопією. Вона не мала достатньої ні внутрішньої, ні зовнішньої підтримки, щоб забезпечити її реалізацію.

По-перше, Тетеря сподівався на значну військову допомогу з боку короля Яна Казимира. Тим паче, судячи з документів, він знаходився з ним у добрих

¹ Про пропозиції Павла Тетері та його соратників щодо облаштування Гетьманату див.: *Горобець В.* Як Біла Церква ледь не стала столицею України. Проект розбудови процвітаючої українсько-польської держави з 1664 р. // *Війни і мир, або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди...»*. — С. 139—149.

відносінах. Справді, підтримка йому була надана, але далеко недостатня для того, щоб відвоювати Лівобережжя і взяти під контроль Правобережну Україну. Зрештою, поляки хотіли бачити південну частину Київського воєводства своєю, а не такою, що належить гетьману й козацькій старшині.

По-друге, консервативна програма Тетері і його сподвижників не могла сподобатися радикальним елементам, передусім запорожцям. Адже останніх помітно обмежували, намагалися взяти під гетьманський контроль. Тому ці елементи легко ставали «горючим матеріалом» для повстань, які вибухали проти глави Української держави.

По-третє, соціальна база Тетері і його оточення виявилася обмеженою. Його не підтримували не лише козацькі низи. Він не мав і достатньої підтримки у верхах. Зокрема, не підтримувала його лівобережна старшина, яка була більш радикально настроєна, ніж правобережна. Окрім того, лівобережці схильні були орієнтуватися не на Варшаву, а на Москву. Зрештою, навіть на Правобережжі серед старшини виявилось чимало опозиціонерів щодо Тетері. У їхньому таборі, ймовірно, опинився навіть його родак і колишній соратник Іван Виговський.

Все це говорило за те, що рано чи пізно режим Тетері має впасти. Правда, на початку 1665 р. гетьман, якого підтримали поляки й кримські татари, що надали значні військові сили, розправився з черговим бунтарем — полковником Іваном Сербином. Однак це ситуацію не врятувало. І хоча гетьман розгромив війська бунтівного полковника біля Умані, проте з повстанським рухом йому справитися не вдалося¹. На початку червня 1665 р. брацлавський полковник Василь Дрозденко розбив військо Тетері коло Брацлава. Гетьман із невеликим загоном змушений був втікати через Бар, Кам'янець на захід. Він, маючи значні скарби, опинився у Варшаві. Не відомо, чи офіційно зрікався Тетеря гетьманства. Але гетьманську владу утратив остаточно.

Після цього між правобережною старшиною почалися змагання за гетьманство. На булаву претендували Василь Дрозденко, Дацко Децик і Степан Опара, який навіть на деякий час був проголошений гетьманом. Однак переможцем у цих змаганнях виявився Петро Дорошенко, який за часів гетьманування Тетері займав високу посаду генерального осавула і якого в 1665 р. підтримали правобережні полки. На початку 1666 р. на старшинській раді в Чигирині Дорошенка обрали гетьманом. Він зумів розправитися зі своїми противниками на Правобережжі й навіть почав боротьбу за Лівобережну Україну.

Ян II Казимир.
Портрет роботи Д. Шульца

¹ Горобець В. М. Правобережне повстання 1664—1665 // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2011. — Т. 8. — С. 479.

Після оголошення баніції, тобто позбавлення в правах, Тетеря в червні 1670 р. змушений був утікати з Речі Посполитої. Спочатку опинився в Молдавії,

Тетеря відійшов від козацьких справ, опинившись у колі варшавських інтриг. Відомий він був підтримкою православної церкви. У 1667 р. колишній гетьман став членом Львівського ставропігійського братства, яке залишалося дієвою православною інституцією на Галичині. У 1669 р. цей діяч навіть виявляв бажання стати ченцем Києво-Печерського монастиря. Все це дає підстави твердити, що для нього православна церква була однією з головних цінностей. І всіляка її підтримка з боку колишнього гетьмана не була випадковою.

потім — на теренах Османської імперії, де знайшов підтримку з боку султана Мехмеда IV. Не виключено, що останній розглядав Тетерю як претендента на гетьманство під турецькою протекцією. Османи в той час вступили в боротьбу за українські землі, намагаючись розширити свої північні території. Закономірно, їм потрібні були авторитетні козацькі провідники, які б могли тут стати їхніми представниками. Тетеря якраз міг би їх влаштувати. Проте в квітні 1671 р. колишній гетьман був отруєний польським агентом¹. Так скінчилося бурхливе життя цієї неординарної людини.

¹ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — С. 50.

Ніжинська чорна рада: хто переміг, хто програв

Якщо на Правобережжі у владі домінували консервативні елементи, то на Лівобережжі спостерігалася інша картина. Після того, як Юрій Хмельницький у жовтні 1660 р. пішов на угоду з польським королем, він фактично став гетьманувати на правому березі.

Натомість ситуація на лівому березі Дніпра була непростою. «В основі конфлікту, — пише Віктор Горобець, — довкола якого на початку 1660-х рр. сконцентровано всі політичні події на Лівобережжі, була проблема чергового перерозподілу чільних місць на політичному олімпі козацької України. На них, за відсутності «старинного» козацтва й покозаченої шляхти, які в більшості залишалися з Юрієм Хмельницьким, претендували, з одного боку, «ошляхетнона» за способом життя козацька старшина Лівобережжя, яка за роки революції не лише пробилася на горішні щаблі службової ієрархії Війська Запорозького (принаймні місця «другого ешелону» належали їм), а й зібрала непогані статки на відносно спокійних землях Задніпров'я; з іншого — старшина козацька, яка з різних причин цього не досягнула, але так і не розпрощалася з мріями надолужити втрачене, скориставшись невдоволенням козацьких мас, породженим швидким збагаченням вчорашніх бойових побратимів»¹.

Варто зазначити, що до козацької революції Задніпров'я чи то Лівобережна Україна була регіоном, де розташовувалися великі магнатські господарства, зокрема Яреми Вишневецького та Юрія Немирича. Ці господарства швидко розвивалися й давали гарні прибутки. Революція призвела до їхньої ліквідації. Натомість багатства землевласників-магнатів опинилися в руках революціонерів — переважно вихідців із козацького плебсу. Проте на ці експропрійовані багатства претендувала й радикально налаштована козацька чернь, якій від них мало що дісталось. Адже власності на всіх ніколи не вистачає. Враховуючи анархічні й розбійницькі тенденції, притаманні запорізькому козацтву, цілком зрозумілим виглядає його бажання пограбувати «своїх», які під час революції отримали «все».

У цих процесах помітну роль відігравала Запорізька Січ. З цього приводу історик Віктор Брехуненко писав наступне:

«...Національно-визвольна війна середини XVII ст. різко поглибила поділи, зробивши невідворотним появу властиво запорозького товариства з відчуттям своєї замкнутості. Небачені раніше кар'єрні та майнові можливості у відновленій Українській державі вимили із Запоріжжя рештки більш-менш тямущого елемента. Січ остаточно перетворилася на осідок люмпенізованих низів, вороже налаштованих до спроб будь-кого навести лад і легких на підйом унаслідок намов, демонструючи тим своє анархічне та охлократичне налаштуван-

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 220.

ня. А глибока козацька традиція, коли відсутність представників Січі на загальній раді підважувала легітимність рішень останньої, давала в руки запорожців готовий інструмент для маніпулювання та розхитування човна.

Найгірше, що на Січ торували дорогу не тільки ті, хто не зумів вписатися в державні порядки Гетьманщини, а й понад міру амбітні старшини, невдоволені своїм статусом в еліті Української держави. Іван Брюховецький, Петро Суховій, Михайло Ханенко, Іван Сірко та їм подібні з'являлися на Запорожжі, щоб потім псувати кров кожному з гетьманів та заради гетьманської булави кидати Україну в черговий вир братовбивчої війни і торгувати інтересами Гетьманщини у стосунках з Московією, Річчю Посполитою, Кримом. Сусіди радо користали з розхристаності Запорожжя»¹.

Ці слова належать досліднику, який апологетично ставиться до феномену українського козацтва. Загалом із цими міркуваннями можна погодитися. Лише треба мати на увазі, що Запорізька Січ ніколи не була «державотворчою силою». З самого початку вона виникла як «антисистемна структура», що була опозиційно налаштована до державних інституцій. Такою, власне, вона була за часів Речі Посполитої, потім — Гетьманщини. Такою залишалася й до кінця свого існування, поки не була знищена Російською імперією. Зрештою, українські козацькі Січі не змогли повноцінно вписатися в державні структури Кримського ханства (Олешківська Січ) та Османської імперії (Задунайська Січ).

Пам'ятники на місці Олешківської Січі

¹ *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. — С. 211.

Українська Гетьманська держава формувалася не стільки завдяки Запорізькій Січі, скільки всупереч їй. «Матрицею» для формування цієї держави стало, як уже говорилося, реєстрове козацтво, що, своєю чергою, мало попередником козацькі загони прикордонних старост. Тому козацькі літописи й «Історія русів» часто іменують козацькими гетьманами Остафія Дашкевича, Предслава Лянцкоронського, Бернарда Претвича, котрі якраз і були такими старостами. До речі, ці діячі, наскільки можна судити, не належали до осіб руського, власне українського, походження. Принаймні про двох останніх можемо це сказати. Сумнівно також, що за життя Дашкевича, Лянцкоронського й Претвича іменували козацькими гетьманами. Але такими вони постали в козацькій історичній пам'яті. І це є своєрідним свідченням того, звідки пішла козацька державницька традиція.

Конфлікти між «державними» реєстровими козаками й анархічними запорожцями виникали постійно. Але на початку 60-х років XVII ст., коли козацька революція досягла апогею, вони стали особливо помітними. І саме Ніжинська чорна рада 1663 р. продемонструвала ці конфлікти в усій красі.

У той час на лівому березі гетьманська влада опинилася в руках Якіма Сомка (бл. 1619—1663) — типового представника місцевої старшини.

Про цю особу варто сказати кілька слів. Походив він із міщанського роду, який мешкав у Переяславі. Його рідна сестра Ганна (про це вже йшлося) вийшла заміж за Богдана Хмельницького. Не дивно, що Сомко опинився в оточенні останнього. Виконував деякі його військові та дипломатичні доручення. Був сотником Переяславського полку. Як посланець Богдана Хмельницького їздив до Москви в 1654 р. Звісно, для виконання цих дипломатичних доручень потрібен був певний рівень освіченості. Поширеною є думка, ніби Сомко навчався в Києво-Могилянській академії. Однак документальних свідчень про це немає. Тому версія про його навчання в цьому навчальному закладі видається не дуже правдоподібною¹. Однак можемо припустити, що він навчався в школі-дяківці в Переяславі, де освоїв церковнослов'янську грамоту. Такі школи в той час існували не лише при храмах у містах, а й навіть у селах. Подібної освіти загалом вистачало, щоб вести переговори з московітами, серед яких було не так то й багато грамотних людей.

Сомко був впливовою особою у своєму рідному Переяславі. Відіграв певну роль у тому, щоб відома козацька рада 1654 р., де було прийнято рішення про союз із Московією, відбулася саме в цьому місті. Богданові Хмельницькому йшлося про те, аби забезпечити спокійне проведення такого непростого дійства, оскільки далеко не всі представники козацької старшини готові були йти під московську руку. Існувала небезпека, що хтось із них може підбурити населення того міста, де буде відбуватися рада. Хмельницький вибрав Переяслав, у якому жили представники клану Сомків, тобто його родичів, а полковником був Павло Тетеря, котрого, судячи з усього, він давно знав і на якого міг сміливо

¹ Голубев С. История Киевской духовной академии. — К., 1896. — Т. 1. — С. 118.

спертися. Ці люди забезпечували на Переяславській раді «правильне голосування» й лояльність козаків та міщан.

Яким Сомко мав зв'язки з московською владою. І це стало не останнім чинником його московфільства. Щоправда, останнє не варто перебільшувати. Цей діяч, як і інші козацькі старшини, дбали передусім про власні інтереси, намагаючись використовувати на свою користь московський чинник, котрий був більш вагомим на Лівобережжі, аніж на Правобережжі.

Сомко за часів Виговського виявився «не при ділі». Навіть, остерегаючись переслідувань, подався на Дон, де шинкував горілкою¹. До речі, цей факт у його біографії свідчить про плебейство Сомка. Сумнівно, що людина, яка походила зі шляхетського середовища, могла б займатися такою «неблагоородною» справою.

Будучи опозиційно налаштованим проти Виговського, Сомко вів боротьбу за повалення цього гетьмана. Об'єктивно така діяльність посприяла

приходу до влади Юрія Хмельницького. Хоча Сомко сам виявляв бажання отримати гетьманську булаву. Однак це йому не вдалося.

Після того, як Юрій Хмельницький присягнув польському королеві, Сомко пішов до нього в опозицію. 23 жовтня 1660 р. цей діяч у якості полковника переяславського заявив про свою вірність московському царю перед князем Борисом Мишецьким. Відбулося це на його батьківщині — в Переяславі. Взагалі Переяслав був одним із осередків козацького московфільства. Недаремно ж тут

Переяслав на мапі XVIII століття

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — СПб., 1867. — Т. 5. — С. 337.

відбувалася Переяславська рада! Тепер це місто ніби стало столицею Лівобережної України, яка орієнтувалася на Москву і протистояла козацькому Правобережжю із гетьманською столицею в Чигирині.

Тоді ж Сомко починає боротьбу проти козацьких частин, які підпорядковувалися Юрію Хмельницькому. У листопаді 1660 р. йому вдалося взяти під контроль Прилуки й Лубни. Але це був тимчасовий успіх. Незабаром Сомко цей контроль утратив.

Узимку й навесні 1661 р. він, відбивши наступ правобережних полків, підтриманих коронними військами й татарськими ординцями, спромігся повернути на свій бік південні лівобережні полки — Лубенський, Прилуцький, Миргородський, а пізніше Полтавський. А наприкінці квітня цього ж року Сомко скликав у селі Бикові під Ніжином старшинську раду, щоб отримати санкцію від лівобережного козацтва і закріпити за собою гетьманські повноваження.

У роботі Биківської ради взяли участь представники лівобережних полків — Ніжинського, Прилуцького, Лубенського, Миргородського, Переяславського, Чернігівського та частини Полтавського. Вперше і востаннє у виборах гетьмана брали участь й представники слобідських полків (Охтирського, Острогозького та Сумського), які не підлягали гетьманській владі, а перебували під командою білгородського воєводи. Від останнього вони й отримали дозвіл на участь у виборах гетьмана. Ймовірно, московіти сподівалися, що участь представників цих полків допоможе забезпечити правильний для них вибір. Зрештою, на раді в Бикові був присутній й представник царського уряду¹.

У Бикові більшість підтримала Сомка. Однак представники одного з найбільших правобережних полків, Ніжинського, наполягали на кандидатурі свого полковника Василя (Васюті) Золотаренка. З Биківської ради почалася тривала політична боротьба на Лівобережжі².

Як справедливо відзначає Віктор Горобець, політичні програми Сомка та Золотаренка «мало чим відрізнялися одна від одної. Обоє старшин виступали за автономний статус Війська Запорозького під зверхністю московського царя. Майже тотожними були і їхні уявлення про модель соціальної організації Гетьманату. Подібними були навіть шляхи сходження на вершину політичної влади на Лівобережжі — через родинну близькість до гетьмана Богдана Хмельницького. Отож у політичному плані Сомко та Золотаренко не були політиками-антагоністами, а в соціальному — представляли інтереси близьких за походженням регіональних еліт. Причина ж конфлікту крилася в особистих амбіціях претендентів, а також у суперництві регіональних угруповань старшини Переяславщини та Сіверщини за пальму першості в лівобережній частині Гетьманату»³.

Помітна роль у цій боротьбі належала церковному чиннику. Полковника Золотаренка підтримував ніжинський протопіп Максим Филімонович. Останній

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — СПб., 1867. — Т. 5. — С. 56.

² Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 215.

³ Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — К., 2013. — С. 48.

у 1654 р. супроводжував старшого брата Василя Золотаренка, Івана, в поході на білоруські землі. Тут він нав'язав контакти із московськими урядовцями. А з часом став «вухами й очима» московітів на українських землях¹. Цей священнослужитель і підтримав Василя Золотаренка, завдячуючи чому той почувався впевнено та претендував на посаду гетьмана².

Саме Максима Филімоновича московські урядові кола вирішили використати для того, аби нейтралізувати вплив на Лівобережжя митрополита Діонісія Балабана. 4 травня 1661 р. митрополит Пітірим Крутицький, тодішній намісник московського патріаршого престолу, висвячує ніжинського протопопа Максима Филімоновича під іменем Мефодія на єпископа мстиславського й оршанського та проголошує намісником Київської митрополії³.

Цей акт виглядав як порушення церковних канонів (правил). По-перше, існував на той час київський митрополит Діонісій Балабан, обраний духовенством і мирянами та висвячений Константинопольським патріархом. По-друге, Київська митрополія підпорядковувалася не Московському, а Константинопольському патріархату. Тому висвячення Мефодія в Москві було неправомірним.

Аби виправдати цей сумнівний акт, московський цар Олексій Михайлович направив грамоту до Константинопольського патріарха, де писав, що в українських інтересах треба було висвятити

Мефодій (Максим Филімонович) став резидентом царя на українських землях. Козацькі старшини писали й доповідали йому про різні політичні й військові справи. Навіть царські воєводи надавали Мефодію інформацію. Маючи зв'язки з новопризначеним намісником митрополії, Василь Золотаренко сподівався використати їх у боротьбі за гетьманську булаву.

на єпископа місцевого священнослужителя, який би міг козаків «на істину направити»⁴. Отже, політична доцільність виявилася більш важливою, ніж церковні канони.

1661 рік виявився для Сомка успішним. Його владу визнали в низці важливих полкових міст — у Лубнах, Гадячі, Миргороді, Зінькові⁵.

У кінці 1661 — на початку 1662 р. Сомку довелося захищати Переяслав

від військ Юрія Хмельницького та його союзників — татар. Найдовша осада цього міста тривала з жовтня по грудень 1661 р. Однак взяти його противникам Сомка так і не вдалося. Це підняло авторитет цього діяча, зробило лідером в очах як лівобережної старшини, так і московських військ, що знаходилися на українських теренах. Тому логічним виглядало те, що 16 квітня 1662 р. на раді в Козельці (зараз це районний центр у складі Чернігівської області) група старшин (переяславський полковник Семен Гладкий, сотник чернігівський

¹ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 156.

² *Горобець В.* «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 49.

³ *Горобець В.* «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 217.

⁴ *Гибберт Н.* Историческое исследование дела патриарха Никона. — СПб., 1884. — С. 565.

⁵ *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. — К., 2004. — С. 14.

Василь Болдаківський, полковники миргородський Павло Ілляшенко, лубенський Андрій Пирський, зінківський Василь Шимон, прилуцький Федір Терещенко, іраклівський Матяш Папкевич) обрали гетьманом Сомка¹. На виборах був присутній намісник митрополичої кафедри Мефодій, але не було представників царського уряду. Мефодій навіть провів урочисте богослужіння з нагоди обрання провідника Війська Запорозького в місцевому соборі, хоча сам закликав старшину не поспішати з виборами. Відсутність на раді представників царя дала підстави для московитів не визнавати новообраного гетьмана. Хоча в документах, які уклали Богдан, а потім Юрій Хмельницькі з царем така норма не була передбачена².

Насправді то був лише формальний момент, який намагалися використувати московські урядовці, щоб не визнавати Сомка гетьманом. Новий козацький зверхник їх не дуже влаштовував. Ще напередодні Козелецької ради Сомко в листі до білгородського воеводи Григорія Ромодановського поставив вимогу вивести московські війська з Гадяча та деяких інших міст України, де не передбачалося їхнє розміщення³. Незважаючи на те, що така вимога була цілком законною, вона викликала незадоволення у московитів. Останні, не звертаючи увагу на домовленості, прагнули поступово інкорпорувати українські землі, зробити їх своїми.

Нічого дивного, що Ромодановський проігнорував законну вимогу Сомка. Незадовго після Козелецької ради козаки вигнали московських ратних людей із Гадяча, Зінькова, Груні та інших лівобережних містечок. Чи мав стосунок Сомко до цієї акції, чогось певного сказати не можемо. Принаймні єпископ Мефодій, інформуючи про цю подію царських урядників, про причетність Сомка нічого не говорить⁴. Проте ця акція могла кинути тінь на новообраного гетьмана.

Перемога військ, очолюваних Сомком, над військами Юрія Хмельницького під Каневом у липні 1662 р., здавалось би, лише підсилила його позицію. Але якщо Сомку посміхалася фортуна на полі бою, то у війні інтриг успіх наказному гетьману не сприяв.

«...Яким Сомко, — відзначав Віктор Горобець, — взявши ...різкий тон у взаєминах із російською адміністрацією, не подбав належно про підтримку своїх дій всередині України чи хоча б у середині козацької старшини... Сомко... почав активно зміцнювати гетьманську владу та робив спроби подолати старшинське свавілля. Зважаючи на дисципліну у Війську Запорозькому, поглиблення відцентрових тенденцій у політиці, посилення проявів отаманства та анархії, кроки новообраного гетьмана були хоч і потрібні, але викликали неминучий супротив тих, проти кого були спрямовані, — заслужених полковників. Їх усіх

¹ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 164.

² Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 221.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 7. — С. 335.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 4. — С. 252, 268—269 та ін.

ображало стрімке сходження Сомка по ієрархічній драбині Війська Запорозького. Жоден із них не бажав, аби його владу в полку якимось чином обмежували»¹. Чимало полковників вважало, що вони нічим не гірші Сомка, а може, й кращі. Зрештою, статус новообраного гетьмана не був чітко визначений. Тому його кроки щодо посилення гетьманської влади сприймалися як самоуправство.

Ніжинський полковник Василь Золотаренко після Козелецької ради пішов у опозицію до Сомка. Він дотримувався думки, ніби той здобув гетьманську булаву незаконно. У листі до царя полковник писав, що наслідки Козелецької ради можуть мати негативні наслідки². Щоправда, Сомко із Золотаренком скоро знайшли спільну мову, примирилися.

Був проти рішення Козелецької ради і єпископ Мефодій. Він радив московським урядникам не поспішати із затвердженням гетьмана Сомка, а прислати в Україну своїх представників для проведення ради, на якій би обрали гетьмана³.

Після ради в Козельці відбулася ще старшинська рада в Ніжині. На ній Сомко був відсутній, приславши сюди військового писаря. І все ж його обрали гетьманом. Сомка підтримали Ніжинський, Чернігівський, Лубенський, Переяславський і Прилуцький полки. Проти виступили Полтавський, Зіньківський та Миргородський⁴. Як бачимо, Сомко користувався значною підтримкою серед лівобережної старшини.

Цей гетьман, який мав статус наказного, власне тимчасового, був не лише прихильником сильної авторитарної влади, де би полковники корилися главі Гетьманату. Він також пропонував упорядкувати станові відносини: «...козаки... по своїм реєстрам переписати, а селяни самі переписані будуть: реєстрові козаки стануть государеві служити, а з селян стануть збирати государеву казну й хлібні запаси». Невпорядкованість цих відносин, зокрема щодо козаків, на думку Сомка, веде до усобиць: «...все пропадає, називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государеві казни не платять...; а як неприятель наступає, то чимало козаків реєстрових не хочуть государю служити і міщани не хочуть податків платити, в ту пору бігають на Запороги, та лише на себе рибу ловлять, а кажуть, що начебто супроти ворога ходили»⁵.

Лівобережний наказний гетьман діяв приблизно в тому ж руслі, що і його конкурент із правого берега — Тетеря. І один, і другий намагалися посилити свою владу, а також відповідних гетьманських інституцій, вибудувати владну ієрархію. Також і правобережний, і лівобережний гетьмани прагнули приборкати Запорізьку Січ, яка залишалася основним осередком анархії й бунтів. Але якщо в Тетері була певна зовнішня підтримка — з боку польського короля й

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат і російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 224.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 7. — С. 393.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 5. — С. 116—117.

⁴ Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницкого. — С. 191—192.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 7. — С. 360.

кримського хана, то Сомко такої підтримки не мав. Йому доводилося розраховувати лише на власні сили, які були обмеженими.

Попри промосковську орієнтацію Сомка й значної частини лівобережної старшини, відносини між московітами й українцями були непростими. Недовіра між ними, що дала про себе знати під час осінньої кампанії 1660 р., з часом лише посилилась. Це було обумовлено, зокрема, чинниками економічного характеру. У той час у Московії у зв'язку з фінансовими проблемами почали випускати мідні гроші, вартість яких була малою. Московські ратники намагалися за продовольство й фураж розплачуватися такими грошима. Однак українське населення ці гроші не хотіло брати. Через це московіти не мали нормального продовольчого забезпечення. Це штовхало їх на вчинення грабежів, а то й убивств. Архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель у листі від 16 червня 1661 р. до царя Олексія Михайловича скаржився на безчинства московських ратників: «Неможливо нам описати образ та насильств, які починили ратні київські люди нам, обителі святій Печерській, у різночасся. Це є багатьом відомо, що численні вотчини і хутори Пресвятої Богородиці раніше є від них розорені, церкви розрушені, престולי перекинені, пресвяті тайни із посудин викинені, священники оголені, а інші на смерть побиті, а піддані наші від убозтва та нажитків своїх розорені, а інші помучені й попечені, а іншим руки й ноги відсічено, ще інші на смерть побиті. Також у самій святій обителі і в бóльницях хлібні запаси, яких сміємо лічити на 2400 рублів, сильно потравлені, крім запасів, із нашого містечка забрані. З цього нам відомо є, що за зволенням своїх начальних ратні люди те чинять і за нашим чолобиттям їх не карають й управи святої не чинять»¹.

Московіти Сомку не довіряли. Царські воєводи, які знаходилися в Україні, закидали Олексія Михайловича скаргами на цього гетьмана. Вони вважали, що він зважиться на зраду². Проти Сомка інтригував запорозький кошовий отаман Іван Брюховецький (1623—1668), звинувачуючи його у зв'язках із Тетерею. Золотаренко, примирившись із Сомком, з часом змінив свою орієнтацію. Така непевність була притаманна для цього діяча. Золотаренко почав теж говорити, що Сомку довіряти не можна, він контактує з Тетерею. І що його можна визнавати гетьманом лише до загальної (чорної) ради, участь у якій би взяли стар-

Архімандрит Інокентій (Гізель). Портрет роботи невідомого художника. XVII ст.

¹ Гізель І. Скарга царю Олексію Михайловичу на звірства московських ратних людей у Києві від 16 червня 1661 року // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х—XX ст.: у десяти томах. — Т. III. — С. 281—282.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 7. — С. 324—327, 330—332, с. 332—335.

шини й прості козаки¹. Це, відповідно, було на руку московітам. Царський уряд Сомка не затверджував і не вважав повноправним гетьманом.

Головним суперником Сомка за гетьманську булаву став Іван Брюховецький. Саме йому судилася роль Робесп'єра козацької революції.

Про походження цієї особи не маємо певної інформації. Супротивники Брюховецького, Сомко й Золотаренко, закидали йому «польське походження». Мовляв, він був римо-католиком, вихрестився на православного й приєднався до козаків. Чи це було справді так, підтверджень немає. Принаймні немає відомостей про польський шляхетський рід Брюховецьких. Та все ж...

Петро Конашевич-Сагайдачний

Неподалік Львова з XV ст. існувало село Брюховичі. Прізвище Брюховецький ніби вказує на походження людини із цього села. Можливо, його предки справді походили звідси. І не виключено, що належали до дрібних землевласників. Така незможна галицька шляхта відносно легко приєднувалася до козацького стану. Їй, власне, не було багато що втрачати — зате відкривалася перспектива здобути маєтності з допомогою козацької шаблі. До таких дрібних галицьких шляхтичів, що стали козаками, належав і відомий козацький полководець Петро Конашевич-Сагайдачний, і Михайло Хмельницький — батько Богдана Хмельницького. Таким міг бути й батько Івана Брюховецького — Мартин. Це, звісно, гіпотеза, яка не має документальних підтверджень, але яка все ж видається цілком вірогідною.

На користь наведеної гіпотези вказує інтерес Брюховецького до Гадяча. Це місто перебувало у володіннях чигиринського старости Яна Даниловича — полонізованого руського магната з Галичини. На службі в цього можновладця певний час знаходився Михайло Хмельницький. Міг йому служити й батько Брюховецького, перебуваючи в Гадячі. Перша згадка про це місто відноситься до 1634 р. Тут, імовірно, народився Іван Брюховецький. Датою його народження вважається 1623 р. Оскільки є відомості, що в 1668 р., на час смерті Брюховецького, цьому діячу було 45 років².

На можливість народження Брюховецького в Гадячі опосередковано свідчить те, що тут мешкала його сестра³. Це місто він зробив своєю резиденцією, будучи ще «запорізьким гетьманом».

Не виключено, що родини Хмельницьких і Брюховецьких, які походили з одного регіону й перебували на службі в одного пана, приятелювали. Адже це

¹ Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 198.

² Баранович Л. Епітафійон гетьманові Івану Брюховецькому // Слово многоцінне. — К., 2006. — Кн. 3. — С. 640.

³ Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 54.

були не лише люди одного соціального статусу, а й земляки. Земляцтво в той час високо цінувалося! До того ж це були земляки, які опинилися на чужих землях. А це не могло їх не зближувати. Чи не цим пояснюється стрімка кар'єра Брюховецького за часів Хмельниччини?

Тоді він опинився в стані повстанців. Був записаний у 1649 р. до Чигиринської сотні¹.

За часів гетьманства Виговського Брюховецький виконував дипломатичні функції — був відряджений до Варшави². Це дає підстави вважати, що він належав до освічених людей. Принаймні мав знати латинську мову. Проте сказати щось певне, де Брюховецький навчався, не можемо. Можливо, після навчання в школі він міг проходити вишкіл при якомусь магнатському дворі. Така практика, як зазначалося, в той час була поширеною щодо дітей із шляхетських родин. Тому Брюховецького, котрий мав знати звичаї при дворах великих можновладців, залучали до дипломатичних місій. Але ми знову тут вступаємо в царину гіпотез, які хоча й виглядають достовірно, але не мають документального підтвердження.

Іван Брюховецький належав до близького оточення Богдана Хмельницького, став його старшим джурою. Виконував і дипломатичні функції. У 1656 р. у складі козацького посольства їздив до Трансільванії для укладення військового союзу. Також займався вихованням Юрія Хмельницького. У 1657 р. супроводжував його на навчання до Київської колегії.

Зрештою, можливо, Брюховецький і не перебував на навчанні при якомусь магнатському дворі. Дітей з дрібношляхетських родин, які покозачилися, не обов'язково посилали на такий вишкіл. Принаймні Богдан Хмельницький, наскільки можемо судити з його біографії, не перебував на такому навчанні, а майже відразу після студій у єзуїтському колегіумі опинився на військовій службі. На українському пограниччі якраз така служба часто й була «школою». Навіть траплялося, що для «шляхетської дрібноти» з цього регіону «школою» ставала Січ Запорізька. Наприклад, такою вона постає у відомій повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба». І хоча цей твір був міфологічним, але він уміло передавав «дух» козацьких часів, деякі його реалії.

Загалом можемо констатувати, що Брюховецький належав до еліти гетьманської України. Однак це була «еліта другого сорту», яка виконувала роль слуг при гетьманах. Проте, будучи людиною амбіційною, цей чоловік прагнув більшого. Перебуваючи при гетьманських дворах, він з часом сам почав думати про гетьманську булаву.

Проте до гетьманської влади вирішив йти дещо нетрадиційним шляхом. У 1659 р. Брюховецький став кошовим отаманом на Січі³. Не виключено, що

¹ *Korduba M. Brzuchowiecki Iwan Martynowicz (1623—1668) // Polski Słownik Biograficzny. — Kraków, 1937. — Т. III/1, zeszyt 11. — S. 70—71.*

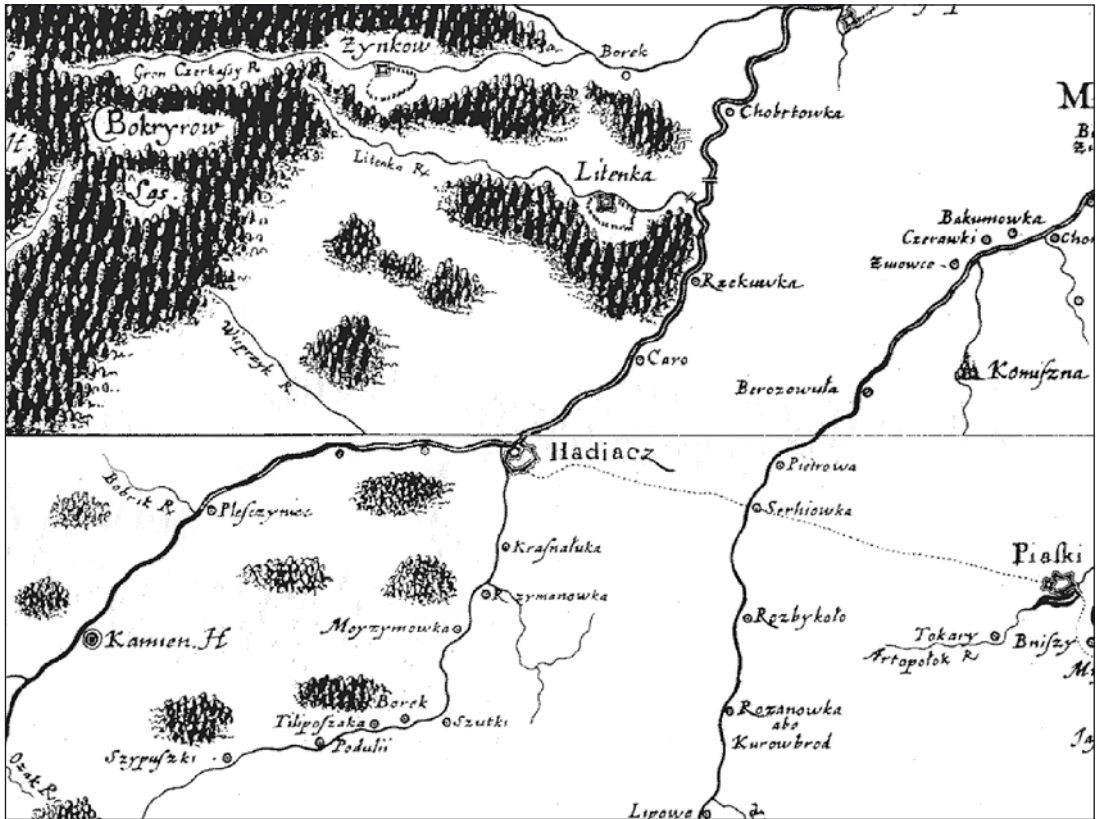
² *Горобець В. Брюховецький Іван Мартинович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2003. — Т. 1. — С. 384—385.*

³ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 15. — С. 383.*

він уже раніше мав січовий досвід. У 1660 р. Юрій Хмельницький, виступаючи в похід на Чуднів, залишив його намісником чигиринським. Після того, як під Чудновом гетьман зазнав поразки від поляків і перейшов на їхній бік, Брюховецький утік до стольника й воєводи князя Бориса Мишецького під Лохвицю і розповів, що їде до Москви, аби сповістити про зраду Юрія Хмельницького¹. Перехід його на бік московитів у такий відповідальний момент значно підняв імідж цього діяча в їхніх очах.

Брюховецький знову подався на Запорізьку Січ, де перебував у 1662—1663 рр.² Восени 1662 р. на Січі його проголосили кошовим чи то запорозьким гетьманом. То була справжня новина — такого титулу донедавна не надавали нікому.

Робилося це з відповідним прицілом — у перспективі запорізький ватаг мав стати повним гетьманом. Своєю резиденцією, як уже зазначалося, він зробив Гадяч. То було не лише «родинне місто» Брюховецького. Не останню роль відіграло розташування Гадяча. Знаходилося це місто неподалік московського

Мапа місцевості Гадяча 1650 р.

¹ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 182.

² Там само.

кордону й контролювалося московітами. Там же й перебував єпископ Мефодій¹, що для запорозького гетьмана було чималою підмогою. Із цим ієрархом у Брюховецького почали складатися доволі приязні стосунки. Запорозький гетьман вирішив використати Мефодія у політичних іграх — почав вести переговори щодо свого одруження із дочкою єпископа². Мефодій, зі свого боку, був радий, що такий значний чоловік пошлюбить його дочку і всіляко сприяв цьому претенденту на гетьманську булаву.

Сомко протестував проти обрання Брюховецького гетьманом на Запоріжжі, заявляючи, що там гетьманів ніколи не було. І мав рацію. Також він був проти того, аби духовенство, зокрема єпископ Мефодій, втручалися в гетьманські вибори³. Сомко чудово розумів, що цей ієрарх, який до того ж мав особистий інтерес у підтримці запорозького гетьмана, може йому серйозно «сплутати карти».

Брюховецький, ставши вождем на Січі, звісно, вдавався до радикальних заяв. Наприклад, говорив, що «велика біда чиниться від старших», «гетьмани і полковники і всі начальники всі міста, місця й млини порозбирали між собою і володіють ними»⁴. Роздавалися обіцянки, що несправедливо нажиті старшиною багатства заберуть в них і дадуть простим козакам. Така соціальна демагогія стала «коником» Брюховецького в політичній боротьбі. Пізніше він її використовував неодноразово.

У 1662 р. запорозький гетьман системно займався дискредитацією Сомка в очах московських урядників та їхніх представників на українських землях. Про зраду наказного гетьмана він говорив білгородському Григорію Ромодановському, полковнику царської армії Григорію Косагову, а також своєму союзнику в боротьбі за гетьманську булаву, єпископу Мефодію⁵. При цьому Брюховецький взагалі пропонував ліквідувати інститут гетьманства, а управління краєм довірити комусь із московських вельмож. «...нам не про гетьманство треба піклуватися, — заявляв він, — тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажано Федора Михайловича мати, щоб порядок більший був і бережіння»⁶. Фактично це була пропозиція звести автономію молодій Українській державі нанівець.

І Брюховецький, і Мефодій зверталися до московського уряду з пропозицією провести Чорну раду, на якій і відбулися б вибори гетьмана⁷. Саме Чорна рада давала їм шанс здобути перемогу, оскільки більша частина старшини, як було

¹ Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 190.

² Горобець В. «Хочю [...] поняти б за себе московського народу вдову» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум: Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 2. — С. 151—153.

³ Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 194.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 7. — С. 334, 339.

⁵ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 219—220.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 5. — С. 101.

⁷ Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 190.

показано вище, виявляла прихильність до Сомка, неодноразово підтримуючи його на гетьманських виборах.

Натомість Сомко був проти Чорної ради, вважаючи, що обирати гетьмана має козацька старшина. Тим паче він був проти, аби до цієї справи залучали представників черні, які до козаків не належали. Така позиція виглядала як не-демократична. Але в тогочасних умовах вона була більш конструктивною.

Брюховецький, намагаючись заручитися підтримкою московітів, обіцяв віддавати гроші, що йдуть на гетьмана, полковників і старшин, у царську скарбницю, аби підняти плату московським ратникам¹. «А у Війську Запорозькому, — заявляв він, — в них того від віку не було, щоб гетьман і полковники і сотники й усіякі начальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим... по привілеям королівським і володіли»². Насправді це були чергові демагогічні заяви, аби отримати гетьманську булаву при допомозі московітів. Здобувши владу, гетьман «забув» про ці заяви, а намагався всіляко зміцнювати своє становище.

Зрештою, московський уряд дав згоду на проведення Чорної ради в червні 1663 р., на якій передбачалося обрання гетьмана. Місцем її проведення мало стати полкове місто Ніжин³. Щоправда, Брюховецький хотів, аби рада відбулася в його «столиці» Гадячі. Це давало би йому значні переваги. Але цар і його підручні, незважаючи на підтримку зазначеного претендента, на таке не погоди-

лися. Ймовірно, намагалися зберігати позірний нейтралітет і не хотіли завчасно дратувати Сомка, щоб той не пішов до них в опозицію. Представником московітів, посланим на цю раду, став царський окольничий, князь Данило Великогагін⁴.

Намагаючись надати посольству особливої урочистості й справити враження, московське керівництво не шкодувало витрат на нього. Великогагін віз із собою священні книги, хрести, церковне начиння, коштовне вбрання для священників і дяків, щедрі подарунки

На початку березня з Москви було вислано грамоти царя лівобережним полковникам із повідомленням про те, що «повна чорна рада» відбудеться в червні 1663 р. в Ніжині. 10 березня Великогогагін отримав за відповідним царським розпорядженням «грошову й соболину казну». До речі, шкірки соболя цінувалися дуже високо. Для Московії в той час хутро в торгівельних операціях і навіть у політичних комбінаціях відіграло приблизно ту саму роль, що зараз для Росії нафта й газ.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 7. — С. 349—350.

² Там само. — С. 349.

³ Ніжинська чорна рада була детально описана на основі документальних матеріалів Миколою Костомаровим у його книзі «Гетьманство Юрія Хмельницького», а також у монографії Віктора Горобця «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки». Вказані роботи використовуються нами при розгляді зазначеної події. Див.: Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 91—110; Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 198—204.

⁴ Про Данила Великогагіна див.: Великогагін Даниил Степанович // Славянская энциклопедия. XVII век: в 2 т. / авт.-сост. В. Богуславский. — М., 2004. — Т. 1. — С. 230.

«царським доброхотам» в Україні¹. Задля успішного виконання покладеної на нього місії голова посольства закупив у Москві воску «на печаті четверть фунта», дві дубових бочки, в які склали грошову казну. Для кращого збереження соболиних шкурок придбали «рогожі» й мотузки. Також купили два луб'яних короба для перевезення церковного начиння й паперів, дубового ящика «на приказні діла», «флягу для чорнила», а самих чорнил один глечик, дві жерстяних ємкості для піску (аби присипати написані тексти), мішечки на ладан, свічки тощо². Одне слово, підготовка велася серйозна. Царському уряду йшлося про те, аби обрати «правильного» гетьмана. А для цього не шкодували засобів, зокрема матеріальних.

Посольство супроводжувала велика кількість ратників — ніби 7—8 тисяч чоловік (щоправда, ця цифра могла бути перебільшена)³. Саме військо було чи не найголовнішим «аргументом» при виборі московського ставленика. Власне, цей «аргумент» і спрацював під час Ніжинської чорної ради.

Воєнізоване посольство з Великогагіним не поспішало в Україну. Вибравшись у дорогу десь у кінці березня 1663 р., до Ніжина воно прибуло лише на кінець травня. На довгий час посольство затрималося в Севську, що було повітовим містом на околиці Московської держави. Тут голова посольства продовжив закупівлю необхідних йому речей, зокрема канцелярського приладдя. Але не лише це. Показово, що в Севську Великогагін прийняв на службу до себе ката. Ним став стрілець Климко Родіонов, якому заплатили рубль⁴. Для простого ратника це були чималі гроші. Найняття на службу ката говорить багато про що. По-перше, посольство на Ніжинську чорну раду фактично розглядалося як військовий похід. Тому треба було утримувати дисципліну серед ратників і жорстоко карати порушників, застосовуючи щодо них смертну кару. По-друге, не виключено, що кат міг призначатися й для страти противників новообраного гетьмана.

Довготривале перебування воєнізованого московського посольства в Севську свідчить про невпевненість московитів. Ситуація в Україні для них видавалася не дуже сприятливою. І це справді було так. Їхній претендент на гетьманську булаву не мав переваги над супротивником. Тому московіти хотіли зробити розвідку, а тоді вже йти на українські землі.

Прибувши в Україну, Великогагін почав обдаровувати «потрібних» людей, передусім духовенство. Це супроводжувалося акціями ідеологічного характеру. Так, 21 травня у містечку Борзні, в соборній Свято-Троїцькій церкві, за участю голови посольства та його свити відбувся урочистий молебень за здоров'я государя. Через три дні подібне богослужіння відбулося вже в кафедральному соборі Ніжина. При цьому в Борзні по завершенні служби Великогагін обдарував

¹ Горбещь В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 73.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 5. — С. 175.

³ Горбещь В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 74.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 5. — С. 176.

тамтешнього протопопа і його священнослужителів, давши їм рубль. У Ніжині московський посланець був щедрішим. І це зрозуміло. Адже Чорна рада мала проходити під цим містом, тому важливо було задобрити місцеве духовенство, яке могло вплинути на козаків. Великогагін ніжинському духовенству дав аж три рублі. Навіть малолітньому сину єпископа Мефодія — Костянтину, який навчався в Ніжинській школі грамоти, посланець не поскупився дати «на корм рубль». А коли до Ніжина повернувся сам єпископ Мефодій і під його началом 29 травня, в день ангела «благовірної государині царівни и великія княжни Феодосіи Алексієвни» (царської доньки), відбулося урочисте богослужіння, Великогагін дав на молебень єпископу та протопопу з усією братією п'ять рублів і ще два рублі півчим. Найбільше дісталось єпископу Мефодію. Окрім зазначених дарунків, він отримав від московитів ще 300 рублів¹. На той час то була величезна сума. Не дивно, що цей святитель тепер ладний був підтримати московського претендента на гетьманство, тобто Брюховецького. Отак працювала політична корупція, а заодно й російська дипломатія у XVII ст.

Щедрі дарунки Великогагіна не видаються випадковими. Сомко мав чималі шанси перемагати Брюховецького. Автор Літопису Самовидця, характеризуючи тогочасну ситуацію, зазначав наступне: «И так тое през цалую зіму колотилося. Едни при Брюховецком заставали, якто: полк Полтавскій, Зінковскій, Миргородскій, а при Сомку заставали полки: Лубенскій, Прилуцкій, Переясловскій, Ніжинскій, Черніговскій...»² Це свідчення загалом об'єктивно відображує ситуацію. Більшість полків підтримувала Сомка. Брюховецький же мав підтримку прикордонних з Московією полків, серед яких впливовим і авторитетним був лише Полтавський. Окрім того, не варто забувати, що на радах козацька старшина тричі (!) висловлювала свою підтримку Сомку. Зрештою, він був легітимно обраний і мав статус гетьмана — нехай наказного. До цього варто додати й родинні зв'язки із Хмельницьким. Тому головні козири були в руках Сомка.

Отже, легітимно його переграти можна було лише з допомогою Чорної ради, забезпечивши підтримку Брюховецького з боку загітованих козацьких низів. Однак не було гарантії, що підтримка плебсу виявиться достатньою. Для цього й потрібне було московське військо, аби прийти на допомогу у відповідну хвилину.

Московіти були незадоволені Сомком. Занадто багато почав собі дозволяти наказний гетьман, намагаючись розширити свої права й звзвити вплив Москви. Натомість Брюховецький видавався лояльним. Хоча, як уже зазначалося, ця лояльність зумовлювалася моментами політичної кон'юнктури. Чи розуміли це московіти? Можливо — адже в них був уже чималий досвід спілкування з українськими гетьманами, котрі, утвердивши свою владу, намагалися дистанціюватися від Москви. Проте якщо Сомко поступово «ставав на ноги», то Брюховецький не мав великої підтримки й мусив спиратися на Москву. То чому в такій ситуації московітам не підтримати було Брюховецького? Адже тут вони могли отримати певні бонуси.

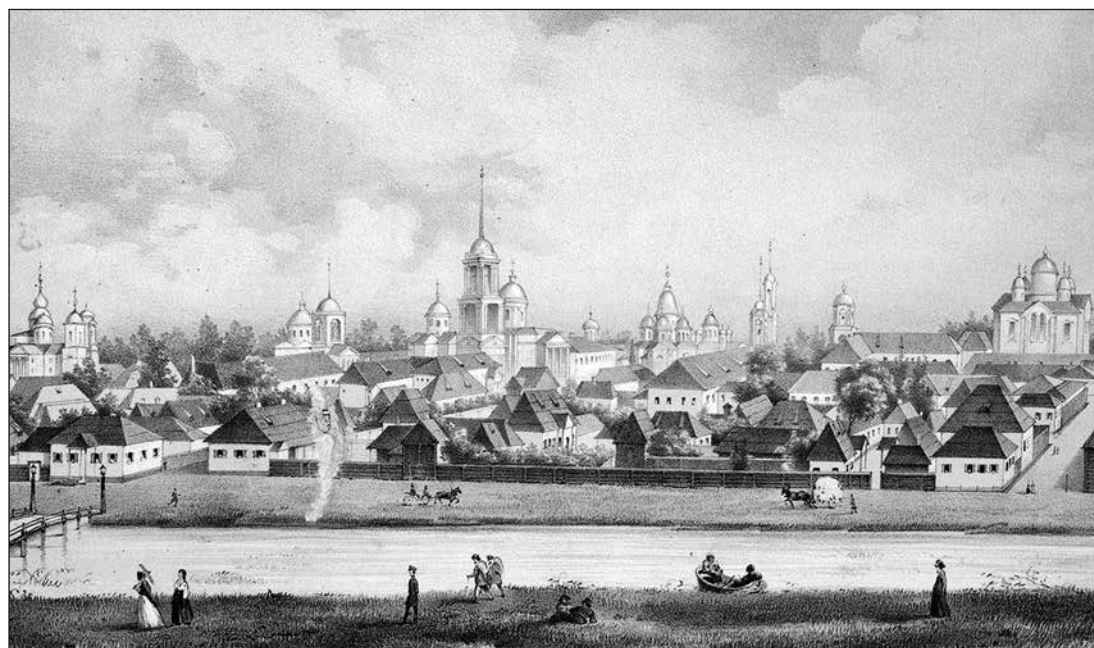
¹ Горбачев В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 77.

² Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 88.

Буквально за декілька днів до Чорної ради, 13 червня, в Ніжині відбулася подія, що спрацювала проти наказного гетьмана і його союзників. Судячи з документів, ніжинський полковник Василь Золотаренко мав конфлікт із місцевим протопопом Симеоном Адамовичем. Коли ж до Ніжина прибув Сомко, то Золотаренко, ставши союзником наказного гетьмана, підговорив його напасти на двір ніжинського протопопа — що і було зроблено. Очевидно, Сомку незручно було відмовити в такій послугі людині, яка могла надати йому серйозну підтримку. Але такі не дуже продумані дії в остаточному підсумку обернулися проти цього претендента на гетьманську булаву. Священик поскаржився Великогагіну на кривдника. Царський посланець став на бік духовного отця і навіть, як компенсацію за розорення, дав ображеному десять рублів¹.

Загалом такі дії Сомка компрометували наказного гетьмана в очах духовенства, яке хоча й не брало безпосередню участь у Чорній раді, але могло вплинути на його учасників.

Цей епізод показав, що московський посол підтримує людей, ображених Сомком. Тобто він не на його боці. Здавалося, наказному гетьману варто було б зробити деякі висновки. Однак поведився він самовпевнено. Очевидно, не сумнівався в своїй перемозі. Як і його прихильники з табору козацької старшини, котрі поприїжджали на Чорну раду в багатому одязі й з дорогими речами, ніби прибувши на якесь парадне дійство.

Панорама Ніжина. Літографія Бореля

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 5. — С. 178.

16 червня почалися «передвиборні маневри» в околицях Ніжина. Сомко зі своїм Переяславським полком розташувався біля Київських воріт. Тут же розмістилися союзні Сомкові полки Лубенський і Чернігівський. Всі вони були при зброї — хоча був царський наказ прибути без неї. До них приєднався й Ніжинський полк під керівництвом Золотаренка. Причому, виходячи з міста в поле, козаки цього полку навіть прихопили із собою артилерію. Московський посол, аби не спровокувати конфлікту, дозволив їм це зробити¹.

Сомко, зустрівшись із Великогагіним, намагався переконати його, що старшинські ради в Козельці й Ніжині вже обрали гетьмана. Залишається лише від царського імені оголосити його. А проведення Чорної ради, наполягав наказний гетьман, є небезпечним і може призвести до кровопролиття — власне, що й сталося. Однак Великогагін не сприйняв цих аргументів. Він сказав, що Чорній раді бути. І кого народ вибере, той і буде гетьманом. Московіти, які в своїй державі й близько не допускали народовладдя, в Україні різко стали демократами. Чому — здогадатися неважко. Це їм було вигідно. Саме з допомогою демократичних процедур вони сподівалися поставити гетьманом свою людину.

Напроти табору Сомка в урочищі Романівський Кут розмістився табір Брюховецького. До нього збиралися запорожці, полки, які не пристали до Сомка, а також чернь.

Локалізація проведення ради мала чимале значення. Від того, біля якого табору вона відбуватиметься, залежало, хто зможе взяти гору. Сомко побачив, що намет царського представника розмістився неподалік табору Брюховецького. Це його не могло не насторожити. Він відправив до князя Великогагіна посланця з вимогою, аби рада проходила біля Київських воріт, де знаходилися його прихильники. Навіть погрожував, що коли отримає відмову, то покине раду й повернеться до Переяслава. Великогагін не звернув на ці погрози уваги. Більше того — своїми ж різкими заявами Сомко лише дратував царського посланця.

Цікаво, що намет Великогагіна, який розташувався біля табору Брюховецького й охоронявся московськими військами, був чорного кольору. Це ніби символ чорної ради — принаймні можна зустріти такі трактування в літературі².

16 червня Великогагін повелів Сомку та іншим полковникам прийти до його намету й стати з лівого боку. Це вони повинні були зробити без зброї й пішки. Перед наметом стояв стіл, на якому мали поставити гетьмана й показати його народу. Там же лежала булава.

Сомко та його прихильники прийшли до намету царського посланця, але стали не з лівого боку, а з правого. Вони боялися, що їх спеціально хочуть віддалити й не дати змоги поставити на стіл свого претендента. При цьому Сомкові прихильники прибули на конях, озброєні, пишно вдягнуті. Очевидно, цією пишнотою вони хотіли справити враження своєї вищості на чернь. Однак це, радше, дало зворотній ефект, викликавши заздрість у черні, яка була не проти пограбувати старшин.

¹ Гордон П. Дневник 1659—1667. — М., 2002. — С. 130.

² Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 88.

16 червня рада так і не відбулася. Князь Великоганін приїхав із Ніжина й подався до намету. За ним пішов Брюховецький. Там вони міркували, як провести потрібне їм рішення на раді¹. Брюховецький, зокрема, обіцяв перетягнути на свій бік частину прихильників Сомка.

Тим часом напруга наростала. Між конкуруючими сторонами виникали конфлікти. Увечері того дня запорізький гетьман поскаржився Великогагіну, що Сомко захопив у полон декількох його людей та відправив триста вершників навперейми полковнику Матвію Гвинтовці. Після чого Брюховецькому ніби нічого не залишалось, як відправити на допомогу своєму полковнику Гвинтовці полк Парфенія Нужного. Коли ж Великогагін прислав до Сомка майора царського війська з вимогою припинити колотнечу, наказний гетьман запевнив, що нічого такого, як про це розповідав запорозький гетьман, насправді не було. Натомість ніжинський полковник Золотаренко пояснив, ніби він вирядив своїх людей, аби ті відбили захопленого Гвинтовкою в полон його брата².

Основні події Чорної ради розгорнулися 17 червня. Якщо вірити офіційному донесенню Великогагіна, то обрання гетьмана пройшла чинно, у відповідності з царським указом. Мовляв, 17—18 червня царський посол з товаришами учинили генеральну раду під Ніжином. На ній були єпископ Мефодій, наказний та запорозький гетьмани, полковники, сотники, старшина, все Військо Запорозьке та міщани. На цьому зібранні була читана царська грамота. Вислухавши її, присутні (хоча між ними й виникали сутички) здійснили обрання «вільними голосами» гетьманом Івана Брюховецького. Після чого відбулося урочисте богослужіння в соборному храмі Ніжина³. Реальна ж картина різнилася від цієї ідилії.

З самого ранку 17 червня били бубни й литаври, закликаючи людей на раду. Московське військо зайняло бойовий порядок, охороняючи намет царського посланника. Близько десятої ранку Великогагін зі своїм оточенням пішов до нього. Спостерігаючи, що козаки йдуть на раду озброєними, з прапорами, навіть гарматами, як на війну, він ще раз наказав їм полишити зброю. Брюховецький ніби погодився на це, хоча й вагався, оскільки боявся, що супротивник може нанести йому удар. Сомко ж відмовився роззброюватися. Він бачив, що царський посланець і московське військо на боці Брюховецького. Тому для нього зброя могла стати чи не найсильнішим аргументом.

Ситуація для Сомка і його прихильників складалася не найкращим чином. Брюховецький та його підручні зуміли загітувати частину простих козаків із табору Сомка. Зробити це було нескладно. Їм говорили, що старшини жирують, а прості козаки мусять страждати. Така соціальна пропаганда сприймалася добре. До того ж козаки бачили, що представники царя на боці Брюховецького. Тому краще поміняти господаря⁴.

¹ Гордон П. Дневник 1659—1667. — С. 130.

² Там само.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 5. — С. 173—174.

⁴ Гордон П. Дневник 1659—1667. — С. 131.

Тим часом на раду приїхав єпископ Мефодій, якого не хотів на цьому дійстві бачити Сомко. Цей приїзд, безперечно, посилив позицію Брюховецького. Мефодій ввійшов до намету, де знаходився Великогагін, і почав із ним радитися. Про що була ця рада, можемо лише здогадуватися. Очевидно, йшлося про те, як підтримати Брюховецького. Великогагін вийшов із намету з царською грамотою в руках. Біля нього стояв Мефодій.

Були послані офіцери до Сомка й Брюховецького, щоб ті явилися на раду. Наголошувалося, що вони зі своїми старшинами мають прийти обеззброєні. Сомко й на цей раз проігнорував наказ. Він з'явився з шаблею та сагайдаком¹. Біля нього йшов його зять, який ніс бунчук — гетьманський символ влади. Сомко давав зрозуміти, що саме він є обраним гетьманом. А рада повинна лише підтвердити його повноваження. Сомкові козаки позлізали з коней, маючи намір у потрібний момент зі зброєю в руках захистити свого провідника.

Попри те, що рада була чорною, головне слово належало старшині, яка спочатку мала б зібратися, обговорити питання, а потім своє рішення пропонувати загалові. Приблизно така процедура виборів існувала на Запорізькій Січі. Гетьманські вибори певним чином її копіювали — хоча не зовсім. Тут дають себе знати традиції шляхетської демократії, притаманні Польщі. Натомість під час Ніжинської чорної ради всі ці процедури були поламани, а сама рада перетворилася у відкрите збройне протистояння.

На початку ради Великогагін почав читати царську грамоту, яка була багатослівною. У ній викладалася історія питання, починаючи ще з «польських ча-

На Чорній раді не були присутні представники правобережних полків. Стояло питання лише про вибори гетьмана для Лівобережної України. Обрання Чорною радою козацького провідника, визнаного московським царем, мало б привести не тільки до фактичного, а й формалізованого розколу України на Лівобережну й Правобережну. Адже на правому березі, як уже зазначалося, був свій гетьман Павло Тетеря.

сів». По суті говорилося лише те, що московський правитель дозволив провести Чорну раду для обрання єдиного гетьмана Війська Запорозького. Насправді про єдиного гетьмана не йшлося.

За повідомленням Великогагіна, він дочитав грамоту, після чого козаки цареві «били чолом», а тоді вже приступили до виборів гетьмана, кидаючи вгору шапки й вигукуючи ім'я свого кандидата². Однак літопис Самовидця подає іншу версію подій. Мовляв, не встиг цар-

ський посланець дочитати грамоту, як тут Сомкові прихильники кинулися до намету й почали кричати: «Сомко — гетьман!» Після цього прибічники Брюховецького зробили те саме, вигукуючи на підтримку свого претендента³. Версія Самовидця видається більш правдоподібною.

Сомківці випередили противників. Підхопивши свого вождя, вони поставили його на стіл і вкрили знаменами та бунчуками. Прихильники ж Брюхо-

¹ Гордон П. Дневник 1659—1667. — С. 131.

² Горбещь В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 95.

³ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 90.

вещького, швидко озброївшись, теж свого провідника зуміли поставити на стіл.

Великогагіна відтіснили. І він пішов до намету. Тим часом між прихильниками Сомка й Брюховецького почалася жорстока бійка. Зять Сомка був убитий. Бунчука, якого він тримав у руках, поламали. Сам же Сомко не втримався на столі, звідки його скинули, забравши в нього булаву¹.

Московський посланець, доповідаючи про Чорну раду, не міг уникнути повідомлення про збройне протистояння. Але цей факт він намагався маргіналізувати, зваживши при цьому всю вину на Сомка, який ніби зі своїми прихильниками вдався до зброї².

Однак ситуація виглядала інакше. Збройний конфлікт, схоже, розпочали прихильники Брюховецького, які намагалися відтіснити сомківців. Проте в них було недостатньо сил. І тоді в дію вступило московське військо. У натовп козаків, що билися між собою, почали кидати ручні гранати. Це робилося ніби для того, щоб припинити бійку. Однак московіти підігрували прихильникам Брюховецького. У результаті їхніх дій на полі залишилося чимало вбитих і поранених козаків³. Сомко змушений був утікати. Відступили і його прихильники, яких закидали гранатами з московського війська. Біля намету лишилися лише прибічники Брюховецького.

Отже, Брюховецький виявився переможцем у цій кривавій бійні. У його руках опинилися знаки гетьманської влади, відібрані в Сомка, — бунчук і булава. Прихильники цього запорозького гетьмана тріумфували. Їхній вождь відправився в свій табір із гетьманськими клейнодами. Над полем, де відбулася Чорна рада, лунало «Брюховецький — гетьман!»

І все ж тріумф Брюховецького не був повний. Переговоривши в своєму таборі зі старшиною, Сомко відправив посольство до Великогагіна. Він просив повернути тіло вбитого бунчужного — його зятя, віддати поранених його прихильників й вчинити суд над тими, хто вчинив кровопролиття. Також Сомко заявив, що не визнає Брюховецького гетьманом, хоча той і захопив булаву. Обіцяв повернутися в Переяслав, а звідти писати цареві, що Брюховецького обрали гетьманом всупереч бажанню більшості. Тому Військо Запорозьке не приймає його.

Великогагін же, зі свого боку, звинувачував Сомка. Говорив, що той сам призвів до бійки, прийшовши зі зброєю. Князь послав до Сомка свого посланця. Пропонував тому мирно вирішити питання, закликаючи прийти до свого намету⁴.

Сомко не довіряв Великогагіну (і мав на це підстави!). Боявся, що його можуть схопити і вбити. Наполягав на своєму законному обранні гетьманом. Тут ніби зійшлися дві правди — старшинська й простолюдна. Сомко представляв старшинську правду, наголошуючи, що оскільки його обирали на старшинських радах, то він і гетьман. Але козацькі низи таку правду не сприймали, на-

¹ Гордон П. Дневник 1659—1667. — С. 131.

² Горбещь В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 96—97.

³ Гордон П. Дневник 1659—1667. — С. 131.

⁴ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 90—91.

полягаючи, що гетьмана повинні обирати «всі козаки». А оскільки простих козаків було більше, то і гетьман мав бути їхнім обранцем.

Ситуація була непростю. Великогагін у своєму наметі радився з єпископом Мефодієм та Брюховецьким. Вони розуміли, що Сомко зі своїми прихильниками не відступляться. Якщо вони покинуть раду, поїдуть до Сомкової «вотчини», Переяслава, й звідти писатимуть цареві, то хто знає, як зреагує на це московський правитель. Чи не звинуватить він у провалі посольства і Великогагіна, й єпископа Мефодія? Зрештою, в цій ситуації гетьманська булава могла б «визлизувати» з рук Брюховецького. Більше того, Сомко міг би навіть піти проти царської влади, знайшовши собі союзника — чи то в особі польського короля, чи кримського хана. Тому треба було залагоджувати конфлікт.

Брюховецького 17 червня офіційно не було проголошено гетьманом. Великогагін подався з поля, де відбувалися вибори, під охороною московських військ у Ніжинський замок. Виглядало так, ніби рада ще не закінчена. Наступного дня вранці Сомку запропонували прийти знову на вибори.

Наказний гетьман тут допустився помилки, яка вартувала йому дуже багато. Він наївно сподівався, ніби під Ніжином вдасться взяти реванш і гетьманська булава опиниться в його руках. Коли б Сомко відразу, ще 17 червня, подався до Переяслава, як про це заявляв, він мав шанс зберегти свій полк, прихильників, зрештою, своє життя. Можна лише гадати, як би тоді розвивалися подальші події. Але сталося те, що сталося.

У Ніжині час працював проти Сомка. По-перше, початковий етап Чорної ради яскраво засвідчив, що московіти були на боці Брюховецького. Тому не лише козацькі низи, а й деякі представники козацької старшини вирішили відійти від Сомка й податися в табір до його супротивника. Цей перехід став помітний після подій 17 червня. По-друге, на низових козаків непогано впливала демагогічна пропаганда посланців Брюховецького, які налаштовували простолюд проти старшини.

Ми не знаємо, про що радилися Великогагін, єпископ Мефодій та Брюховецький після завершення подій Чорної ради 17 червня. Але можемо допустити, що мова йшла про те, як нейтралізувати Сомка, залишити його без підтримки. Ймовірно, чимала роль у цьому відводилася пропаганді серед прихильників наказного гетьмана. Цим могли зайнятися не лише люди Брюховецького, а й священнослужителі, на яких вплив мав єпископ Мефодій.

Ця пропаганда й демонстрація московітами своєї прихильності до Брюховецького дали результати. У стані Сомка почалася дезорганізація. Однією з причин цього стала зухвала поведінка старшини. Рядові козаки із Сомкового табору не могли не бачити, що їхні старшини, як уже писалося, прибули в пишному одязі й при багатій зброї. Ці нові можновладці, копіюючи старих панів, польську шляхту, не соромилися виставляти напоказ розкоші, намагалися себе вивищити, продемонструвати свою значимість. Насправді результат був протилежним. Це викликало заздрощі та роздратування з боку простих козаків. Тим часом прихильники Брюховецького закликали їх пограбувати «запанілу старшину».

У такій ситуації ще вранці 18 червня, передчуваючи недобре, ніжинський полковник Золотаренко, який лишився Сомковим союзником, з дозволу Великогагіна перевіз свою матір, дружину та дітей до Ніжинського замку, який знаходився під контролем царського воєводи Михайла Дмитрієва. Сомко по дорозі до царського намету побачив, як його козаки переходять до табору опонента. Він кинувся втікати, щоб не потрапити до рук перебіжчиків. І разом з вірною йому старшиною, за свідченнями Патріка Гордона, змушений був шукати прятунку в стані московітів. Звідси Сомка та близько 150 його прибічників під сильною охороною кінноти й піхоти відправили до Ніжинського замку¹.

Приблизно в такому ж ключі описує цю подію Літопис Самовидця². Так само Великогагін у своїй доповіді, відправленій у Москву, наголошував на тому, що 18 червня наказний гетьман Сомко разом із полковниками — ніжинським Василем Золотаренком, чернігівським Оникієм Силичем, переяславським Афанасієм Щуровським, прилуцьким Дмитром Чернявським і київським Семеном Третьяком — добровільно прибули до нього в табір і попросили їх оборонити від черні³.

Здавалось би, свідчення трьох джерел, які створювалися незадовго після описуваних подій, відносно адекватно зображують подію. Однак треба враховувати, що ці джерела представляють приблизно одну позицію, власне позицію московської влади та її прихильників. Щоправда, Літопис Самовидця в цьому плані має певні нюанси. Але коли допустити, що його ймовірний автор (про це буде йти мова далі) перейшов із табору Сомка й опинився під час Ніжинської чорної ради в стані Брюховецького, то таке трактування подій цілком зрозуміле.

Однак існують літописні твори, в яких говориться саме про арешт Сомка і його прихильників. Зокрема, про це йдеться у відомому Літописі Григорія Грабянки. У ньому розповідається, що після кривавої бійки на Чорній раді 17 червня наказний гетьман висловив своє роздратування ситуацією Великогагіну й пригрозив поскаржитись самому цареві. Царський же посланець, образившись, наказав Сомку, Золотаренку зі своїми соратниками з'явитися до нього. І тоді в них забрали коней, зброю і навіть одяг. А самих їх взято під варту⁴. Тобто з цього повідомлення випливало, ніби Сомка і його соратників московіти підступно арештували.

Однак щодо наведеного свідчення можуть існувати певні сумніви. Адже цей твір писався лю-

Григорій Грабянка

¹ Гордон П. Дневник 1659—1667. — С. 132.

² Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 91.

³ Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 105.

⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. — К., 1992. — С. 128.

диною, яка не була свідком Ніжинської чорної ради. Зазначений Літопис творився на початку XVIII ст. Однак можемо припустити, що автор цього твору міг скористатися невідомим нам джерелом, який походив із табору прихильників Сомка, де по-іншому бачили цю подію. Зрештою, взяття «під охорону» сомківців справді нагадувало арешт. Вони опинилися в ув'язненні, а потім їхні лідери були страчені.

Літопис Григорія Грабянки

Загалом наведені свідчення Гордона, Великогагіна й Самовидця щодо добровільної здачі Сомка і його прихильників московітам видаються дещо дивними. Невже наказний гетьман та вірні йому полковники, біля яких залишалася певна частина козаків (щонайменше 150 чоловік), не могли врятуватися втечею? І невже вони були такі наївні, аби здаватися на милість московітів, котрі (і це вони бачили!) неприхильно ставилися до них.

Дозволимо висловити з цього приводу свою версію. Ймовірно, московіти й Брюховецький зорганізували й провели блискучу спецоперацію щодо нейтралізації Сомка. Спочатку (про це вже йшлося) їм вдалося загітувати частину козаків, які були прибічниками наказного гетьмана, й навіть зорганізувати проти нього бунт. Певно, цей бунт спеціально підігрівався прихильниками Брюховецького. Була створена така ситуація, що Сомку і його прибічникам нічого не залишалось, як просити допомоги в московітів. А останні цим скористалися. Арештували їх, забравши в них коней, зброю, майно.

Та як би не розвивалися події, було зрозуміло: Сомка з його соратниками зуміли нейтралізувати. Тепер уже Брюховецький ставав єдиним претендентом на гетьманство. Залишилося лише формально затвердити його обрання.

Утім, запорозький гетьман не поспішав явитися до царського намету, де його мали би проголосити гетьманом повноправним. Великогагін навіть наді-

¹ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытых списках. — К., 1878. — С. 260—261.

² Мицик Ю. Короткий опис Малоросії // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2009. — Т. 5. — С. 185.

слав до нього чергового свого посланця. Брюховецький пояснював затримку тим, що йому потрібно було впорядкувати свої ряди, адже до нього прибуло чимало нових козаків із табору Сомка.

На поле, де відбувалася рада, цей претендент на гетьманство прибув зі своєю кіннотою та піхотою. Всі вони, як і вимагав Великогагін, були без зброї. Царський посланець та єпископ Мефодій зі свитою, перебуваючи під охороною, вийшли на середину кола. Туди ж вступив Брюховецький у супроводі вірних йому старшин — полковників, сотників, отаманів й осавулів, де його вже офіційно проголосили гетьманом.

Він зі своїм бунчуком обійшов козацьке коло. І коли наближався до якогось загону, то козаки схилили перед ним свої прапори та підкидали вгору шапки, висловлюючи в такий спосіб згоду з його обранням на гетьманство. Все це справді виглядало чинно.

Царський посланець — Великогагін — не передав Брюховецькому таких важливих символів влади, як прапор і булаву, давши зрозуміти, що ці регалії той отримає, коли постане перед «царські очі»¹.

Тим самим вводилася нова практика, щоб новообраний гетьман мав їхати на поклон до царя і там остаточно затверджуватися. Завдяки цій (хай навіть символічній процедурі) він потрапляв у залежність від московитів.

Однак Брюховецький ладний був іти на значні поступки, лиш би зберегти й утвердити свою владу. Він прекрасно розумів, що став гетьманом при підтримці московитів. І без подальшої їхньої протекції не зможе обходитися. Тому в знак подяки погодився на розміщення в українських містах московських залог (гарнізонів), на утримання яких передбачався лановий податок, котрий колись платили польським королям, і особливий податок, що вводився на млини. Також для московських ратників мали віддавати хліб, який збирали в кожному полку на полковника. Окрім того, в кожному місті, де стоятимуть московіти, воєводам та офіцерам відводилося на п'ятнадцять верств землі для пасовищ і сінокошу. Але пішовши на такі поступки, Брюховецький просив, щоб йому віддали на розправу Сомка, Золотаренка та їхніх товаришів. На жаль, подібні політичні торги й домовленості стали традиційними для козацьких гетьманів. Зрештою, вони й звели автономію молодій козацькій державі нанівець. Великогагін, зі свого боку, дав зрозуміти Брюховецькому, що допоможе тому розправитися з його ворогами.

Брюховецький відразу замінив усіх полковників і старшину, назначивши нових переважно зі своїх запорожців. Він же й дозволив черні розправлятися

Після обрання гетьманом Брюховецького Великогагін запропонував разом з полковниками і старшиною податися до Ніжина, щоб там у кафедральному соборі принести присягу вірності московському цареві. Що й було зроблено. Разом із гетьманом присягнули також старшини. Після цього Великогагін дав Брюховецькому царську грамоту на гетьманство. На честь цієї події урочисто відсалютували з гармат у місті Ніжині та Ніжинському замку.

¹ Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 106—109.

з багатіями. У літописній літературі поширена думка, ніби це відбувалося протягом трьох днів. Хоча ці розправи не обов'язково мали тривати проти такого терміну. Число три, радше, мало символічний характер. І все ж почалася справжня вакханалія — грабунки, убивство старшин, супроводжувані розгульною пиятикою. Той, хто носив кармазиновий жупан, не міг бути певним за своє життя. «Не один значний чоловік, — відзначав Костомаров, — зазнав прикрощів від свого слуги, який мстив своєму пану за те, що сам раніше терпів лайку й побої... Містечко Ічня, куди з'їжджалися ті, хто обирав Сомка, було спалене дощенту; згоріла й церква, де присягав Сомко на вірність і послух»¹.

Звістки про погроми в Ніжині та його околицях швидко поширилися на теренах Лівобережної України. Під враженням від них населення Переяслава збиралося втікати на Правобережжя, маючи страх перед «козацькими революціонерами». Не менш тривожними були настрої влітку 1663 р. і в інших лівобережних містах, а особливо там, де старшина напередодні Чорної ради заявляла про свою підтримку Сомку².

У т. зв. Лизогубівському літописі зустрічаємо наступну інформацію: «І тоді запорожці велику біду людям чинили й грабунки за поблажкою Брюховецького. Обезчестило себе славне низове Військо Запорозьке, християнське, не згірш татар знущалося воно, чинило глум над честю дівочою й жіночою, і бідні чоловіки й батьки не сміли перечити його безчинству бусурманському; а ті, які просили про пощаду жінок і дітей, тим діставалося, як від ненависних ляхів православним; але ж запорожці — своя рідна кров малоросійська, однієї віри православної благочестивої! А скільки забили вони людей, зневажуючи честь сімейну, страшно й згадати...»³ Щоправда, Лизогубівський літопис — віддалене в часі від Ніжинської чорної ради джерело, написане в 1742 р. Тому до цієї інформації варто ставитися з обережністю. Маємо тут типовий погляд козацької старшини (можливо, навіть занадто емоційний) на цю подію. Але те, що такий погляд був й зберігався в пам'яті тривалий час, сумнівів немає. Зрештою, для цього були певні підстави.

При бажанні в масових нападах запорожців на козацьких старшин можна побачити аналог яacobинського терору. Революційна суть і однієї, й другої події багато в чому схожі.

До влади прийшла запорізька чернь. І виявилось, що вона для простих людей нічим не краща, навіть гірша, аніж влада колишніх старшин. Той же Костомаров писав: «В Україні настало панування холопів, які раптом зробилися панами і, захоплені незвичним становищем, не знали меж своїм невпинним бажанням і самоуправству. Вони брали у жителів провіант і фураж без грошей; жителі зобов'язані були їх кормити й вдягати»⁴.

¹ Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 205.

² Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 119—120.

³ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. — К., 1888. — С. 22—23. — (Переклад сучасною українською мовою автора).

⁴ Костомаров Н. Преемники Богдана Хмельницького. — С. 205.

Проте від Ніжинської чорної ради виграла не чернь. Звісно, їй дали можливість протягом кількох днів грабувати розбагатілу старшину. Але це «свято» тривало недовго. Скоро все стало на місця свої. Покращення життя простолюду не відбулося. Щоправда, деякі вихідці з низів опинилися на високих становищах — стали старшиною. Але це були одиниці.

Здавалося, у виграші був Брюховецький. Він отримав омріяну гетьманську владу. Йому обіцяли дати дозвіл розправитися з його супротивниками. І він розправився. Проте це була піррова перемога. Ставши гетьманом при допомозі московитів, він змушений був із ними розплачуватися. А платою стало обмеження гетьманської влади. Брюховецький намагався, заграючи з царською владою, не допустити цього обмеження. Однак врешті-решт програв.

Маючи свого ставленика на гетьманстві й обмеживши його владу, московіти отримали великі можливості для втручання в справи Лівобережної України.

Варто погодитися з думкою, що «наміри Брюховецького реанімувати інститут загальної, або «чорної», генеральної ради (як найвищого розпорядчого органу Війська Запорозького) порушили й без того відносно стабільність у суспільстві, сприяли подальшій ескалації охлократичних настроїв, а крім того, посилили позиції намісника Київської митрополії та представників уряду царя Алексея Михайловича в Україні»¹.

Отакі були результати піку козацької революції!

Справжніми переможцями на Ніжинській чорній раді стали московіти. При допомозі черні їм вдалося зробити гетьманом свого ставленика. Все це на позір виглядало гарно, демократично. Хоча, як було показано, без військової підтримки московитів таке обрання не відбулося б.

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 234.

(Не)щасливий Іван Брюховецький

Ставши гетьманом, Брюховецький здійснив низку змін, які б мали сприяти утвердженню його влади. Зокрема, розосередив нових, поставлених із запорожців полковників по головних містах Лівобережної України, надавши кожному по сто чоловік¹. Також були створені нові полки — Стародубський, Сосницький, Зіньківський і Глухівський, керівні посади в яких теж зайняли люди Брюховецького².

Полковником ніжинським, який вважався одним із провідних полковників Лівобережжя, новий гетьман зробив згадуваного Матвія Гвинтовку, що відзначився в передвиборних баталіях, підтримуючи Брюховецького. Саме він здійснював напади на статечних козаків, які підтримували Сомка. Полковником чернігівським став запорожець Трохим Миколаєнко, прилуцьким — Данило Пісоцький, переяславським — Данило Ярмоленко (Єрмоленко), лубенським (лохвицьким) — Гнат Вербицький, київським — Василь Дворецький, стародубським — Іван Плотник (Терник). На своїх посадах лишилися тільки ті полковники, які підтримували Брюховецького: гадяцький — Василь Шиман-Шиманський, миргородський — Павло Апостол (Царенко) та полтавський Дем'ян Гуджол.

Відбулися й помітні зміни в складі генеральної старшини. Так, посаду генерального обозного зайняв Іван Цісарський, наказного обозного — Павло Животовський, генерального писаря — Степан Гречаний, генеральних суддів — Петро Забіла та Юрій Незамай, генеральних осавулів — Степан Афанасьєв (Степан Опанасович Іванів) та Пархом Нужний, генерального хорунжого — Іван Попов, генерального бунчужного — Григорій Витязенко та генерального підскарбія —

Іван Брюховецький на українській марці.
Ліворуч — Чорна рада 1663 року

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 91.

² Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 183.

Роман Ракушка-Романовський. Також впливові місця в службовій ієрархії Війська Запорозького посіли низові козаки: Степан Красна Башта, Гаврило Годуненко, Степан Чернець та Омелько Серденя¹.

Почалася експансія запорожців на Лівобережжя, де вони намагалися встановити зв'язки із антистаршинськими елементами. Загалом «якобінський переворот», здійснений ними на Лівобережній Україні, виявився успішним. Правда, не слід забувати, що ця успішність була зумовлена військовою допомогою московитів.

Тому новий гетьман, добре знаючи Запорожжя, боявся, аби воно знову не стало центром антигетьманської опозиції. І намагався зробити так, щоб запорожці не контактували з царськими урядниками².

Не менш важливим кроком в утвердженні влади Брюховецького стала розправа із супротивниками, які належали до табору Сомка. 18 вересня 1663 р. у Борзні були страчені: наказний гетьман Сомко, полковник ніжинський Василь Золотаренко, полковник чернігівський Іоанікій Силич, полковник лубенський Стефан Шамрацький, полковник переяславський Опанас Щуровський, осавул полковий ніжинський Павло Килдій, секретар наказного гетьмана Кирило Ширай. До Сибіру потрапили генеральний писар Михайло Вуяхевич, полковники київський Семен Третьак, іракліївський Матяш Папкевич, прилуцький Дмитро Чернявський, осавул полковий переяславський Семен Кульженко, осавул Леоній Бут, писар полковий Хома Тризна та писар гродський переяславський Самійло Радич, сотники Іван Воробей, Прокіп Кульженко³. Разом з неугодними Брюховецькому козацькими старшинами до Москви відіслали і настоятеля Лубенського Мгарського монастиря ігумена Віктора Загоровського⁴. Отже, новому гетьману та його прихильникам вдалося обезголовити й нейтралізувати людей, які могли б створити йому опозицію. Наскільки можна судити, мали ці люди чималий військовий та управлінський досвід — на відміну від запорізьких нуворишів. Певно, могли б вони послужити розбудові гетьманської держави. Але їхні досвід і вміння виявилися непотрібні.

Жорстока розправа з представниками козацької еліти Лівобережної України не могла не викликати негативної реакції в старшинських колах. Згадуваний Патрік Гордон писав, що цими незадоволеними були чимало знатних козаків, які бачили в особі потерпілих заслужених, добрих воїнів, котрі захищали царські інтереси на лівому березі Дніпра⁵.

Звісно, Брюховецький вів боротьбу також із противниками московитів. У жовтні 1663 р. він спалив Кременчук, який не визнавав владу московського царя. При цьому новообраний гетьман писав до Олексія Михайловича, що він «зрадників зо три тисячі вбив, а декого живцем упіймав»⁶.

¹ Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 116—117.

² Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 235—236.

³ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 183.

⁴ Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 127.

⁵ Гордон П. Дневник, 1659—1667. — С. 133.

⁶ Книги разрядные. — СПб., 1855. — Т. 2. — С. 945.

Відразу ж на початках свого гетьманства, в 1663—1664 рр., Брюховецький зіштовхнувся з серйозною проблемою — потужною агресією польського війська, на чолі якого стояв сам король Ян Казимир. Тетяна Таїрова-Яковлева вважає, що, власне, обрання цього діяча гетьманом підштовхнуло поляків до воєнних дій¹.

Така думка не видається безпідставною. По-перше, поява козацького гетьмана на Лівобережжі, посадженого при допомозі московитів, нівелювала владу козацького очільника на Правобережжі Павла Тетері, підтримуваного поляками. Гетьманство Брюховецького ніби легітимізувало владу московитів на Лівобережжі. По-друге, очільники Речі Посполитої сподівалися, що вибори на Чорній раді «плебейського гетьмана», викликавши незадоволення козацької старшини, призведуть до підтримки нею польської експансії.

Правда, похід поляків на Лівобережну Україну мав також інші причини. Становище короля Яна Казимира було непевне. Проти нього вибухнув «рокош Любомирського». Оскільки опозиціонер Єжи Любомирський займав високу посаду польного гетьмана й користувався помітною підтримкою в середовищі польської еліти, ситуація видавалася загрозливою для короля. Аби погасити цей рокош, Яну Казимиру необхідна була переможна війна². І в оточенні короля визріла думка, що таку війну можна провести на Лівобережній Україні, оскільки вона виглядала як «слабка ланка». А з Лівобережжя польські війська мали податися на Москву й взяти її.

5 серпня 1663 р. у Львові Ян Казимир проголосив початок походу проти Московії, котрий, як говорилося в королівському універсалі, мав на меті вирвати з рук московитів Україну — «цю зіницю ока Польської Корони». Уже наступного дня армія, котра нараховувала близько 34—35 тисяч чоловік, виступила в похід³. До неї приєдналися також козаки з Правобережної України й кримські татари. Це була серйозна сила, яка викликала переполох як на Лівобережній Україні, так і в Московії.

У жовтні 1663 р. король перебував у Білій Церкві. Довідавшись про те, Брюховецький вивів свої війська з Кременчука й Гадяча і попросив допомоги в білгородського московського воеводи Григорія Ромодановського. Проте останній надавати війська на підтримку гетьмана не поспішав. Брюховецький навіть звертався за допомогою в Москву.

Самі ж мобілізаційні можливості козацької армії виявилися незначними. З інформації царського воеводи Кирила Хлопова, який був добре обізнаний у справах Гетьманату, картина вимальовується далеко не найкраща: «...при гетьмані немає зібраного війська, і радий би він був старатися, але козаки його не слухають, ніде не збираються; й через те гетьман не хоче йти до Ніжина, Переяслава та Києва, а хоче бути у містах в осаді до приходу государевих бага-

¹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667). — К., 2003. — С. 341.

² Горобець В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 149.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — С. 262.

тьох ратних людей». Водночас зазначалося, що серед козаків спостерігаються хитання¹.

Отже, становище Брюховецького було непевне. Судячи з наведених свідчень, поставлені ним із запорожців полковники не мали авторитету — козаки їх не слухалися. Тому великі центри Гетьманату (Ніжин, Переяслав, Київ) він не міг контролювати. Під його владою знаходилися Гадяч, Полтава та інші території, що прилягали до кордону з Московською державою.

Також Брюховецький не був певен у лояльності до нього козацького війська, яке він мав під своїм керівництвом. У відповідний момент воно могло відійти від нього. Такі речі уже траплялися в історії Гетьманщини. Звісно, Брюховецький пам'ятав Ніжинську чорну раду, коли чимало козаків відступилися від наказного гетьмана Сомка. То чому вони зараз, коли зросла польська загроза, не могли зробити те саме з Брюховецьким? Через те гетьман, аби цього не сталося, вирішив розпустити основну частину козацького війська, а самому з вірними йому козаками засісти в замках і чекати московських військ.

Таку тактику можна вважати виправданою. Вона дала непоганий результат — польські війська застрягли на теренах Лівобережної України, здійснюючи облогу низки великих міст. І все ж ця тактика похитнула авторитет гетьмана в очах московської влади. Її представники бачили, що з Брюховецьким немає чого церемонитися. Адже він погано володіє ситуацією. Тому йому можна сміливо виставляти вимоги щодо обмеження автономії козацької держави.

Водночас описувана тактика Брюховецького засвідчила, що справді на Лівобережжі козаки не збиралися чинити польським військам великого опору. Більше того — серед них могло знайтися багато таких, які б перейшли на бік поляків.

Окрім того, міщани Лівобережної України відверто заявляли, що не проти піддатися польському королю. Самого ж Брюховецького охопила паніка — він ладний був навіть перевести своє майно, скарби на російську сторону².

Щоправда, в цій ситуації радикал Брюховецький лишався вірний собі, захопивши зіграти на соціальних протиріччях у стані правобережних козаків, які підтримували польське військо. З цією метою із Гадяча 31 жовтня 1663 р. він видав універсал до «всієї старшини і черні, братії нашої милої, лицарського і посполитого люду, що живе у містах і селах по той бік Дніпра», закликавши їх «як єдиновірну і єдинокровну братію... вигодувану правовірними персами тієї ж святої Східної Церкви, матері нашої, від Бога побажавши братського з'єднання...». Хоча універсал ніби адресувався й старшині, проте основна увага приділялася черні, тобто простим козакам, закликаючи їх не виконувати наказів командирів. Брюховецький писав: «Бачимо ми те добре і ясно чуємо, що ви братія наша мила, чернь, на нас своїх рук піднімати не хочете, і не прагнете невинну братерську кров пити, але що до цієї внутрішньої війни вас примушують ваші кровопивці старші, які замисливши вольності козацькі знищити заради свого панства і

¹ Книги разрядные. — Т. 2. — С. 959.

² Горбечь В. «Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки. — С. 162.

шляхетства, короля ляхів і поганців татар зтягнули, щоб Україну лядською і татарською шаблею викоренити, і як по цей, так і по той бік Дніпра, російську землю спустошити, і замість хвали Божої в церквах Божих, устами правовірних християн проголошеної, спустошені простори для диких тварин та рикаючих звірів залишити...» Справді, чим не революційна прокламація, варта пера більшовицьких пропагандистів?! Відповідно, Брюховецький закликав козаків Правобережжя відступитись і «від поганців, і від ляхів, які були б раді, щоб жодно-го на світі русина і козака не було» та спільно з ним, «озброївшись Богом і його святою правдою, при військах від православного спадкового російського монарха, від його царської пресвітлої величності, пана нашого милостивого, нам на допомогу відправленим...» виступати¹.

Як бачимо, в цьому універсалі маємо низку «потрібних» ідеологем. Це і гноблення козацькою старшиною, яка служить полякам, простих козаків. І намагання поляків знищити як козаків, так і загалом русинів. І заклик захистити свою православну віру, яка водночас є й вірою московського монарха. Звідси православно-політичне москвофільство Брюховецького.

При цьому лівобережний гетьман ніби й не помічав тих суперечностей, які є в його універсалі. Так, хвалячи царя та його військо, він позитивно згадував про калмиків, які воювали на боці московитів. Але ж ті до православних не належали, а традиційно дотримувалися буддійських вірувань, тобто, з точки зору православних, були ще більш невірними, аніж католики-християни. Цікаво також, що універсал був написаний... польською мовою. Тобто заявляючи про ворожість поляків, Брюховецький був не проти використати їхню «ворожу мову». Щоправда, він датував цей документ не григоріанським, як це було в католиків, а юліанським календарем, яким тоді продовжувала користуватися православна церква. Це була ознака православності лівобережного гетьмана.

У непростій ситуації, коли Лівобережжю загрожувало вторгнення польських військ, Брюховецький займався зміцненням особистої влади. Зокрема, спробував обмежити свого колишнього союзника — єпископа Мефодія, опіка якого була вже йому непотрібною, навіть зайвою. Це він почав робити незадовго після Ніжинської чорної ради. Уже в серпні 1663 р. Брюховецький почав дискредитацію Мефодія в очах московських урядників. Зокрема, звинувачував його в користолюбстві, в тому, що він хотів одружити свого сина на якійсь

«лядській дівці» заради пожитків, а також... свою дочку на Брюховецькому. Гетьман звинувачував єпископа у розкраданні коштів, наданих царем для ремонту Софійського собору, та інших гріхах. Навіть ставив питання про обрання нового

Універсал Брюховецького, який мав відверто пропагандистський характер, справив помітний вплив на козаків Правобережної України. Але ж лівобережному гетьману треба було щось робити, показувати свою потрібність московітам. Ось він і старався.

¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). — К.; Львів, 2004. — С. 307—309.

київського митрополита¹. Конфлікт між цими двома впливовими можновладцями Лівобережжя розгортався й набував гостроти.

Тим паче, що він мав не лише політичні чи економічні аспекти, а й аспекти особистісного, точніше родинного характеру. Гетьман відмовився одружуватися на дочці Мефодія, вирішивши, що цей шлюб йому не потрібен. А це не могло не розсердити впливового ієрарха. Треба враховувати, що в той час питання родинні в житті людей стояли якщо не на першому, то на одному з перших місць. Брюховецький, використовуючи шлюбну стратегію, на цей раз вирішив узяти більш «високу планку».

У вересні 1663 р. гетьман відправив до Москви посольство на чолі з київським полковником Василем Дворецьким, який входив до кола найбільш довірених його осіб. Посольство мало повідомити, що взимку до царської столиці прибуде сам Брюховецький, аби бачити «государеві пресвітлі очі». Також повідомлялося, що він хоче одружитися «на Москві», тобто жительці Московії. Висловлювалися наступні вимоги до претендентки: вона має бути вдовою московського народу, йому «у версту, тому що він є лисим»².

З допомогою такого шлюбу Брюховецький збирався «вполювати двох зайців». По-перше, одружившись на жительці Московії (зрозуміло, знатного роду), гетьман засвідчував свою лояльність до царя й царських урядників. Тому міг претендувати на те, що саме він, а не єпископ Мефодій, стане «царським оком» на теренах України. По-друге, одружившись на вдові, яка мала би володіти чималими статками, Брюховецький збирався покращити своє матеріальне становище, яке на той час, імовірно, виглядало не найкращим чином.

Такі дії гетьмана не могли не викликати відповідної реакції єпископа Мефодія, який активно втручався в світські справи. Зокрема, піклувався про те, аби московським ратним людям поставляти хлібні припаси, які збиралися з українського населення. Проте це не входило в плани Брюховецького, котрий хотів зміцнити гетьманську владу й дбав про її фінансову основу.

Узимку 1663/64 р. гетьману не вдалося приїхати в Московію. Це обумовлювалося тим, що на цей час припав пік військової експансії поляків на Лівобережну Україну. Зате пізньої осені 1663 р. відбувалися переговори між Брюховецьким та представниками царя в Батурині. Звісно, польська експансія послаблювала позицію гетьмана. Однак він і козацька старшина не особливо йшли на поступки московітам, відстоюючи свої, передусім матеріальні, інтереси. Сторону Московії представляли Дементій Башмаков та Євстрат Фролов. Із Брюховецьким вони зустрілися 17 листопада 1663 р. На переговорах був відсутній єпископ Мефодій. Гетьман зумів своїми доносами нейтралізувати цього ієрарха в очах московитів. То була тактична перемога Брюховецького. Щоправ-

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 237—239.

² Горобець В. «Хочю [...] поняти б за себе московського народу вдову»: (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького). — С. 153—154; *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 250.

да, Мефодія на переговорах представляв ніжинський протопіп Семеон Адамович. Але це, звісно, було не те, якби на них був присутній сам єпископ.

Представники царя вимагали, аби гетьман і старшина письмово підтвердили Переяславську угоду, укладену восени 1659 р. від імені царя Олексієм Трубецьким і всім Військом Запорозьким. Однак старшина виступила проти. Її мотивація переважно зводилася до того, що раніше українська сторона не знала таких розорень від неприятеля, тому виконувати цей договір, передусім фінансову частину, неможливо. Говорилося також те, що цей документ не відповідає договору Богдана Хмельницького з московським царем, оскільки до нього зробили додатки після «зради» Івана Виговського.

Зрештою, під тиском московітів гетьман і старшина погодилися підписати Переяславську угоду 1659 р., хоча й залишили за собою право її дещо скоректувати.

За результатами переговорів, які завершилися 21 листопада, були ухвалені т. зв. Батуринські статті, які склалися з п'яти пунктів і стосувалися, зокрема, утримання московських військ на українських землях за рахунок місцевих податків. Однак два пункти старшина відмовилася підписуватись. Один із них стосувався втікачів із Московії на українські землі. Другий передбачав упорядкування реєстру та збирання податків і зборів, які йшли на оплату козакам. Також заперечення викликав пункт про передачу прибутків від млинів на утримання московських військ, що перебували в Лівобережній Україні.

Батуринські статті, які стали додатком до підписаної старшиною Переяславської угоди 1659 р., хоча й не були повністю підтримані старшиною, проте створили небажаний прецедент. Адже в них ставилося питання про утримання московських військ на українських землях за рахунок місцевих податків, що, з одного боку, сприяло посиленню тут московської експансії (до того ж за рахунок українських ресурсів), а, з другого, звужувало фінансову базу Гетьманату. Цей прецедент пізніше активно використовувала московська дипломатія¹.

Незважаючи на серйозну підготовку, похід польських військ під проводом короля Яна Казимира на Лівобережну Україну загалом виявився невдалим, що врятувало Брюховецького від краху. Якраз коли велися переговори між гетьманом і царськими послами в Батурині, ці війська вступили на Лівобережжя. Просуваючись на схід, вони не зустрічали серйозного опору. Майже без бою взяли такі міста, як Остер, Борзну, Козелець, Короп. Правда, добре укріплений Ніжин був готовий до оборони, тому поляки разом зі своїми союзниками татарами його штурмувати не наважилися. На початку 1664 р. поляки й татари підійшли до містечка Салтикова Дівиця, яке було обнесене оборонним валом. Ян Казимир, окрилений попередніми успіхами, наказав жителям цього міста підкоритися й відчинити браму. Однак вони відмовилися це зробити й вирішили боротися до кінця. Що розлютило короля, який наказав узяти місто штурмом. У Літописі Самовидця так розповідається про цю подію: «...и пришовши до Солти-

¹ Горбещь В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 239—246.

ковой Дівиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірской піхоти легло, килка днів достаючи. А же напотом люде в осаді сидячіе видят, же трудно видержати, бо уже місто доставали, тилко в самом замочку, — просили о милосердя. А любо обецали показати над ними милость, еднaк же не додержали: бо упавши в замок, многих постинали, а иних в полон татаре побрaли і вніец обернули»¹.

Наступні спроби Яна Казимира захопити Чернігів, Глухів, Батурин і Новгород-Сіверський зазнали невдачі. Ці міста добре підготувалися до оборони, а їхні мешканці вже не вірили словам короля про збереження життя у разі покори.

Лівобережний похід 1663—1664 рр. став для Яна Казимира провальним. Він не лише не повернув під його владу втрачені короною півтора десятиліття тому українські землі, але й послабив становище монарха всередині держави. Жодного великого міста королівським військам під час цієї кампанії здобути штурмом не вдалося. А це реально був програш. Єдине збройне захоплення не дуже важливої в стратегічному відношенні Салтикової Дівиці стало для польського війська сумнівною перемогою, після якої наступили поразки².

Фактично цей похід поставив крапку на спробах поляків оволодіти Лівобережжям, посприявши розколу України на дві частини — «московську» й «польську». Можливо, якби не кривавий штурм Салтикової Дівиці і не жорстока розправа з її мешканцями, події могли б розвиватися інакше. Поляки мали можливість очистити від московітів і військ їхнього прихильника Брюховецького Лівобережну Україну. Натомість їм довелося забиратися звідси.

У такій сприятливій ситуації Брюховецький намагався зміцнити фінансову базу Гетьманату, заодно не забуваючи про себе. Відразу після відходу звідси польської армії він розіслав по лівобережних містах збирачів податків для перепису купців та міщан, аби здійснити пізніше збір коштів у гетьманську скарбницю. Гетьман також намагався підпорядкувати собі міщан. Почав вимагати, щоб ті передали до військової канцелярії всі привілеї, які вони отримали від польських королів³.

Таким чином, «демократ» Брюховецький, який прийшов до влади, використовуючи революційні й популістські гасла на захист простого народу, відразу ж

Героїчна оборона Салтикової Дівиці призвела не лише до помітних втрат у польському війську. Був проганий дорогий час для розгортання наступу. Але не менш важив і психологічний чинник. До оборони Салтикової Дівиці чимало лівобережних міст відкривали свої брами польському війську, сподіваючись на милосердя короля. Але після жорстокої розправи з жителями цього міста віра в королівське милосердя зникла.

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 93—94.

² Луняк Е. Лівобережний похід Яна II Казимира 1663—1664 років у висвітленні французького історика Мішеля Руссо де ла Валетта // Ніжинська старовина. — 2013. — Вип. 16. — С. 119.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 4. — С. 263; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 5. — С. 243.

почав гнобити простолюду. У цьому плані він не відрізнявся від попередників, наприклад, «реакціонера» й представника консервативно налаштованої козацької старшини Івана Виговського, методи діяльності якого часто копіював. Навіть лівобережний гетьман у дечому перевершував своїх попередників у ви-зиску некозацьких верств населення.

Захисником міщан від тиску гетьмана став єпископ Мефодій. Це показо-во. Як правило, оборонцями простолюдинів від гетьманської «сваволі» ста-вали московіти та їхні маріонетки. Демократичні верстви були їхніми союз-никами в обмеженні гетьманської влади, стримуючи розвиток державних інститутів. Мефодій, зокрема, радив міщанам не передавати гетьманській адміністрації королівських привілеїв. Водночас звинуватив Брюховецько-го перед московітами в самоуправстві та зловживанні владою. Гетьман від-повів Мефодію тим же. Писав доноси в Москву, де звинувачував єпископа в зраді, в тому, що той контактує з близьким до Павла Тетері правобережним духовенством¹.

Чвари між Брюховецьким та Мефодієм демонструють незрілість еліт Лівобережної України в ті часи. Замість того, щоб об'єднати зусилля у відстоюванні прав своєї держави, Гетьманщини, вони поборювали один одного, апелюючи до Москви. На жаль, така практика стала традиційною. Подібні речі зустрічаємо в діяльності наступних гетьманів Лівобережної України. Граючи на протиріччях у таборі українських еліт, Московія отримала змогу обмежувати гетьманську владу й інкорпорувати українські землі.

Ведучи боротьбу з Брюховецьким і бажаючи перехопити ініціативу, Мефо-дій на початку 1665 р. їде до Москви. У середині березня того року він передає на ім'я царя до Посольського приказу доповідну записку, в якій пропонує про-вести в Україні низку важливих змін. Зокрема, передавати всі гроші, які збира-ються у вигляді податків із українського населення, до царської казни, а потім вже витратити їх на оплату козакам за військову службу та на утримання мос-ковських ратників у лівобережних містах.

Тобто пропонувалося руйнування фінансової бази Гетьманату, перетворен-ня Війська Запорозького у формацію, яка б перебувала на утриманні москов-ської влади. Відповідно, гетьман та його інституції втрачали самостійність. Вони стали би частиною московського самодержавного апарату. Звісно, при такому стані речей гетьман і козацька старшина втрачали можливості для наживи.

Єпископ Мефодій був і за те, аби значно посилити військову присутність московітів на українських землях. Пропонувалося цареві ввести додаткові вій-ськові загони до Києва, Переяслава, Чернігова й Остра² — міст, де влада моско-вітів не була значною.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографи-ческой комиссией. — Т. 5. — С. 236, 250, 271.

² Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 247—248.

Це була програма, що значно обмежувала автономію України, перетворювала її в колонію. Але Мефодій цим не переймався. Йому важливо було мінімалізувати гетьманську владу, посиливши свою. Це був недалекоглядний егоїзм одного із чільних представників тогочасної української еліти.

Проти Брюховецького виявилися налаштовані й інші колишні його союзники, зокрема славнозвісний запорозький кошовий отаман Іван Сірко. Контактуючи з білгородським воєводою Борисом Репніним, він говорив про підозрілість переговорів гетьмана з кримським ханом. Мовляв, останній пропонував Брюховецькому «жити братерською любов'ю», як це було за часів Богдана Хмельницького, і щоб в українських містах «московських людей не було»¹.

Також спостерігався розкол серед козацької старшини. Брюховецький постійно виявляв патологічну підозрілість, слав наклепи до Москви, час від часу перетрушував власноруч призначену ним же старшину. Чимало полковників і навіть генеральний писар Степан Гречаний виступили за те, аби збір податків на українських землях здійснювали не представники гетьманської адміністрації, а московські воєводи².

Одне слово, в опозиції до Брюховецького опинилися й впливовий єпископ Мефодій, і вірні йому православні клірики, і Запорізька Січ, і навіть частина козацької старшини.

На гетьмана тиснула московська влада, яка поставила перед ним вимогу, щоб українські податки надходили до царської казни вже з 20 вересня 1665 р. Брюховецький, своєю чергою, переконував московську сторону, що робити це не можна, оскільки зараз є час військовий. Як компромісний варіант пропонувалося ним на утримання московських ратних людей спочатку збирати непрямі податки — з млинів, відкупів, торгових операцій тощо. При цьому гетьман радив робити це так, аби для населення не було «тяготно»³. Правда, таке «народолюбство» було нічим іншим, ніж прикриттям для того, щоб зберегти привілеї гетьманської влади.

У такій непростій ситуації Брюховецький із козацькою старшиною змушений був наприкінці 1665 р. їхати на переговори до Москви. Це був перший випадок, коли український гетьман подався туди. Зрозуміло, робилося це під московським тиском.

Переговори на московській території значно обмежували можливості гетьмана — він змушений був погоджуватися на не вигідні для нього умови.

У результаті переговорів були укладені т. зв. Московські статті 1665 р.⁴ Цей документ обмежував фінансову базу Гетьманату. Збір, прийом коштів і збіжжя на зберігання, контроль та дотримання порядку в цій справі мала здійснювати

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 249.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 5. — С. 309.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1869. — Т. 6. — С. 19.

⁴ В оригіналі так цей документ не називався. Цю назву, яка стала загальноприйнятною в історичній літературі, ввів Дмитро Бантиш-Каменський.

не гетьманська адміністрація, а московські воєводи. Тепер їхня кількість збільшувалася вдвічі. Окрім фінансових справ, до компетенції воєвод входило управління некозацьким населенням українських міст і сіл¹.

Московські статті 1665 р. передбачали деякі обмеження української автономії. Вони забороняли гетьману проводити свою зовнішню політику. Також передбачалося підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Правда, цей пункт мав дещо декларативний характер. Адже таке питання мало вирішуватися на рівні Константинопольського патріарха. Проте московіти тут, як і в інших випадках, не особливо рахувалися з церковними канонами.

Інші пункти Московських статей 1665 р., які стосувалися станових привілеїв козацтва, виглядали більш помірковано. І це зрозуміло. Царській владі не потрібен був конфлікт із козацтвом. Статті підтверджували недоторканність козацького устрою, гарантували козакам та їхнім вдовицям збереження привілеїв, закріплювали право козаків після смерті гетьмана обрати його наступника.

Щоправда, право обрання гетьмана передбачало низку застережень. Здійснюватися воно могло лише з дозволу царя і за присутності на виборчій раді

його представників. Гетьманські клейноди до часу виборів нового провідника Війська Запорозького відбирали. Меншу булаву, прапор і гармати вручали офіційним представником царя новообраному гетьману на виборчій раді, а велику булаву, великий прапор і царську жалувальну грамоту він мав отримувати лише в Москві². І фактично, й символічно гетьман узалежнювався від московського царя.

Брюховецький під час поїздки до Москви, щоб укріпити своє становище й заручитися підтримкою московітів, одружився з небогою голови московських стрільців Івана Єлагіна Дарією Ісканською³. Вона належала до родини, яка вважалася московською елітою. Наречена гетьмана не була вдовою. Брюховецький, приїхавши до Москви, дав зрозуміти, що хоче одружитися на «дівичі московського народу», а не на вдові⁴. Чим були викликані такі зміни планів гетьмана?

Причина видається цілком банальною. Звісно, тут не йшлося про якість почуття — лише про розрахунок. У кінці 1663 р., коли Брюховецький заявляв про бажання пошлюбити вдову «московського народу», він, як уже говорилося, не мав великих статків. Перебуваючи два роки на гетьманській посаді, цей козацький очільник помітно зміцнив своє фінансове становище. Тепер він міг обійтися без багатой вдовиці. Бажаною для нього стала дівича, яка могла би народити йому наступників.

¹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 142—144.

² Горбещ В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 252—253.

³ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 182.

⁴ Горбещ В. «Хочю [...] поняти б за себе московського народу вдову»: (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького). — С. 155—158.

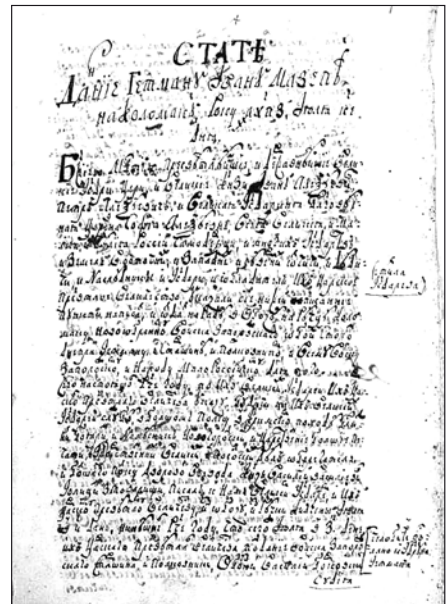
Однак саме з народженням наступників і виникли проблеми. Восени 1666 р. дружина гетьмана мала народити дитину. Проте вона її втратила. Набула поширена чутка, що в цьому винуваті відьми, які «викрали дитя з черева». У Гадячі, де перебувала Дарія, почалися відьмацькі процеси. У злих чарах звинуватили шість жінок, серед яких і дружину гадяцького полковника Семена Остренка (Остренського). Всіх їх шістьох було спалено¹.

З позиції сьогодення, такі дії виглядають як дикунські. Але подібне дикунство в той час було поширене в європейських країнах. Україна тут не була нічим не гіршою і не кращою Європи. Лише пізніше, в часи Просвітництва, відьмацькі процеси почали сприймати негативно. В українській літературі є блискучий твір, де висміюються такі процеси. Мається на увазі повість Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». Чи був прототипом головного героя цього твору, сотника Забрюхи, гетьман Брюховецький, щось сказати певне не можемо. Адже історії з відьмами Брюховецького й Забрюхи відмінні. Проте прізвища цих героїв дещо співзвучні. Чи випадково?

Але залишимо інтимне життя гетьмана. Звернемо увагу на політичні моменти. Безперечно, одруження Брюховецького на дівці «московського народу» було прецедентом. Гетьман ніби подавав приклад. Надалі подібні випадки стали нормою. Представники козацької еліти встановлювали родинні стосунки з московітами. А в Коломацьких статтях, які уклав у 1687 р. гетьман Іван Мазепа з московськими правителями, навіть спеціально говорилося про потрібність таких стосунків². Що стало не останнім чинником у справі інкорпорації Лівобережної України до складу Московії. Українська козацька еліта поступово «омосковлювалася», а у XVIII ст. фактично стала частиною російської імперської еліти.

«Омосковлення» Брюховецького виражалося не лише в тому, що він одружився на

«Конотопська відьма» — твір художній, де Квітка-Основ'яненко дає волю фантазії. Однак ця фантазія від чогось відштовхувалася, зокрема від розповідей про відьмацькі процеси, які чув автор. Можливо, серед цих розповідей були й розповіді про переслідування відьом Брюховецьким.

Титульна сторінка Коломацьких статей. 25 липня 1687 року

¹ Горобець В. «Хочу [...] поняти б за себе московського народу вдову»: (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького). — С. 160.

² Станіславський В. Коломацькі статті 1687 // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2007. — Т. 4. — С. 457.

дівичі «московського народу». Гетьман отримав також боярське звання — ніби ставав для московітів своїм. Навіть підписувався таким чином: «Вашего царсько-го пресвитлого величества благодетеля мого милостивого боярин й гетман верного войска вашего царского вирный холоп й найнижший подножок пресвитлого престола, пресвитлого величества запорозкого Ивашка Брюховецкий». Правда, не варто буквально сприймати це вірнопідданське формулювання. Таким був московський політичний етикет. Але й не слід повністю ігнорувати символізм цієї формули. Брюховецький визнавав себе не автономним правителем, який укладав союзницький договір із московітами, а васалом московського царя.

Поїздка Брюховецького до Москви в 1665 р. й укладення там згадуваних Московських статей викликали негативну реакцію в Україні, яку, до речі, передбачав сам гетьман. У цій ситуації він сподівався на підтримку московського війська. Одними з перших, хто запротестував проти цих статей, стали, як не дивно, представники православного духовенства. 22 лютого 1666 р. намісник Київської митрополії, єпископ Мефодій, архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель та ігумени інших монастирських обителей виступили перед київським воєводою Петром Шереметьєвим з протестом проти погоджених з українським гетьманом пункту Московських статей 1665 р., які передбачали висвячення московським патріархом київського митрополита¹. За повідомленням воєводи, ієрархи протестували «с большой яростью», погрожуючи закритися в монастирях, якщо в Києві буде московський митрополит.

Тим часом московіти намагалися утвердитися на Лівобережній Україні. Майже у всіх великих українських містах розмістилися московські гарнізони. Були значно розширені права царських воєвод, які зосередили в своїх руках низку військових та фінансових функцій (наприклад, збирання податків у царську скарбницю, заготівлю хліба для утримання московських військ, грошові збори з українських купців тощо). У 1666 р. було проведено майновий перепис населення Лівобережної України для визначення розмірів оподаткування, що в кінцевому результаті вело до посилення податкового тиску.

Незважаючи на перестороги Брюховецького, що різке збільшення поборів із населення призведе до негативної реакції, московські представники поводитися в Україні вкрай некоректно, навіть брутально. Насильства та службові зловживання воєвод, з одного боку, а також намагання старшини зберегти владу в краї, з другого, вели до покозачення населення. Гетьманська адміністрація записувала до козацького реєстру міщан та інших охочих людей. Відповідно, ставши козаком, людина могла уникнути податкового тягара.

Фіскальна політика московського уряду підривала на Лівобережній Україні авторитет царя Олексія Михайловича, зрештою, як і гетьмана Брюховецького. Московські воєводи, які перебували тут, доносили, що місцеве населення не любить насаджувані московські порядки, як і гетьмана, називає їх негарними словами. Лунали заклики йти на Запорожжя, скинути Брюховецького.

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С. 254.

За таких умов у січні 1667 р. Московська держава підписує з Річчю Посполитою в селі Андрусово під Смоленськом перемир'я на тринадцять з половиною років. Представники як лівобережного, так і правобережного козацтва були усунуті від ведення переговорів. Їхні інтереси практично не враховувалися. Згідно з Андрусівським перемир'ям, припинялася польсько-московська війна, яка тривала від 1654 р. Московіти отримували Лівобережну Україну, Сіверську землю з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ. У складі Речі Посполитої залишалася Правобережна Україна (окрім Києва), а також білоруські землі з Вітебськом, Полоцьком і Двінськом. Запорозька Січ мала перебувати під владою обох держав. Як компенсацію за втрачені землі Лівобережної України Московія мала виплатити Речі Посполитій один мільйон злотих. На той час це була значна сума. Також Річ Посполита й Московія зобов'язувалися виступати спільним фронтом проти Кримського ханства й Османської імперії¹.

У липні 1666 р. на Переяславщині, яка колись була вотчиною Сомка і де до гетьмана існували сильні опозиційні настрої, спалахнуло повстання, яке, щоправда, було швидко придушене. Однак це був сигнал. Незадоволення політикою московського царя та його сателіта, гетьмана Брюховецького, могло вилитися в більш широкий повстанський рух.

Загалом Андрусівське перемир'я закріплювало існуючий стан речей щодо українських та білоруських територій. Вони були поділені між Московією й Річчю Посполитою. А лінією поділу стала річка Дніпро. Отже, поділ України на Лівобережну й Правобережну став не лише політичною реальністю, а й був юридично оформленим.

Загалом 1667 р. став у плані політичному нещасливим для Брюховецького. Правда, в плані особистому йому пощастило. Того року в нього та його дружини Дарії народилася дочка, яка мала непросту долю². Але це вже окрема тема.

Козацтво Правобережної України, де на той час гетьманом після Павла Терті став Петро Дорошенко, як і козацтво України Лівобережної, не були задоволені Андрусівським перемир'ям. Дорошенко вирішує позбутися польської протекції і починає шукати турецького покровительства. «...Андрусівське перемир'я 1667 р., — пише Віктор Брехуненко, — не залишило П. Дорошкові іншого вибору, ніж шукати точку опори в мусульманських сусідах. Перед очима був приклад Молдови, яка попри все зберігала свою державність під протекцією султана. Перед очима були спроби Б. Хмельницького за допомогою турецького протекторату вгамувати апетити Речі Посполитої, а пізніше й Московії. Перед очима було успішне використання Б. Хмельницьким кримсько-татарського чинника для шантажу Московії та підштовхування тієї до визнання Гетьманщини. Зрештою, Стамбул був тоді єдиною потугою, не зацікавленою в поділі України, крім того, він міг приструнити Крим»³.

¹ Савич О. Андрусівське перемир'я 1667 р. // Наукові записки Інституту історії та археології АН УРСР. — Кн. 2. — К., 1946. — С. 131—151.

² Горобець В. «Хочю [...] поняти б за себе московського народу вдову»: (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького). — С. 162.

³ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. — С. 205.

На цей самий шлях стає Брюховецький, який бачив, що втрачає підтримку Московії. Намагаючись втримати важелі влади, він спочатку встановлює зв'язки з Дорошенком, а на раді, яка відбулася 1 січня 1668 р., виступає проти союзу з Москвою, за об'єднання з Правобережною Україною¹. Тоді ж Брюховецький посилав делегацію на переговори до Стамбула, а також намагається укласти союзні відносини із донськими козаками, у яких погіршилися стосунки з московським урядом.

У той час Брюховецький знайшов спільну мову з намісником Київської митрополії, єпископом Мефодієм, із яким в останні роки ворогував. Цей ієрарх також втрачав свою підтримку. У кінці грудня 1667 р. він прибув до Гадяча на переговори з Брюховецьким. Вони зуміли знайти спільну мову і разом виступили проти Московії. До того ж порозуміння було скріплене шлюбом дочки єпископа й небожа гетьмана².

На початку 1668 р. почалося повстання на Лівобережній Україні. Чимало московських гарнізонів, налякані ним, пішли з українських земель. До весни 1668 р. владу Москви на Лівобережній Україні фактично було ліквідовано. Залишилося лише декілька московських гарнізонів у великих містах — Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині.

7(17) червня 1668 р. Брюховецький мав зустрітися з Дорошенком біля Диканьки на Сербиній могилі для проведення спільної військової ради. Там він був підступно схоплений людьми правобережного гетьмана й страчений³.

Дорошенкові не потрібен був конкурент. Він сподівався сам стати гетьманом по обидва боки Дніпра. Очевидно, правобережний гетьман також розраховував, що авторитет Брюховецького невисокий і його страта не призведе до негативної реакції. Однак прорахувався. У Брюховецького все ж було чимало прихильників. А його підступне вбивство не сподобалося багатьом. Проти Дорошенка піднялися запорожці на чолі з Петром Суховієм.

Аби вгамувати ситуацію, Дорошенко організував поховання Брюховецького в Гадяцькій Богоявленській церкві. На могильній плиті покійного була викарбувана епітафія, складена чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем. У ній говорилося, що не можна врятуватися від смерті — тут не допоможе ні гетьманство, ні оборона царя. Також вказувалося, що Брюховецький «окрутне-м забитый», «немилолюбиве есмь замордов[анн]ий»⁴. Враховуючи високий авторитет Барановича, стає зрозуміло, що вбивство Брюховецького багатьма сприймалося негативно. Тобто далеко не всі вважали його негідником.

Так скінчилося життя героя Ніжинської чорної ради.

Як оцінювати діяння цього гетьмана? У козацьких літописців, зокрема у Григорія Грабянки, він постав у іпостасі негативній. Про це детальніше мова

¹ Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 41—42.

² Горобець В. «Хочю [...] поняти б за себе московського народу вдову»: (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького). — С. 162.

³ Горобець В. Брюховецький Іван Мартинович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 1. — С. 384—385.

⁴ Баранович Л. Епітафійон гетьману Івану Брюховецькому. — С. 640.

буде попереду. В принципі, козацьких літописців можна зрозуміти. Вони представляли старшинські кола. Брюховецький же в боротьбі за владу використовував популістські антистаршинські гасла, а також здійснив убивства і піддав репресіям представників лівобережної старшини. Оцінки діянь цього гетьмана Грабянкою перейшли в інші козацькі літописи, знайшли відображення і у відомому романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада». Там взагалі Брюховецький постає як негідник і злочинець, який призвів до руйнації козацького ладу.

Але чи варто повністю приймати таку оцінку? І згадувана епітафія Барановича, і те, що Дорошенко, підступно вбивши Брюховецького, змушений був поховати його з почестями, аби не викликати роздратування, багато про що говорять. Брюховецький мав численних прихильників.

Проведення Ніжинської чорної ради свідчить про неабиякий політичний талант Брюховецького. Він маючи менше шансів для перемоги, зумів переграти свого противника Сомка, заручившись підтримкою московського царя. Очевидно, Дорошенко розумів, що має справу із сильним противником, який готовий був вдаватися до незвичних ходів. Тому і позбувся його.

Але говорячи про талант Брюховецького-політика, варто звернути увагу, наскільки його дії були конструктивними. Якщо оцінювати їх із позиції українських інтересів, власне, з позицій тогочасної гетьманської державної структури, то тут, радше, варто вести мову про деструкцію. По-перше, борючись за владу, Брюховецький значною мірою дезорганізував цю структуру. По-друге, не маючи належної підтримки в боротьбі за гетьманську булаву всередині країни, він апелював до московитів. Сприяння останніх йому коштувало чимало. Гетьман змушений був розплачуватися з московітами, відмовляючись від певних прав своєї держави.

І все ж не варто сприймати Брюховецького як маріонетку Москви. Наприкінці свого правління, як уже говорилося, він підняв повстання проти московитів. Останніх довгий час Брюховецький підтримував, розраховуючи (і не безпідставно!) на їхню допомогу в здобутті й утриманні влади. Коли ця підтримка втратила для нього значення, він пішов на протистояння з ними. Для Брюховецького головним була влада. І заради неї він ішов на компроміси, поступки, союзи. У цьому сенсі, Брюховецького можна вважати «досконалим політиком». Якби не його підступне вбивство Дорошенком, можемо лише здогадуватися, як би далі розвивалися події. Але це вже питання альтернативної історії.

Наразі можемо констатувати, що для Української гетьманської держави Брюховецький став пропашою, деструктивною силою.

Оцінюючи Брюховецького як політика, треба віддати належне його таланту. Так, це був авантюрист. Однак те саме можемо сказати про багатьох інших українських гетьманів. Він прагнув влади і зумів здобути її. При цьому часто вдавався до нестандартних ходів. Чого вартує те, що він був проголошений запорозьким гетьманом, створивши тим самим альтернативу для законно обраного наказного гетьмана. Або одруження його з дівцею «московського народу», що робило його лояльним у очах московитів.

Чи був Іван Брюховецький прототипом Феська Ганжи Андибера?

Українці створили величезний масив фольклорних матеріалів. І серед них важливе місце посідають думи, які творять народний епос. Як правило, ці твори відносяться до козацьких часів і матеріалом для них були буремні події того періоду. Звісно, у думках не варто шукати документальних описів того чи іншого моменту козацької історії. Остання переломлюється крізь призму народної пам'яті, отримуючи відповідні інтерпретації.

Пантелеймон Куліш

Є в думках і відображення подій козацької революції. У тому числі її найвища стадія, коли простолюду виступив проти козацької старшини. Мається на увазі «Дума про Феська Ганжу Андибера». Вона була записана в двох варіантах, над якими працював Пантелеймон Куліш. Він навіть намагався синтезувати ці варіанти й витворив третій варіант.

Михайло Грушевський, який стояв на соціалістичних позиціях, звертав увагу на соціальну спрямованість вказаної думи, вважаючи, що в ній показана боротьба простолюду проти «нових панів», які з'явилися в результаті козацької революції. «Це була правда, — писав він, — що старшина дивилась на порядки польські чи московські (де також пани поміщики-бояри людей у тяжкому кріпацтві держали), та й собі хотіла на Україні поміщувати. Хутори закладала, людей осаджува-

ла на них та казала собі чинші грошові та осипи збіжжям давати, в господарстві помагати. Не минуло якихось п'ятдесят літ від того часу, як народ український, з Хмельницьким повставши, панів з України повиганяв і землю всю, що панською була, для всіх вільною зробив, а вже з тої козацької старшини нове панство викублилось. Землі позасідало, людей своїми підданими поробило і вже до панщини почало нагинати. Цей панський дух у старшині почули українські люди дуже скоро — тому й не хотіли слухати старшини. Є така гарна дума старосвітська про Феська Ганжу Андибера, гетьмана запорозького. Вона зложена незадовго до смерті самого Хмельницького і з неї видно, як тоді вже люди на Україні невірні дивились на старшину, прозиваючи їх ляхами за панський дух. Історик вважав, що прототипом героя думи є Іван Брюховецький. Ця думка набула поширення в літературі. Тому зараз можна знайти ствердження такої тези. Але чи це справді так?

Спочатку звернемося до змісту твору. На його початку зображується козак-нетяга. Тут можна простежити паралелі з «Думою про козака Голоту». І ось цей козак приходить до корчми, де зустрічає трьох дуків (багатих людей), які в думі іменуються ляхами. Щоправда, прізвища в них не лядські, а українські. І можна зрозуміти, що вони були полковниками із лівобережних полків. Це Гаврило Довгополенко переяславський, Війтенко ніжинський та Золотаренко чернігівський.

Ці троє дуків пили-гуляли, із козака-нетяги насміхалися. Вони навіть наказують шинкарці Насті вигнати із корчми бідного козака, що та намагалася зробити. Однак козак не дав себе вигнати й лишився.

Тут Довгополенко переяславський виявив обачність. Він тихенько дав шинкарці гроші й запропонував пригостити козака пивом. Та наказує наймищці піти до льоху й вточити найгіршого пива, яке виливають свиням. Але наймичка не послухалася пані й набрала доброго меду. Козак, випивши його, осмілів і почав гримати на дуків. Вимагав, щоб вони посунулися й уступили йому місце на покутті.

Дуки, як не дивно, виконують те, що наказує їм козак. Всівшись на покутті, Фесько Ганжа Андибер виймає з-під поли позлотистий недолимок, власне гетьманську булаву, починає сипати золотими червінцями, замовляти мед, горілку. Козака дуки починають шанувати, шинкарка Настя догоджає йому, пропонує з ним пообідати.

Натомість він закликає запорозьких козаків. Один козак приніс йому шати й одягнув на нього їх, другий — чоботи-сап'янці, третій — шапку. Ось тоді дуки пізнали, що перед ними не простий козак, а сам гетьман запорозький Фесько Ганжа Андибер.

Дуки хочуть придобритися до нього, пити з ним мед і горілку. Але гетьман лише збиткується над ними:

«То він теє од дуків-сребраників приймав,
Сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
«Ей, шати мої, шати!
Пийте, гуляйте:
Не мене шанують,
Бо вас поважають...»

Зрештою, Фесько Ганжа Андибер наказує покарати дуків:

«Ей, козаки, каже, діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків-сребраників за лоб, наче волів,
Із-за стола виводжайте,
Перед вікнами покладайте,
У три березини потягайте...»

Щоправда, Довгополенка переяславського він не карає, а садовить коло себе. Козаки ж б'ють дуків, при цьому промовляючи:

«Ей, дуки, — кажуть, — ви, дуки!
За вами всі луги і луки, —
Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!»

Такий хепі-енд цієї думи. Козаки-запорожці розправляються із багатіями, ніби відновлюючи соціальну справедливість.

Справді, в цьому творі є низка фрагментів, які дають підстави вважати Брюховецького прототипом Феська Ганжи Андибера.

По-перше, дуками названо трьох полковників — переяславського, ніжинського та чернігівського. Всі ці три полковники були проти обрання Брюховецького гетьманом. Інша справа, що їхні прізвища є неточними. Правда, серед них фігурує прізвище — Золотаренко. Але людина з таким прізвищем очолювала не Чернігівський, а Ніжинський полк. Дещо дивним виглядає те, що всіх цих полковників іменують ляхами. Однак це можна зрозуміти. Новопосталі пани поводитися не краще, ніж ляхи-можновладці. Звідси таке іменування.

По-друге, Брюховецький називався запорозьким гетьманом. До нього, як зазначалося, ніхто із запорізьких ватажків такого титулу не мав. Фесько Ганжа Андигер теж у думі має такий титул.

По-третє, під час боротьби за владу Брюховецький намагався представляти себе «простим козаком», щоб здобути симпатиків серед запорожців. Фесько Ганжа Андигер теж на початку думи постає як козак-нетяга. Лише у фінальній сцені вдягає дорогі шати.

По-четверте, у творі описується розправа над дуками-багатіями. Правда, вона має символічний характер. Дуків карають різками — наче нерозумних дітей. Хоча в такому покаранні можна побачити й приниження. Насправді ж (про це теж говорилося), Брюховецький, прийшовши до влади, дав змогу своїм прихильникам розправитися із неугодною йому козацькою старшиною.

Але, попри вказані моменти, в творі є таке, що дає підстави сумніватися, чи справді Брюховецький був прототипом героя думи. Передусім дивно виглядає прізвище героя. Його варто трактувати як тюркське. Слово «андар» у перекладі з татарської означає благородний, знатний. А слово «бер» — один, єдиний.

Тобто Андигер ніби не слов'янин, не русин, а, радше, татарин. Зрештою, нічого дивного тут немає.

У 20—30-х рр. XVII ст. склався союз запорожців і кримських татар. Козаки брали участь у політичній боротьбі, яка велася в Кримському ханстві. Водночас

у цей період відбулася низка козацьких повстань, спрямованих проти влади Речі Посполитої. І тут союзниками козаків часто ставали татари. Схоже, деякі з них були провідниками повстанців. Наприклад, існує думка, що такий козацький вождь, як Павло Бут (Павлюк), мав татарське походження. Кримсько-та-

Вихідці з тюркського світу нерідко опинялися в лавах українського козацтва. Навіть деякі козацькі роди мали тюркське походження. Чи не найбільш відомий серед них був рід Кочубеїв.

тарський чинник, як уже говорилося, був першорядним у повстанні під проводом Богдана Хмельницького. Також інші гетьмани не раз намагалися використати в своїй політичній боротьбі кримських татар.

Цікаво, що часто допомога останніх потрібна була українським козакам у вирішенні соціальних питань, у боротьбі проти засилля можливо-владців Речі Посполитої, які були поляками чи колонізованими русинами. Тому можна вважати зрозумілою річчю, що в думі, де порушувалися соціальні питання, головний герой має татарське прізвище.

Можемо констатувати: у думі про Феська Ганжу Андибера знайшли відображення дві історичні події — це участь кримських татар у боротьбі козаків проти урядників Речі Посполитої, а також змагання Брюховецького за гетьманську владу, яке супроводжувалося погромом козацьких старшин. І перша, й друга події мали виражену соціальну спрямованість — йшлося про боротьбу низів, передусім запорозьких козаків, проти елітарних верств. Саме ця виражена соціальна спрямованість «зближувала» вказані події, «синтезуючи» їх у думі.

Наскільки можемо довіряти думі про Феська Ганжу Андибера? Як, зрештою, й іншим думам? Певно, варто мати на увазі, що твори такого типу часто представляли погляди народних низів. Звісно, такі погляди мають право на існування. Але їх не варто абсолютизувати.

Очевидно, представники соціальних низів позитивно ставилися до Брюховецького. І це знайшло вияв у думі про Феська Ганжу Андибера.

Проте існували й інші погляди на цього діяча.

Павло Бут (Павлюк)

Ніжинська чорна рада: версії самовидців

Окрім низів, певне позитивне ставлення до Брюховецького виявляли й представники козацької старшини, які зробили кар'єру при цьому гетьмані. Це знайшло відображення в літописних творах. Причому їх автори були свідками Ніжинської чорної ради, пережили її й, судячи з деяких документів, опинилися серед прихильників Брюховецького.

Одним із таких творів варто назвати «Літописець» Дворецьких. До його написання мав стосунок київський полковник Василь Дворецький (1609—1670-ті рр. XVII ст.). Він був учасником повстання під проводом Богдана Хмельницького. І ще за життя цього гетьмана став наказним київським полковником. Він дотримувався промосковської орієнтації, воював проти Івана Виговського, захищаючи разом з царськими воеводами від його брата Данила Київ.

Піком політичної кар'єри Дворецького були 1663—1668 рр., коли він став правою рукою Брюховецького. Брав участь у розправі з противниками новообраного гетьмана. Восени 1665 р. їздив із ним до Москви. Коли ж Брюховецький у 1668 р. підняв антимосковське повстання, Дворецький лишився вірний своїй промосковській орієнтації. Він не підтримав гетьмана. Його арештували й кинули до в'язниці. Правда, в травні 1669 р. Дворецькому вдалося втекти. Того ж року він подався до Москви, де навіть мав аудієнцію у царя Олексія Михайловича й отримав від нього грамоту. Звідти прибув до Києва, де, ймовірно, хотів повернути собі посаду київського полковника, але безуспішно. Останні відомості про Василя Дворецького відносяться до кінця 1671 — початку 1672 рр., коли він займався укріпленням «городків» коло Києва.

У той час міг бути укладений «Літописець», який охоплював події з 1340 по 1672 рік. Ймовірною датою його написання вважається 1673 р. Чи був Василь Дворецький автором цього твору, з певністю сказати не можемо. В творі про нього є згадки, але в третій особі. На ту пору українські літописці, зазвичай, так про себе не писали. Не виключено, що укладачем «Літописця» був Іван Дворецький — син Василя. Але писав він твір, використовуючи розповіді й, можливо, записи свого батька. Принаймні твір має відверто промосковський характер, що відображувало позицію Василя Дворецького¹.

Говорячи про події 1663 р., «Літописець» звертає увагу, що Юрій Хмельницький відрікся свого гетьманства, а в Чигирині гетьманом став Павло Тетеря, якого він характеризує як губителя й розорителя всієї України, бо той хотів її під «лядську руку» підвести. Зрозуміло, автор «Літописця» вкрай негативно ставився до поляків.

¹ *Мыцык Ю.* «Літописець» Дворецьких — пам'ятник українського летописання XVII в. // *Летописи и хроники.* — М., 1984. — С. 219—228.

Власне, про Ніжинську чорну раду «Літописець» говорить дуже коротко. Автор виправдовує Брюховецького й засуджує Сомка. Зокрема, там говориться таке:

«Того ж року (тобто — 1663-го. — *П. К.*) июля второгонадцят дня из Запорожя войско вышло до городов з гетманом Иваном Брюховецким, хотячи едного гетмана міти в городах и на Запорожю. А видячи, же самовластию гетманом учинився Сомко Яким, а за своего уряду под горлом заказав, абы из жадных міст и с сел ніхто не важился ити на Запороже и хто бы из Запорожя міл прийти, самого взят и на горлі карат, а убозтво побравши, Сомку отдат.

Вышедши войско из Запорота у города, его листами заказанными, под Ніжином в зуполной раді, взявши из замку Сомка из его полковниками и той лист королевский у царского величества ему на обличение отшукали. И ему в Борзні тое писмо показали, а потом сам-осмого казали постинати. А гетманом тут в городах и на Запорожю учинили Ивана Мартиновича Брюховецкого»¹.

Отже, із цих слів випливає, що Сомко став гетьманом незаконно (самовладдям). І що він не давав людям із сіл та міст йти на Запорожжя козакувати. Це обурювало козаків, які захотіли мати одного гетьмана і на Запорожжю, і на городах, тобто на Гетьманщині. Ним і став Брюховецький, якого обрали на «повній раді». Про жорстке протистояння на цій раді, як бачимо, взагалі нічого не говориться. Зате в «Літописці» йдеться про якийсь лист королівський, тобто польського короля, до Сомка. Судячи з твору, саме це засвідчувало Сомкову зраду, за що він і був страчений.

Є в «Літописці» ідилічний опис поїздки Брюховецького до Москви в 1665 р. Акцентується увага, що він там «поняв собі жону з дому князя Юрия Долгорукого, племянницу его Дарию Алферовну». А ще зазначається таке: «И многие добродійства от царского величества одержавши, его (тобто Брюховецького. — *П. К.*) самого учинили боярином, а тых полковников, що з ними были, дано дворянство из грамотами им ствержено, дано им по дві селі до того уряду вічними чась»². Серед цих полковників, які отримали дворянство, був і Василь Дворецький. Тому він і звертав увагу на цей факт.

І все ж «Літописець Дворецьких» це, радше, виняток, а не правило. Більшість козацьких літописців намагалися уникати славослів'я на адресу Брюховецького. Це стосується навіть Літопису Самовидця, який, можливо, писався людиною, наближеною до цього гетьмана.

Про автора літопису не можемо сказати чогось певного. Аналіз тексту дає підстави припустити, що Самовидець, очевидно, походив зі шляхетського середовища, під час Хмельниччини опинився на боці козаків, був наближений до гетьманського уряду, став свідком різноманітних подій другої половини XVII ст., пов'язаних із діяльністю козацьких гетьманів. Судячи з тексту літопису, у 1648—1668 рр. автор жив у Ніжині. Можливо, належав до оточення ніжинського полковника Івана Золотаренка, оскільки детально описує похорон цього козацького очільника і дає зрозуміти, що був на ньому. Чимало говорить про ді-

¹ Літописець // Летописи и хроники. — М., 1984. — С. 230—231.

² Там само. — С. 230.

яльність гетьмана Івана Виговського, про його дипломатичні стосунки з кримськими татарами. Про останні знало обмежене коло людей, до яких також належав Самовидець. Був він і свідком Ніжинської чорної ради 1663 р.

У 1669—1675 рр. Самовидець опинився на Правобережжі. Тому розповідає про діяння гетьмана Петра Дорошенка. Хоча до останнього ставився критично, оскільки той спирався на допомогу турків і татар. У 1676—1702 рр. Самовидець знову опиняється на Лівобережжі й починає описувати події, що відбувалися в цьому регіоні. Схоже, тоді він мешкав у Стародубі, оскільки часто говорить про події в цьому місті, в т. ч. про такі, які мали суто місцевий характер. Можна припустити: саме в Стародубі й була написана основна частина літопису.

В українській історіографії набула поширення версія, що автором зазначеного твору був виходець із дрібношляхетської родини Роман Ракушка-Романовський. Таку думку запропонували Микола Петровський та Михайло Грушевський¹. Потім вона знайшла помітну підтримку. Однак це твердження не видається достатньо переконливим. Зокрема, Самовидець критично висловлюється на адресу деяких гетьманів, яким служив Ракушка-Романовський і від яких отримував непогані посади.

Наприклад, це стосується Івана Брюховецького. Відомо, що Ракушка-Романовський був на Ніжинській чорній раді, опинившись у таборі Брюховецького. Від останнього отримав високу посаду — генерального підскарбія в гетьманському уряді, тобто відав фінансами, що давало йому непогані можливості для покращення свого матеріального становища. У 1663 р. Ракушка-Романовський брав участь у поділі Ніжинського полку на три окремі полки — Ніжинський, Стародубський і Сосницький. Над цими полками, а також над Київським, Прилуцьким, Лубенським і Полтавським Брюховецький доручив йому владу. У цей час він завідував млинарством на Лівобережній Україні, а в 1665 р. навіть став наказним ніжинським полковником. Проте коли настав край гетьманування Брюховецького, різко обривається кар'єра Ракушки-Романовського. Він вимушений був піти від політичних і державних справ². Сумнівно, що така людина критично ставилась би до діяльності Брюховецького. А таке ставлення загалом демонструє Літопис Самовидця. Залишається лише припустити, що Ракушка-Романовський, відійшовши від політики й ставши духовною особою, багато що переосмислив й почав по-іншому дивитися на свого колишнього господаря й благодійника. А можливо, він був критичною людиною й намагався об'єктивно описувати події. Щоправда, в розповіді Самовидця Ніжинської чорної ради є деякі моменти, які вказують на бажання представити у відносно позитивному світлі діяльність посланця московського царя Великогагіна і «згладити» деякі негативні діяння Брюховецького.

Ми не будемо розглядати детально Літопис Самовидця, який переважно обіймає опис подій від часів Хмельниччини, з 1648 до 1702 р.³ Звернемо увагу

¹ Про це див.: *Дзира Я.* Вступ // Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 9—42.

² Там само. — С. 21.

³ Більш детальніше про погляди автора на Літопис Самовидця див.: *Кралюк П.* Козацька міфологія України: творці та епігони. — Харків, 2016. — С. 123—131.

на деякі важливі моменти, що прямо чи опосередковано мали стосунок до Ніжинської чорної ради та подій навколо неї.

У літописі загалом дається позитивна оцінка Переяславської ради. Автор з повагою говорить про московського царя. Це зрозуміло. Самовидець, як і багато інших авторів того часу, стояв на позиціях роялізму. Він також з повагою говорить і про польського короля. Автор літопису сприймав московського царя як законного монарха. Окрім того, московський цар був православний, що в очах літописця піднімало рівень позитиву цього правителя. Адже конфесійна належність правителя в той час важила багато для підданих. Правда, Самовидець не забував нагадати, що козацька верхівка під час Переяславської ради взяла «велику плату його царської величності соболями»¹, а козацьке військо отримувало плату «копійками золотими»².

Загалом Самовидець далекий від ідеалізації союзу козаків з Московією. Він пише про кривди від московських воевод, які знаходилися в українських містах. Пише, що московіти поширювали чутки, ніби «козаки вже ніщо, і що ніби ляхам усю Україну віддадуть»³. Це дає підстави говорити про певну опозиційність Самовидця щодо московитів. Правда, ця опозиційність не поширювалася на царя. Певно, в його очах московський зверхник був добрим, у той час як його піддані могли чинити різні неподобства.

Серед козацьких очільників лише двоє, наказний гетьман Яким Сомко та запорозький кошовий отаман Іван Сірко, зображені в літописі з деякою симпатією. Це позитивне зображення Сомка виглядає дещо дивним, якщо справді автором Літопису Самовидця був Ракушка-Романовський. Адже Сомко — противник Брюховецького.

Самовидець демонструє досить стримане ставлення до особи Богдана Хмельницького, часто звертає увагу на жажіття Хмельниччини. Тому стає зрозумілим скупиий опис смерті й поховання цього гетьмана. Ніяких панегіриків на його адресу в творі немає. Не менш критичний літописець і до інших гетьманів — особливо тих, які шукали підтримку в бусурман. Гетьманування Івана Виговського постає як період втрат і поразок. Відчувається зневажливе ставлення літописця до цього козацького провідника.

Самовидець далекий від того, щоб виправдовувати козацькі бунти. Він прихильник соціально структурованого суспільства. Для нього нормальним станом речей є поділ соціуму на панів-власників, які становлять еліту, й плебс, котрий повинен коритися своїм державцям. До еліти автор відносив і реєстрових козаків. Тому був проти їхнього злиття з основною масою повсталого люду. На вершині соціально структурованого суспільства, вважав Самовидець, має знаходитися монарх. До Хмельниччини таким легітимним монархом для Русі-України був польський король, після Переяславської угоди ним став московський цар.

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 67.

² Там само. — С. 69.

³ Там само. — С. 282.

Така консервативна позиція автора Літопису Самовидця теж ніби працює проти авторства Ракушки-Романовського. Адже його патрон, гетьман Брюховецький, робив ставку на чернь у боротьбі за владу — принаймні на початковому етапі.

Тепер розглянемо, як Самовидець трактував Ніжинську чорну раду. Для нього це було лихо, якого за інших гетьманів не бувало¹. Тобто Чорна рада поставала як щось нове, небувале. І вже це робило її в очах людей суспільства, яке високо цінувало старину, традицію, чимось негативним.

Водночас літописець концентрує увагу на тому, що провести Чорну раду підговорював московського царя Іван Брюховецький. Отож, констатує він, «на жадання запорожцов и тих полков, которіе ся привязались до Бруховецкого, висилает его царское величество околничого князя Великогагина и столника Кирила Юсифовича Хлопова» для проведення ради². З таким твердженням можна погодитися. Брюховецький справді пропонував московітам обрати гетьмана на Чорній раді, де перед ним відкривалася можливість здобути перемогу.

Далі в Літописі говориться, ніби Брюховецький хотів проведення Чорної ради в Ніжині, що насправді (про це говорилося вище) було не так. Він, стверджує літописець, збирався пограбувати це полкове місто. До Ніжина рушили не лише козаки, «але усе посполство купами, а не полками»³. Така організація ради не сприймалася літописцем, для якого важливим був суспільний порядок.

Самовидець констатує, що Яким Сомко зумів значних козаків із полковниками притягнути до Ніжина. «Але тоє собрання Сомково нінащо обернулося, поневаж юже Бруховецькій ліпшую ласку з запорожцами міл у его царского величества, а то за старанієм епископа Мефтодія, которого Бруховецькій запобігл подарунками и обетницами розними, яко то люде звикли дарами уводитися»⁴. Як бачимо, і тут автор вказує на нечесні дії Брюховецького, який діяв підкупом.

Літописець дає зрозуміти, що московський цар прислав на чолі з Великогагіним значний військовий контингент, який зайняв Ніжин. Хоча намагається зобразити дії московітів як майже нейтральні. Насправді, як уже говорилося, цього нейтралітету не було.

Сомко, мовляв, не хотів проведення Чорної ради, вважаючи себе обраним гетьманом. «Але, — констатує Самовидець, — же болшая била купа при Бруховецкому зо всіх полков, мусіли на тоє дозволити...»⁵ Схоже, літописець видавав бажане за дійсне. Наскільки можемо судити, напередодні ради за Брюховецького не стояла більшість полків. Зрештою, рішення про проведення Чорної ради було прийняте в Москві. Саме під тиском московітів, а не прихильників Брюховецького, Сомко змушений був піти на її проведення.

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 89.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

«И так зложили час раді юня «17», — читаємо в літописі, — зараз уступивши в пост Петров, на которую раду так постановили были, жебы в тую раду їти пішо, без всякого оружжа. И за містом розбито намет великій, на тое присланній от его царского величества, при котором наміті и войско московское стало з оружжем задля унимання своеволі, але тое мало що помогло»¹.

Загалом із цих слів вимальовується цікава картина. Московіти наказали прийти козакам на раду без зброї, натомість самі прийшли озброєні. Це ніби робилося для того, щоб вгамувати сваволю. Звісно, озброєні московські ратники могли б спрямувати беззбройних козаків у те русло, яке було їм потрібне. Цього, звісно, в літописі не говориться. Але це впливає з наведеної інформації.

Сама ж Чорна рада зображується наче битва: «Як вдарено в бубни на раду, Бруховецькій, ведлуг постанови, пішо войско припровадил ку намету своей стори на тую раду, и Сомко не зозволився: и сам и усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе, на конях добрих, шатно и при орюжю, як до войны, тоей интенції будучи, же ежели би не ведлуг мисли оных рада становитися бы міла, то межи собою битву міти, бо при таборі Сомковом и гармат было немало. Але тое нічого не помогло, поневаж запорожці, ласкою его царского величества упевнени, и скоро тая рада стала и боярин вишол з намету и почал читати грамоту и указ его царского величества, не дано того скончити, ані слухаючи писма царского величества, зараз крик стался з обох стори о гетманство: одни кричат «Бруховецкого гетманом», а другіе кричат «Сомка гетманом» и на столец обоіх сажают. А далі и межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали, заледво Сомко видрался през намет царскій и допал коня и інная старшина, а інших позабивано до килка человека. И так стори Сомкова мусіла уступати до табору своего, а стори Бруховецкого на столец всадили Бруховецкого, зопхнувши князя, и гетманом окрикнули, давши оному булаву и бунчук в руки; що заледви и нескоро той галас ускромился»².

Цікаво не лише те, що в цьому уривку було сказано, а й те, чого не говорилося. Літописець фактично звинувачує Сомка в тому, що той зі своїми прихильниками прибув на раду при зброї, навіть з гарматами. Це, як бачимо, суперечило наказу Великогагіна. Натомість запорожці Брюховецького, так впливало із повідомлення, були без зброї. Зброя ж не допомогла Сомку та його соратникам. Однак прибічники Брюховецького, будучи «ласкою его царского величества упевнени», взяли гору. Впливає так, що вони чесно перемогли нечесного противника. Про те, що московське військо закидало гранатами козаків, передусім сомківців, Самовидець скромно мовчить. І ця мовчанка доволі промовиста. Загалом складається враження, що він хотів «відбілити» московітів, а також Брюховецького.

Літописець, намагаючись зобразити московітів як «безсторонню силу», пише, що після зазначених подій «князь Великогагін не потвержал гетманства

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 89—90.

² Там само. — С. 90.

Бруховецькому», хоча гетьманські клейноди опинилися в руках останнього¹. Мовляв, супротивники розійшлися по своїх таборах.

Сомко ж відпровадив посланців до Великогагіна, заявляючи, що він не визнає Брюховецького гетьманом. Московський представник, ніби схиляючись на бік Сомка, запропонував провести ще один раунд ради. Це не сподобалося Брюховецькому, і той навіть сперечався з цього приводу із Великогагіним, проте в кінцевому підсумку змушений був погодитися.

«Але, — зазначає далі Самовидець, — несталость наших людей тоє помішала, бо козаки сторони Сомковой, отступивши своей старшини, похапавши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецкого прийшли и поклонилися, отвернувши, зараз напали вози своїх старших жаковати»².

Самовидець далі твердить, що Сомко «с полковниками своїми и инною старшиною», бажаючи врятувати своє життя, подалися під захист Великогагіна. Той же відіслав їх до Ніжинського замку.

«А Бруховецькій, — далі літописець описує тріумф цього діяча, — зо всім войском пришол к намету царскому, которому юже князь здавал з своїх рук булаву и бунчук, подтверждаючи гетманство, и попровадил в соборную церков святого Николая, где присягу виконал Бруховецькій зо всім войском». Говориться про те, що він «того ж дня своїх полковников понастановлял з тих людей, которіе з ним вишли з Запорожжа, по усіх городах, а Ніжинській полк на три полки розділил». Описує Самовидець й погроми старшин: «Козаков значних чернь позабиwала, которое забойство три дни тривало. Хочай якого значного козака забили или человека, то тоє в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли. И так тоє забойство третего дня почало ускуромлятися и заказ стал, жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду міет. Тих зась полковников, которіе у замку ніжинском зоставали у вязеню, усе пожаковали, и в домах мало що зостало»³.

Літописець все ж співчуває Сомку і його соратникам, вказуючи, що на них царю вчинили наклепи Брюховецький та єпископ Мефодій. Ось як говориться про це: «Гетман Бруховецькій, одержавши цале гетманство, вислал послов до царского величества болшей ста человека, дякуючи за уряд гетманства, же одержал, и на Сомка з его полковниками, которіе сидят в ніжинском замку, ні которіе річи змисливши об їх незичливости ку царскому величеству, чого и не было. Также і єпископ Мефтодій протопопу послал при тих же посланних, от себе стараючися о їх згубі. Чому царское величество повіривши, здал їх на суд войсковій, которих потратити, а инних живити, толко ж у силку зослати в Москву»⁴.

Зрештою, є в літописі й опис розправи над Сомком і його прихильниками. Щоправда, цей опис короткослівний й фактично беземоційний. «Вступаючи в

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 90.

² Там само. — С. 91.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 91—92.

осень, о святом Семеоні, — читаємо в Самовидця, — того літа за дозволенням его царского величества казал гетман Брюховецькій постинати гетмана Сомка и Васюту, полковника ніжинского, и полковника черніговского, и полковника перясловского, и полковника лубенского, асаулов и инних полковников заслано на Москву, которих на Сібір заслано немало старшини козацкой, а которіе позостали, то на піхоту запорожскую давали жупани, барзо притуга великая на людей значних была»¹.

Загалом у описі подій Ніжинської чорної ради Самовидцем спостерігаємо певну амбівалентність. З одного боку, літописець, як уже говорилося, трактує цю подію як зло. Ініціатором же цього зла постає Брюховецький. Така оцінка Самовидцем, який репрезентував козацьку старшину, є зрозумілою. До речі, він не випадково акцентує увагу на тому, що козаки вчинили погром після Ніжинської чорної ради козацької старшини.

Проте, з іншого боку, Самовидець намагається виправдати діяння як московітів, так і Брюховецького, водночас представляючи дії Сомка в дещо негативному світлі. Московіти в нього ніби зберігають нейтралітет під час Чорної ради. Відповідно, створюється їхній позитивний образ. Брюховецький же слухається московітів і поводить себе достатньо зважено. Зате Сомко, на відміну від свого конкурента, московітів не слухається. Він та його прихильники прибувають на Чорну раду зі зброєю — хоча цього не повинні були робити. Зрештою, від Сомка відступаються його ж козаки. І він просить захисту в московітів.

Таким чином, у інтерпретації Самовидця перемога Брюховецького на Чорній раді виглядає як законний акт. Саме така інтерпретація й дає деякі підстави вважати цього літописця симпатиком Брюховецького й опосередковано свідчить на користь авторства Ракушки-Романовського.

Літопис Самовидця став популярною лектурою для українських авторів, зокрема істориків. Використовували його Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Михайло Грушевський та багато інших. Зокрема, вони зверталися до цього літопису як до джерела при описі та інтерпретації подій Ніжинської чорної ради.

¹ Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. — С. 93.

Реалії та міфи Ніжинської чорної ради в Літописі Григорія Грабянки

Ніжинська чорна рада також була описана на сторінках Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки¹. Причому тут і опис, й інтерпретація цієї події помітно відрізнялися від того, що маємо в Літописі Самовидця.

Хоча авторство Грабянки вважається практично доведеним, насправді тут

Літопис Грабянки мав значну популярність і заклав основні елементи козацької міфології, які використовувалися і в XVIII ст., й в пізніші часи.

не все так однозначно. Знаний дослідник козацького літописання Андрій Бовгиря зазначає наступне: «Усі сумніви щодо авторства гадяцького полковника, а особливо припущення про ймовірність існування якоїсь підставової первинної компіляції, залишається

поза увагою дослідників літопису сучасної доби. Авторство гадяцького полковника беззастережно приймається як аксіома, або ж робляться спроби його обґрунтування на основі знову ж таки аксіоматичного твердження, яке будується за приблизно такою схемою. В Літописі Граб'янки прослідковуються автономістичні мотиви; його автор був їх прихильником і виразником, оскільки брав участь у відомій депутації 1723 р. гетьмана Полуботка до Петра I та був заарештований у числі її інших учасників, а значить, саме він і написав твір... Проте, жодне з цієї пам'ятки, окрім самої назви, не свідчить на користь авторства полковника Грабянки. Ті небагаті відомості з його біографії абсолютно неможливо підтвердити текстом твору... Радше біографічні дані про Грабянку та його ідеологічні уподобання припасовувалися до ідеології й змісту пам'ятки. Але подібним же чином авторство можна приписати будь-кому із середовища тогочасної козацької старшини»². Хоча в цих міркуваннях є певні резони, ми все ж будемо дотримуватися традиційної точки зору. Зрештою, для нас не є важливим питанням, хто є автором цієї літописної пам'ятки — полковник Грабянка чи якийсь канцелярист. Для нас головне — її зміст. І те, що вона відображувала погляди козацької старшини, що, власне, й визнає Бовгиря.

До біографії Григорія Грабянки не будемо спеціально звертатися. Зазначимо лише, що він не був учасником Ніжинської чорної ради, оскільки народився

¹ Літопис Грабянки та про його автора див.: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. — К., 1992; Возняк М. Історія української літератури: у двох книгах. — Кн. друга. — С. 371—374; Луценко Ю. Григорій Грабянка і його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — С. 3—9; Шевчук В. Літопис Григорія Грабянки // Його ж. Муза роксоланська. — Кн. друга. — С. 434—445.

² Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 79.

після її проведення. Схоже, літописець був доволі освіченою людиною. Укладаючи свій твір, він широко використовував історичні матеріали.

Сам же Літопис був написаний (чи переписаний?), коли Грабянка знаходився на становищі гадяцького сотника. Повна назва твору (в перекладі сучасною українською мовою) звучить так: «Історія пресильної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Грабянки зібраний та самобутніми свідченнями старих жителів підтверджений року 1710».

Отож, назва багато про що говорить. Загалом у той час назви творів були розлогими, служачи своєрідною анотацією. У центрі «Історії...» знаходиться особа Богдана Хмельницького. Сама ж Хмельниччина розглядається як унікальна подія — «небувала битва», що не мала аналогів і фактично не скінчилася до дня сьогоднішнього. Грабянка також дає зрозуміти, що використовував інформацію з різних літописців, а також свідчень «старих жителів»¹. Вказується й дата написання твору — 1710 рік.

Після Хмельницького козацькі гетьмани, про які говорить Грабянка, радше, постають не як герої, а як антигерої. Лише про деяких козацьких старшин літописець говорить з повагою. Зокрема, про Якіма Сомка, противника Брюховецького. Останній представлений як вірний послідовник Хмельницького «вождь хоробрий і в справах військових тямущий». Також Грабянці імпонувало те, що той ніби, «не шкодуючи свого здоров'я», стояв за московського царя. У принципі, воно так і було.

Окрім оспівування Хмельницького, Грабянка звертається й до подій, які наступили після смерті гетьмана. Приділяє чимало уваги Ніжинській чорній раді. Для нього це далеко не другорядна подія. Опис Грабянкою Чорної ради базувався на інформації доступних йому джерел й, можливо, навіть на свідченнях очевидців. Не виключено, автор Літопису щось домислював, виходячи зі своїх уподобань.

Загалом можемо констатувати, що в описі Ніжинської чорної ради Грабянка, на відміну від Самовидця, відверто імпонує Сомку, а Брюховецького зображує в негативному плані.

Літописець осуджує дії запорозців, які самовільно проголосили гетьманом Брюховецького. Цей самопроголошений гетьман із кількома сотень запорозьких козаків прибув до Гадяча, де його приязно прийняв московський воєвода Ромодановський і доручив володіти Україною до Ромен.

Говорить Грабянка і про інших противників Сомка, які плели проти наказного гетьмана інтриги. Малися на увазі єпископ Мефодій та ніжинський пол-

¹ Про Літопис Григорія Грабянки див.: *Кралуک П.* Козацька міфологія України: творці та епіго-ни. — С. 132—152.

ковник Васюта Золотаренко, який також прагнув гетьманства. Вони зверталися до царя, який зрештою дозволив обирати гетьмана «вільним голосуванням».

Проте найбільше для проведення таких виборів постарався «підступний Брюховецький», який, «маючи при собі чимало запорожців, невтомно турбувався про Чорну раду. Він навіть до царської величності написав і просив дозволу зібрати її. Він був певен, що коли вона збереться, то запорожці піднімуть бунт, заб'ють Сомка і Васюту, а його силою оберуть на гетьмана»¹.

Всі негативи, пов'язані з Ніжинською чорною радою, літописець свідомо пов'язує з діями Брюховецького. Натомість він, як і Самовидець, намагається представити діяння московитів нейтральними. Мовляв, «коли окольнічій князь Гагін (саме так звучить прізвище Великогагіна в Грабянки. — П. К.) та стольник Кирило Йосипович Хлопов на виконання царського указу рушили на Ніжин, маючи намір провести вибори нового гетьмана, тоді Брюховецький з Гадяча і собі поспішив до них у Батурині і там, доволі довго розмовляючи з ними, настроїв їх прихильно до себе»². Із цих слів випливає, що начебто московити у питаннях виборів гетьмана трималися нейтралітету, але Брюховецький схилив їх на свій бік. Звісно, не варто применшувати підступів запорізького гетьмана, але в московитів тут був свій інтерес. І ще до появи московського посольства на українських землях царські урядники вирішили на кого робитимуть ставку.

Описавши підступи Брюховецького щодо московитів, Грабянка пише про нечесні дії запорозького гетьмана: «...він розіслав своїх запорожців у всі міста України і порадив всьому поспільству збиратися в Ніжин, нібито для пограбування міста. Тому не дивно, що туди чимдуж поспішали не тільки козаки, а й селяни»³. Тобто, мовляв, Брюховецький скликав люд (не лише козаків, а й селян, що було недопустимо), обіцяючи їм пожитися за рахунок награваного.

Приїзд Сомка на Чорну раду Грабянка зображує ледь не в ідилічних тонах. Мовляв, той приїхав, «скоряючись указові царської пресвітлої величності», «зі своїми підручними і найзнатнішими козаками. Приїхав і як подобає, воздавши князівському достоїнству належні почесті, вручив себе і всіх своїх полковників та сотників на милість та на ласку царської величності, твердо обіцяючи і надалі свою вірність непорушною зберігати та доручену справу чесно виконувати». Однак князь «не повірив вишуканому вітанню Сомка», оскільки був уведений в оману Брюховецьким⁴.

Сомко, за словами Грабянки, попередив Великогагіна про те, «що Чорна рада рідко коли проходить без бунту». Він кілька разів застерігав московського посланця. Однак той, маючи чимале військо, не звернув на це уваги і поставив свій намет посеред табору. Козакам та сіромі наказав проходити на раду без зброї. Все було зроблено, як він повелів. «Та тільки, — пише Грабянка, — почали читати царську грамоту царської величності, як відразу ж, ще й не дочекавши поки її прочитають до кінця, з усіх кінців знявся галас, почулися вигуки. Одні

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. — С. 127.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 127—128.

кричали гетьманом Брюховецького, інші вимагали в те достоїнство настановити Сомка. А запорожці, затіявши справжню бійку, поламали бунчук Сомка і його самого заледве не вбили. І таки вбили б, коли б він не вислизнув від них через царський намет і не втік, скочивши на коня. Смертним боєм побивши чимало простого люду, а кого й на смерть забивши, запорожці не вдовольнилися втечею Сомка. Вони дещо потрудили ще й князя. А потім посадили Брюховецького на стілець, і проголосили гетьманом»¹.

Із цих слів складається враження, що в усьому були винуваті запорожці. Мовляв, вони вчинили бійку, забили багато людей, навіть хотіли вбити наказного гетьмана, який рятувався втечею через царський намет. Грабянка делікатно обходить питання участі московських військ у Чорній раді, їхню допомогу Брюховецькому, списуючи все на запорожців.

І все ж літописець дає зрозуміти, що московіти відіграли фактично ключову роль у падінні Сомка й призначення гетьманом Брюховецького. Зокрема, він пише наступне: «І хоч Сомко опісля (мається на увазі після подій Чорної ради, де гетьманом проголосили Брюховецького. — П. К.) і звернувся до князя з докором та сказав, що особисто царській величності напише, як запорожці силою у нього забрали військові відзнаки і вручили їх Брюховецькому, проте нічого не добився, а тільки розгнівав князя. Князь, повелівши доставити у царський намет бунчук та булаву, наказав прибути туди також і Сомкові і Васюті та їхнім прибічникам. Одержавши наказ, вони обоє одразу ж з'явилися до намету і тут же у них забрали коней, одержу та зброю, а їх самих та їхніх людей (у яких теж все забрали) заарештували»².

Як бачимо, на відміну від Самовидця, котрий твердив, що Сомко і його прибічники попросили захисту в московітів, Грабянка дає зрозуміти, що наказний гетьман був арештований. Це поставило крапку в його змаганнях за гетьманство. «Брюховецькому ж, — відзначає Грабянка, — що тут присягнув цареві на вірність, князь особисто, уже вдруге, вручив бунчук та булаву»³.

Далі літописець говорить про те, що в той час «сірома побила чимало знатних козаків та пограбувала їхні маєтки; дісталось також і Сомковому таборові, що перебував під охороною князя і що його розтягнула запорізька голота. І весь оцей нелад, що почався з під'юзування Брюховецького, тривав кілька днів, аж поки у людських хатах уже нічого не було виносити. У ті дні не один заможний чоловік полишив свою домівку, замінив пристойну одіж на дрантя і страху ради бідний ховався, де міг, а всі інші жителі, по містах і селах пробуваючи між смертю та життям і знеможені томливим чеканням, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові і коли цьому лиху настане кінець»⁴.

Грабянка також спеціально акцентує увагу на тому, що новообраний гетьман жорстоко розправився зі своїми супротивниками. Він пише: «Отак криваво

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. — С. 127—128.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

розпочавши своє гетьманування... Брюховецький вирішив до перших безчинств додати ще зліші согрішення. Знаючи, що Сомко і Васюта не подарують йому і що вони завжди стоятимуть на заваді його гетьманству, він наказав узяти з-під

Грабянка, як речник козацької старшини, не зміг сприймати те, що біднота забирала багатства в знатних козаків. Для нього це був вияв беззаконня й несправедливості. Але такий погляд, зрозуміло, не співпадав із поглядами простолюду, які, зокрема, знайшли вияв у згадуваній «Думі про Феська Ганжу Андибера».

княжого караулу Сомка, а з ним полковників ніжинського, чернігівського та лубенського, взяти їхню полкову старшину і порубати мечами, останніх же полковників оббрехав і відіслав на Москву»¹.

При цьому літописець спеціально звертає увагу на експропріації багатств козацької старшини і на тому, що тепер голота отримала владу — хто був нічим, той тепер став усім: «А все знатне козацтво зобов'язав (мається на увазі Брюховецький. — П. К.), щоб воно роздало за-

порізькій піхоті шуби та жупани. А провіант та фураж вони у кого прийдеться брали самі, іноді і над міру. Потім призначив своїх полковників, дав їм по сотні запорожців, розіслав їх на постій і наказав добре годувати. На постої вони таке лихо витворяли, що можна було подумати, нібито не гетьман їх туди поставив, а якийсь спраглий людської крові тиран»². Як бачимо, тут Брюховецький характеризується чи не найгіршим чином. Не даремно ж літописець називає його тираном! Сама ж Чорна рада й події після неї для Грабянки — це лихо.

Незважаючи на москвофільство літописця, він все ж говорячи про Брюховецького, відзначає таке: «Чого це на вічний сором та на прокляття собі Брюховецький по всіх містах віддав вільний народ воєводам на поталу. Чого це народ, що недавно звільнився з шляхетського полону, звільнився дерзновенно і мужньо, з великим кровопролиттям, чого цей народ має платити данину з усякого промислу і гнути спину на воєвод, тоді як і ні гетьман, ні полковники, ані козацькі начальники до вольностей люду не мають ніякого діла? Такого нашому народу ще не доводилось переживати!»³ Правда, ці слова Грабянка ніби приписує гетьману Петру Дорошенку. Та, судячи зі всього, солідаризується з ним.

Симпатії літописця однозначно на боці Сомка — він навіть говорить про його надзвичайну красу. Не даремно Грабянка детально описує смерть цього діяча, подаючи це як акт несправедливості й трагедію: «А Сомко ж був воїном відважним і сміливим, рослий, вродливий і краси надзвичайної, і найважливіше — він був вірним слугою царської величності і радо виконував його волю. Однак і таке рвіння видно злоба перемагає, раз йому довелося життя скінчити, представивши шию під меч... служки Хмельниченкового, заздрісника Брюховецького. Наскільки принадний на зріст і на вроду Сомко, можна судити хоча б ось з чого.

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. — С. 128—129.

² Там само. — С. 129.

³ Там само. — С. 137.

Коли татарчукові було наказано всіх їх порубати, він, порубавши всіх, підійшов з оголеним мечем до Сомка, подивився на нього і з подивом та жалем у голосі запитав: «Невже і цього рубати треба?» І коли почув у відповідь, що цей також має померти, вигукнув: «О нерозумні та немилосердні голови! Та цього чоловіка Господь сотворив на подив людям... ви ж, тупоголові, і його не жалієте, смерті віддаєте!» Проте нічого не добився, оскільки Брюховецький, будучи сильно гнівний на них, твердо віддав наказ усіх їх скарати на смерть»¹. Чи справді так відбувалася страта — можна лише гадати. Зокрема, дуже сумнівно виглядають слова татарчука. Це, радше, плід художнього вимислу автора, аніж відображення реалій.

Однак славослів'я Грабянки на адресу Сомка не закінчуються описом його смерті. Літописець вдається до альтернативної історії — намагається спрогнозувати, що було б, якби Сомко лишився живим і взяв гору над Брюховецьким. Він оповідає про паволоцького полковника Івана Поповича, який начебто був союзником Сомка. Ось як ця альтернативна історія подається Грабянкою:

«А невдовзі перед цим паволоцький полковник Іван Попович, забачивши, що ляхи знову запанували на Україні, відмовився від полковництва і вирішив прийняти схиму, стати ченцем. Та придивившись, побачив, які пакості ляхи та жиди творять ієреям, відрікся схими і знову, уже вдруге, став полковником та, погодившись з Сомком, котрий ще був тоді сьогобічним гетьманом, не раз ходив походами на шляхту і не раз розбивав їх впень, аж поки не прогнав з України.

І настільки цей Попович був людиною затятою і хороброю, що коли б Брюховецький не прискорив події і коли б не скарав на смерть Сомка та Васюту, то небезпременно б він, всупереч незгодам, підкорив би всю Україну під руку його царської величності. Це він, твердо вірячи у підтримку Сомка, знаючи, що той його у біді не залишить, не один раз писав ляхам та татарам славнозвісну козацьку відповідь. І коли уже після смерті Сомка гетьман Тетеря з польською та своєю козацькою силою вийшов супроти нього, він, все ще сподіваючись на підтримку Брюховецького, твердо стояв. Та потім побачив, що дарма ждати підмоги, і, не бажаючи згуби людям, котрі жили на території його полку, він без остраху сам прийшов до гетьмана Тетері і там, оточений всенародною скорботою, смерть прийняв. Воістину, коли б ці два дружніх чоловіки — Попович та Сомко — ще трошки пожили, то вони перевершили б діяння старого Хмельницького, бо, невтомно займаючися військовою справою, вони не лише ляхів, що спрагли панування на Україні, а і татар, котрі під личиною братерства брали людей у ясир, безжально били, так розбивали, що ті не могли отямитись»². Отже, Попович та Сомко могли б довершити, а то й перевершити справу Богдана Хмельницького. І тоді б в Україні настало процвітання.

Ось як Грабянка говорить про повстання Брюховецького проти московитів: «...піддавшись на Дорошенкову намову, з'їхалася генеральна старшина Брюховецького, з'їхалися його полковники, ті, що були настановлені із запорізького

¹ Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. — С. 129.

² Там само. — С. 129—130.

гультайства, що вийшли з голоти та пошлюбили собі дочок крамарських, а потім самі до крамарства пристали, з'їхалися ті, що тільки й думали про грабунок. Прибули вони на раду і порішили з гетьманом Брюховецьким відступитися від царської величності. Повелів Брюховецький убивати воевод, хоч сам добровільно прийняв їх у своїх містах. Чуючи наживу та грабунок, з цим наказом вище-згадана генеральна старшина відразу ж погодилася і, роз'їхавшись по своїх полках, почали одних воевод висилати геть, а інших, що закрилися в містах, брали приступом та убивали. Так в Ніжині, Чернігові та Переяславі москва закрилася у фортецях, однак запорожці та посполитий люд взяли міста, пограбували їх і вкрай зруйнували»¹. Тобто для Грабянки сутність цього повстання зводилася до грабунку. Про якісь «вищі», ідейні мотиви не йшлося. У принципі, для речника козацької старшини таке бачення є зрозумілим.

«А Дорошенко, — писав Грабянка, — перестрів Брюховецького (що йшов з малоросійським та татарським загоном до Опішні) десь за милю від Опішні і

Без співчуття Грабянка говорить про смерть Брюховецького. Вона є начебто помстою за його злодіяння, зокрема за вбивство Сомка. Літописець пише, що козаки Брюховецького перейшли на бік його недруга — Дорошенка. Це ніби й погубило гетьмана Лівобережжя.

перегородив йому шлях. Відразу ж козаки пограбували табір Брюховецького, а його самого взяли, привели до Дорошенка і там же, перед Дорошенком, сірома почала бити його смертним боєм, аж поки убила. Отак Господь відплатив Брюховецькому за невинну кров Сомка, інших полковників та за кров знатного товариства, усіх тих, кого він загубив, заступаючи на гетьманування та

під час гетьманування, а їхні чини та маєтності роздав запорізькій голоті. Він сподівався на неї. А після його смерті багато кого із тих його запорожців козаки повбивали»². Отже, насильницькі смерті Брюховецького і його прихильників із середовища запорожців — це нібито акт справедливої відплати.

Загалом у описі Грабянкою Чорної ради та діяльності Брюховецького є чимало тенденційності, зміщення акцентів, а іноді й домислів, як, наприклад, у розповіді про вбивство Сомка. Для літописця важливим було не тільки й, можливо, навіть не стільки опис історичних подій, скільки створення відповідного міфу, який би імпував козацькій старшині. Цей міф загалом спрацював. Значною мірою на його основі й був створений роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада».

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. — С. 137—138.

² Там само. — С. 138—139.

Самійло Величко: «нейтрально» про Ніжинську чорну раду

Найбільшим козацьким літописом вважається Літопис Самійла Величка¹. Твір цей є загадковий, як і, зрештою, особа автора. Перші відомості про себе Величко відносить до 1690 р. Тоді він, за його ж словами, служив у Василя Кочубея, який був писарем при гетьмані Івані Мазепі. Напевно, Величко походив із козацького середовища. Служба в канцелярії вимагала від нього належної освіти. Тому він міг навчатися в Києво-Могилянській академії. Перебуваючи на службі, Величко, схоже, був посвячений у різні державні справи.

Важко сказати, чи писав він літопис на замовлення свого пана, чи це була його власна ініціатива. Імовірно, цю роботу Величко від свого патрона не приховував. Після страти Кочубея літописець теж, напевно, зазнав покарань і пережив кількарічний арешт. З 1715 р. перебував при дворі сина свого колишнього покровителя. Там, на Полтавщині, у селах Диканька й Жуки, він дописував літопис. Окрім того, Величко також займався перекладом з німецької мови об'ємного твору «Космографія»².

Самійло Величко

«Літопис Самійла Величка».
Заголовна сторінка рукопису.
Перша третина XVIII ст.

¹ Величко С. В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. — К., 1991. — Т. 1—2.

² Шевчук В. Літопис Самійла Величка // Його ж. Муза роксоланська. — Кн. друга. — С. 470—472.

Василь Кочубей,
генеральний писар
і генеральний суддя
Війська Запорозького

Самуель Пуфендорф

Одне слово, цей літописець був освіченою людиною, з чималим життєвим досвідом. А це дало йому можливість створити монументальну історичну працю. На титульній сторінці літопису зазначена дата — 1720 рік. Очевидно, саме тоді Величко почав працювати над твором. Літопис описує події, що відбувалися з 1648 по 1700 рік. Оригінальна назва твору звучить так — «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, Гетьмана військ запорозьких, вісім літ точилася, а близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій помочі, з козаками і татарами з тяжкого людського іга вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно піддався. Від авторів: німецького Самуїла Пуфендорфія, козацького Самуїла Зорки і польського Самуїла Твардовського, який описав ту війну віршами у своїй книзі «Війна домова» названій. Нині ж коротко стилем історичним і наріччям малоросійським, опрацьовано й написано стараннями Самоїла Величка, колись канцеляриста війська запорізького, в селі Жуках, повіту полтавського, року 1720»¹. Тобто уже в назві Величко дає зрозуміти, що він не був свідком описуваних подій, а сотворив свій літопис на основі свідчень інших авторів.

Величко свідомо зосереджується на козацькій війні з поляками, творячи великий наратив. Що було до цієї війни, його ніби й не цікавило. Він цілком відсікає попередню історію. Це один із найяскравіших прикладів того, що козацькі інтелектуали «зовсім ігнорували киево-руську тематику»².

З назви роботи видно, що історіософія Величка мало чим різниться від історіософії Грабянки. Тут так само звертається в першу чергу увага на діяння Хмельницького. У заслугу йому ставиться звільнення від поляків і те, що він підпорядкував козаків московському царю. Ідейна близькість літописів Грабянки й Величка є зрозумілою, адже писалися вони приблизно в один і той са-

¹ Про Літопис Самуїла Величка див.: *Кралюк П.* Козацька міфологія України: творці та епіго-ни. — С. 152—157.

² *Бовзіря Ф.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. — С. 27.

мий час людьми одного кола — представниками козацької лівобережної старшини, які загалом мали московфільську орієнтацію.

Хоча зустрічаються моменти, що роблять дещо відмінними ці два твори. Величко виявляв більшу прихильність до радикальних елементів серед козацтва. Тому він, наприклад, симпатизує Запорізькій Січі, чого, в принципі, не зустрічаємо в Грабянки, який доволі критично ставився до запорожців. Через те інтерпретація у Величка Ніжинської чорної ради є більш поміркованою чи «нейтральною». Принаймні тут не знаходимо негативних оцінок діяльності Брюховецького. Навіть у Самовидця оцінка цього діяча видається більш критичною.

Користолюбства й владолюбства, зосередження на вузькогосподарських інтересах Величко не приймає. Літописець прагне знайти ідеальну спільноту, якою для нього стає представлена в позитивному плані Запорозька Січ — інституція, де кожен вільний у своїх діях, має право голосу, хоча й підлягає загальній дисципліні. Величко навіть знаходить виразника своїх поглядів — Івана Сірка.

Але звернемося до зображення Величком Ніжинської чорної ради. У роялістському дусі представлена ініціатива її скликання. Тут є сенс навести слова літописця: мовляв, у 1663 р. «пресвітлий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець, прийнявши в себе бажання Брюховецького стати гетьманом і подання за нього від Ромодановського, зволив грамотою своєю монаршою, писаною до полковників, всієї старшини і всього Запорозького війська і посланою у Ніжин через нарошного полковника, і звелів їй, старшині, та всьому війську учинити собі на цьому боці Дніпра одного гетьмана з двох кандидатів: Брюховецького або Сомка»¹. Тобто автор не звертає увагу на ті інтриги, боротьбу, що велися між двома претендентами на гетьманську булаву перед Чорною радою. Мова ведеться, власне, лише про те, що цар дав дозвіл на проведення виборів козацького очільника. При цьому навіть не говориться, що ці вибори мали б відбуватися не на старшинській, а на чорній раді. Що це таке — невідання літописця чи свідоме замовчування? Як на нашу думку, то все-таки друге.

У Літописі, незважаючи на його великий об'єм, про вибори Брюховецького сказано дуже коротко. У ньому немає опису драматичних моментів Ніжинської чорної ради. Ось, власне, як подані ці події: «За тим монаршим через грамоту указом і дозволом, коли з'їхалися в Ніжин на раду полковники і вся старшина цьогобічна з іншим городовим товариством, то стали в раді у полі під Ніжином,

Загалом для Величка, як і для Грабянки, існує один великий козацький герой — Богдан Хмельницький. Інші козацькі гетьмани в літописі не можуть зрівнятися з ним. Вони, як і в Грабянки, є переважно антигероями. До числа останніх, звісно, відноситься й Брюховецький. Літописець засуджує міжусобиці, які велися за гетьманську булаву.

¹ Літопис Самійла Величка // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — К., 2006. — С. 462.

і чи ж бо вільними голосами, чи ж бо через ховані вчинки, згоди й намови вибраний і поставлений гетьманом цьогобічним Іван Брюховецький, той, який з Петром Дорошенком служив за старшого слугу при гетьмані Богдані Хмельницькому... Від Хмельницького він відійшов до Запорозької Січі, жив там кілька років, добре відзначившись, і був у ласці всього низового війська. Потім вийшов із Січі на Україну і доступився так... гетьманства»¹.

Взагалі з цих слів складається враження, що ніякої Чорної ради під Ніжином не було: на вибори з'їхалися городові, тобто реєстрові, козаки. І відбувалися ці вибори «вільними голосами». Ось на них і був законно обраний гетьманом Брюховецький.

Літописець спеціально акцентує увагу на тому, що новообраний гетьман служив у Хмельницького — а це для нього, безперечно, позитив. Говориться й про перебування Брюховецького на Запорізькій Січі — ще один позитив.

Та все ж Величко, віддавши «данину позитиву» щодо Брюховецького, осуджує його за розправу над Сомком та його соратниками. Причому, за його словами, вони не здалися добровільно, а були «зрадливо схоплені». Ось як про це говориться в літописі:

«Тоді, на тій Ніжинській раді, коли учинений був гетьманом Брюховецький, зрадливо схоплено полковника переяславського й наказного гетьмана Сомка, а з ним його друзів — ніжинського полковника Васюту, чернігівського — Онікія та деяких інших старшин, що трималися Сомкового боку, — їх відведено на ув'язнення в Ніжинський замок. І як то в лядській приказці — два коти не можуть між собою жити в однім мішку, — так і Брюховецький, обійнятий недугою злоби й гніву і ненавидячи рівного собі Сомка, легко винайшов, як старший, деякі причини, через які йому, Сомкові, більше в живих бути не дозволено»².

Отже, для Величка боротьба між Сомком і Брюховецьким — це боротьба за владу. І той, хто програв у цій боротьбі, мусив загинути. І хоча літописець осуджує вбивство Сомка, але й ставиться з розумінням до цієї ситуації.

Цікавим моментом у Літописі Величка є те, що тут стверджується про можливе бажання Сомка відновити Гадяцьку угоду. Правда, подається це в тому контексті, що Брюховецький написав донос царю на Сомка, звинувативши його в такій крамолі. У творі про цю подію вказане наступним чином: «Так само й те було донесено царській величності від Брюховецького на нього, Сомка, з товаришами, що той начебто мав у себе комісію, або Гадяцькі пакти, постановлені і вже поприсяжені в 1659 році Виговським з поляками, — вони дісталися Сомкові при розгромі Виговського під Хмельником 1659 року... І коли б Сомко був поставлений гетьманом, то мав начебто на тому стояти, щоб Мала Росія лишалася під державою великого московського государя на тих Гадяцьких пактах. А коли б того не учинено, то й він, Сомко, начебто інакше мав чинити»³. Щоправда, про бажання Сомка відновити Гадяцьку угоду й на основі її побуду-

¹ Літопис Самійла Величка. — С. 462—463.

² Там само. — С. 463.

³ Там само.

вавши відносини Гетьманщини з московським царем, Величко, як бачимо, говорить з непевністю. Але те, що він про це говорить, свідчить про багато що. Принаймні про те, що ідеї Гадяцької угоди були популярні серед козацької старшини. А деякі її представники були не проти їх реалізувати.

Далі в Літописі говориться, що ніби завдяки доносу Брюховецького йому вдалося отримати санкцію царя на страту Сомка і його соратників. Правда, щодо існування цього донесення у Величка теж певності немає. Однак все ж він говорить про нього. «Цьому донесенню (коли воно було), — пише Величко, — легко повірено і прислано з Москви до Брюховецького швидкий указ згубити Сомка з товаришами, знищивши всі колишні його вірні служби. При цьому указі і згідно з бажанням Брюховецького він, Сомко, з полковниками — ніжинським Васютою і чернігівським Оникієм — були забиті мечем посеред ринку [...] вересня у місті Ніжинського полку Борзні, а інших, менших, товаришів та їхніх друзів відіслано в заслання на Москву»¹. Такі діяння літописець осуджує, вдаючись навіть до біблійних алюзій. «Брюховецький [...], — зазначає він, — відправивши таке злостиве і шкідливе для душі дійство і зрадивши, що не має собі противенця (як Іродіада після вбивства Хрестителя), від'їхав на короткий час з Борзни до Гадячого...»²

Після цих слів Величко вдається до моралізаторства, осуджуючи діяння гетьманів. Для нього вони всі — «губителі». «Погляньте отут, малоросійські сини, — говорить літописець, — на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої! Коли вже щезли горделиві й високодумні тодішні козацькі властолюбці і чварні войовники, руйнівники вашої вітчизни і вас самих нещадні губителі Виговський і полтавський Пушкар, перейшли вже після них Хмельниченко й Сомко, вже й треті народилися, подібні до тих гетьмани й губителі ваші — Тетеря й Брюховецький!»³ Отже, винні всі гетьмани, що боролися за владу. Окрім, звісно, Богдана Хмельницького.

Ці міркування звучать емоційно й гарно. Однак наскільки такий підхід варто сприймати? Звісно, перерахованих гетьманів можна оцінювати по-різному, виходячи з тих чи інших критеріїв, зокрема політичних. Але в моральному плані вони вартували один одного. Це були діти свого часу й тих обставин, які тоді склалися в Україні.

¹ Літопис Самійла Величка. — С. 463.

² Там само.

³ Там само.

Історичні наративи початку «доби націоналізму» про Ніжинську чорну раду

Своєрідним продовженням козацьких літописів можна вважати синтети історії України, створені на початках «доби націоналізму», тобто в першій половині XIX ст. Ці твори, звісно, не могли обійти особи Івана Брюховецького. Щоправда, в них не акцентувалася увага на Ніжинській чорній раді. І це зрозуміло. Занадто «незручно» виглядала ця подія в історії українського козацтва.

Однією з найбільш знаних і, відповідно, найбільш впливових наративів такого типу є «Історія русів»¹. Твір справив великий вплив на Тараса Шевченка, деякі твори Кобзаря є своєрідною переінтерпретацією сюжетів «Історії...» Під впливом цього твору перебували також Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш, хоча вони й виявляли критичне ставлення до фактажу «Історії...». Використовували вказаний твір інші українські автори XIX ст., зверталися до неї Микола Гоголь і Олександр Пушкін, окремі російські письменники та історики.

Перша згадка про «Історію русів» припадає на 1828 р., коли був знайдений рукопис цього твору у Стародубському повіті Чернігівської губернії, де існувала сильна традиція козацького літописання. Твір поширювався у рукописних копіях. У 1846 р. його опублікував Осип Бодянський у Москві в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а також окремою книгою. У першому друці був зазначений автор твору — покійний тоді єпископ Георгій Кониський.

Георгій
Кониський

О. М. Бодянський

¹ Про «Історію русів» див.: Бердник О. С. «Історія Русовъ» як метатекст. — Донецьк, 2002; Плехій С. Козацький міф. Історія та націотворення в епоху імперій. — К., 2013; Оглоблин О. П. Люди старої України. — Мюнхен, 1959; Janowski L. O tak zwanej «Historyi Rusów». — Kraków, 1913.

Проте дуже швидко з'явилися сумніви щодо того, чи справді ним був написаний цей твір.

До сьогоднішнього дня питання авторства «Історії русів» не є вирішеним. Називалися різні імена ймовірних творців. Це — Олександр Безбородько, Опанас Лобисевич, Василь Лукашевич, Опанас Маркович, Василь і Григорій Полетики, Микола Репнін, Василь і Олександр Ханенки, Архип Худорба, Андріан Чапа, Михайло Маклашевський та інші.

На основі аналізу твору можемо констатувати наступне: його автор жив у другій половині XVIII — на початку XIX ст., можливо, навчався в Києво-Могилянській академії, а також десь у Росії; служив у російській армії, воював з турками, добре знав південь України, Молдавію та Крим; жив на Чернігівщині. Принаймні в книжці часто говориться про події на Стародубщині — північній частині Чернігівської губернії.

Характеризуючи «Історію русів», Валерій Шевчук справедливо зазначав: «Вона подавала картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII століття, власне, до 1769 року. Автор працював у традиціях так званих козацьких літописів, тими літописами він і користувався, доповнюючи виклад переказами, власними споминами, а подекуди (XVIII століття) — документами. Основна засада твору — натуральне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення — головний зміст книги.

О. А. Безбородько.
Портрет роботи Й.-Б. Лампі Старшого

Григорій
Полетика

Андріан
Чапа

Загалом автор не мав на меті писати історію України, а дав свою мисленну картину цієї історії¹.

Автор «Історії...» справді намагався дати широку картину історії українського народу, починаючи з найдавніших часів. Відповідно до історіософської концепції автора твору, Давньоруська держава — це держава русів-українців. Русь є їхньою питомою етнічною назвою. Русь (Україна), вважає автор, втратила свою самостійність через внутрішні чвари й татарські напади. Далі в «Історії...» говориться, що в результаті втрати самостійності Русь змушена була з'єднатися з Литвою та Польщею у федеративній державі заради оборони своїх земель від татарських ординців. Та Польща почала порушувати вільності русинів-українців. Тому на оборону цих вільностей стало козацтво. Подальша ж історія Русі-України подається як історія козацтва. І саме цій історії приділена найбільша увага.

В «Історії русів» спеціально підкреслюється, ніби керівниками козаків були не простолюдини, а люди шляхетського стану. І це зрозуміло. Автор зазначеного твору був речником малоросійського дворянства — нащадків колишньої козацької старшини. Через те й намагався трактувати історію українського козацтва в дусі аристократизму. Спеціально згадується князь Михайло (не Дмитро!) Вишневецький, який вважається першим чи одним із перших козацьких гетьманів. Підкреслюється, що «Козаки завжди мали в полках і провінціях своїх багато чиновників різних ступенів, як-от: Старшин генеральних, полкових і сотенних і земських урядників. І з якої б то речі або що то за правило, мимо такого числа чиновників обирати простих козаків? А коли се приписується повазі перед заслугами та гідністю, то зрозуміло, що офіцери, більше заслужені й гідні від простих воїнів, і дістали звання свої саме з тих причин; обминати ж їх на виборах Гетьманських означало б щось безглузде, що лише невдоволення, обурення та міжусобиці приносить»².

Однією з центральних фігур «Історії...» є Богдан Хмельницький. Автор зазначеного твору фактично продовжив традицію ідеалізації цього діяча, яка утвердилася в козацькому літописанні.

Зокрема, в «Історії русів» читаємо наступне: «Останнє знищення Юрія Хмельницького відродило у Малоросії страшне замішання, міжусобицю і всякого роду безладдя. Раптом постало в ній *п'ять* самовільно проголошених Гетьманів, що вибрали собі різні партії і несамовиті протекції: один — Турецьку, другий — Польську, а третій — Російську! Два з них були Задніпровські Полковники, *Тетеря і Дорошенко*, а два сьогобічні Полковники — колишній *Сомко* і Ніжинський *Васюта*, та один із

Враховуючи аристократичну орієнтацію автора «Історії русів», не дивно, що він зобразив Івана Брюховецького, ставленика низів, у вкрай негативно-му світлі. Власне, в книжці нічого не говориться про Ніжинську чорну раду, а обрання Брюховецького гетьманом трактується як нечесне.

¹ Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії русів» // Історія русів / пер. І. Драча. — С. 18.

² Історія русів / пер. І. Драча. — К., 1991. — С. 55.

Запорозьких Осавулів — Іван *Брюховецький*. Сей, будши у Юрія Хмельницького великим фаворитом і зрадником, зумів нажити великі гроші, і коли командир його та добродій поневірявся по байраках та по в'язницях, він тим часом зібрав собі найбільшу партію подарунками та могоричами, і тому обраний був Гетьманом од найбільшого числа Козаків, а паче од Запорожців, які самочинно у вибори тії втрутилися, а перед тим вони того чужі були»¹.

Як бачимо, тут автор «Історії русів» дає історичним фактам дуже довільну інтерпретацію. Стверджує, що обрання Брюховецького гетьманом відбулося шляхом підкупу. Далі автор взагалі дає волю фантазії, говорить про доноси московському царю на Брюховецького, про те, що цар відрядив якусь комісію, котра мала б вивчити це питання. Ось як це подається в «Історії русів»:

«Полковник Васюта, торуючи собі шлях у Гетьмани, зробив донос Цареві про незаконне обрання Брюховецького, узявши собі за оборонця впливового тоді Архієпископа Мефодія; але Цар, через розважність свою та справедливість, дав донощиків і оборонцеві таку резолюцію: «Понеже обрання Гетьмана Малоросійського, згідно з договірними статтями славетного Гетьмана Зіновія Хмельницького, залежить од урядників і Козаків тамтешніх, то не перешкоджати їм у тому ні в якому разі; і якщо Брюховецького обрано вже на Гетьмана, то так тому й бути, а Васютці шукати прихильності Козацької, щоб і його після смерті Брюховецького обрали; а до того бути йому в попередній ранзі спокійно і не хиялючись».

Доноси й скарги на Брюховецького до Царя не тільки не припинились, але побільшилися. Васюта, повторюючи їх, просив Царя розглянути й розслідувати їх. Наказний Гетьман Сомко, також повідомляючи Царя про порушення прав і договорів Малоросійських фортельним обранням Брюховецького, уважив тим перед Царем подання Васютині, але Сомко багатьма заслугами військовими доволі доказав прихильність свою до інтересів Царських і всієї Росії, та й од війська чесноти його високо шановані були. Тим-то Цар рішився спорядити комісію, щоб перевірила й вирішила скарги та доноси на Брюховецького. Членами комісії призначено Князя Гагіна і Боярина Кирила Осиповича Хлопова з багатьма Думними дяками та піддячими. А що Брюховецький був вельми багатий і Запорожець, себто з числа тих людей, які звичайно тамо жнуть, де не сіють, і розтринькують так, як і збирають, то всі доноси й скарги на нього в очах членів комісії та їх Думних дяків були павутинням, крізь яке пробивається, звичайно, шершень, а муха в ньому в'язне, і скаржників на тому правилі Комісія дуже скоро звинуватила й засудила, а про Брюховецького в рапорті до Царя оповістила, що «Іван Мартинович є чесна людина і надається бути Гетьманом, понеже він, хоч не вчений, але розумний і жахливо як злодійкуватий та справний. Посадивши його на границях, можна спати в Москві без поспіху». І тим часом, як дожидали резолюції Царської на те подання, найважливіших скаржників, Сомка й Васюту, Комісія заарештувала й оддала самому Брюховецькому, який, закувавши їх у залізо, тримав у в'язниці підземній, а одної ночі, пославши у в'язницю

¹ Історія русів. — С. 207—208.

своїх Запорозжців, одрубав їм обом голови. Варварське й злочинне вбивство Сомка й Васюти обурило всіх Полковників Малоросійських супроти Брюховецького і спричинило великий заколот; але Брюховецький тим самим знаряддям, через сильну партію свою в Москві, зумів утихомирити обурення супроти себе і всілякими підступами повиганяв з полків противних йому Полковників, а на їх місця настановив Запорозжців Полковниками. І ті Полковники, знавши лише розпусту та свавілля, зруйнували всю регулу і дисципліну військову, в полках реєстрових запроваджені од Гетьмана Князя Ружинського і зміцнені од Гетьмана Зіновія Хмельницького, і замість того допущено в них яничарське убивство, сваволю й непослух. А Брюховецький, щоб надолужити свої втрати, що їх зазнав за удержання Гетьманства, розпочав руйнувати маєтки Полковників, ним скинутих, і задля того сам ходив із Запорозжцями по Малоросії і пограбував багато родин, а особливо родини Васюти й Сомка. І сього останнього великі в Переяславі багатства, зібрані на скарб Малоросійський, коли був він Наказним Гетьманом, забрав усі до нитки і поділився ними із своїми Запорозжцями, а Запорозжці, особливо ж ті, що були з них урядниками, наробили багато шкоди по Малоросії, мало чим меншої від руйнації Татарської, і, не кажучи про всілякі їхні безчинства, вся власність жителів привласнена ними була, яко спільна»¹.

У наведеному уривку більше фантазій, аніж історичного фактажу. Тут варто мати на увазі, що автор у даному випадку на основі довільно інтерпретованих фактів намагається провести потрібні йому ідеї. Концептуально це виглядає та-

Для автора «Історії русів» Брюховецький — це однозначно антигерой. Він навіть вдається до іронії, характеризуючи цього діяча. Не даремно в «Історії русів» наводяться слова із якогось рапорту до царя, де сказано, що «Іван Мартинович... хоч не вчений, але розумний і жадливо як злодійкуватий та справний». Звісно, наведені слова є вигадкою. Але вигадкою промовистою.

ким чином. Мовляв, у козацькому реєстровому війську існувала регула, тобто порядок, і дисципліна, запроваджені ще з початків його існування князем (!) Ружинським, а також утверджені пізніше Богданом Хмельницьким. Однак це все було знищене Іваном Брюховецьким, який привів до влади запорозьку чернь. Вони також вчинили неправедно, забравши власність у заможних козаків.

Як антигероя зображував Брюховецького й Дмитро Бантиш-Каменський у своїй «Історії Малої Росії», яка стала першою офіційною синтезою історії України. До того ж синтезою, що мала значне поширення й, відповідно, вплив.

Появі цієї синтези ми завдячуємо Миколі Репніну-Волконському². Він у 1816 р., ставши малоросійським генерал-губернатором (це генерал-губернаторство в основному охоплювало терени колишньої Гетьманщини), вмовив Бантиш-Каменського поїхати до нього для написання роботи з історії Украї-

¹ Історія русів. — С. 208—209.

² Про це більш детально див.: *Кралюк П.* Козацька міфологія України: творці та епігони. — С. 201—209.

ни¹. Репнін створив історику умови для роботи. Бантиш-Каменський зайняв посаду урядовця з особливих доручень при генерал-губернаторові, виконував деякий час обов'язки управителя канцелярії. Він мав доступ до губернських архівів. Репнін також допоміг йому отримати матеріали з приватних архівів та колекцій. Без такого сприяння створення першого систематичного наративу з історії України було б проблематичним. Князь не лише ділився з істориком своїми думками щодо минулого України, а й був автором окремих фрагментів².

Проект написання «Історії Малої Росії», яким опікувався Репнін, можна трактувати як таку собі регіональну альтернативу імперському історіографічному проекту. Інше питання, наскільки вдалою вона виявилася. Зенон Когут досить критично висловився на адресу цієї праці: «Бантиш-Каменський наслідував Карамзіна, брав матеріал із його твору і намагався писати у тому ж стилі. Як і праці Карамзіна, «Історія» Бантиш-Каменського описує лише політичні події та життя правителів. В інтерпретації немає і сліду критики царського централізму, характерної для історичних творів кінця XVIII століття або «Історії русів». Бантиш-Каменському у своїй праці вдалося знайти місце для України в імперській схемі, зробивши знання про Україну доступнішими. Проте в цілому історія Бантиш-Каменського була не більше як докладною історією однією з численних провінцій Росії»³.

Можна погодитись із такою оцінкою. Однак у цьому випадку важливо враховувати контекст. Це, як уже зазначалося, було офіційне видання — адже воно готувалося під егідою малоросійського генерал-губернатора. Книга мала пройти цензуру. Тому вводити в її текст якісь автономістські моменти було недоречно. Через те «Історія Малої Росії» не виглядала так радикально, як «Історія русів» чи деякі інші твори з історії козаччини, що поширювалися в рукописах.

М. Г. Репнін-Волконський

Микола Карамзін.
Портрет роботи В. Тропініна

¹ Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський: (Сторінки з історії громадського життя першої чвертини XIX ст. // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: наук. збірник. — Прага, 1929. — Т. 1. — С. 90.

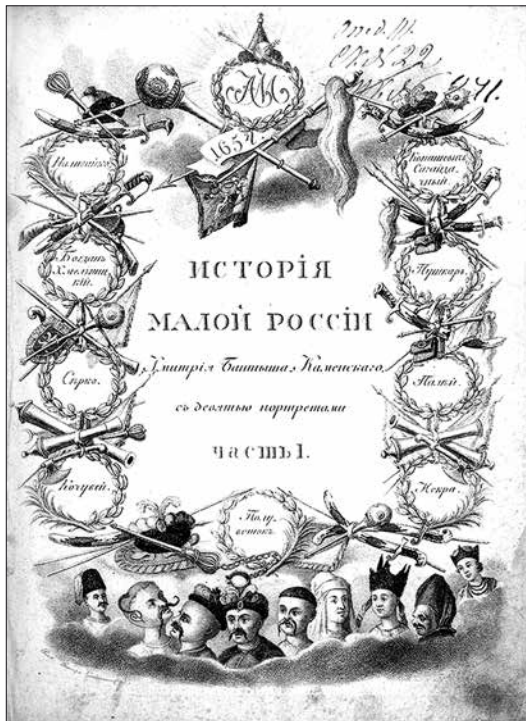
² Там само. — С. 105.

³ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — С. 197.

Дмитро Бантиш-Каменський

передусім Гетьманщини. При цьому велика увага зверталася на козацтво як на феномен, що утвердився на цих землях. Варто також відзначити, що подібних регіональних історій в імперській Росії того часу не було створено.

Д. Бантиш-Каменський. «История Малой России». Обкладинка книжки. 1822 р.

Михайло Репнін, проводячи централістську політику імперського Петербурга, звісно, не міг допустити, щоб написана під його керівництвом «Історія Малої Росії» не вписувалася в загально-російську історію, офіційний варіант якої був підготовлений Миколою Карамзіним. До речі, в цій «Історії...» є чимало посилань на Карамзіна. Тому, на позір, вона виглядає, як історія однієї з провінцій Російської імперії.

«Історію Малої Росії» Бантиш-Каменського варто трактувати як регіональну альтернативу «Історії...» Карамзіна. Репнін дав свою відповідь на «історіографічний виклик» імперського Петербурга. Адже при всій своїй «вписаності» в загальноросійську схему історії «Історія Малої Росії» показувала особливості українських земель,

«Історія...» Бантиш-Каменського в чотирьох частинах побачила світ у 1822 р. За життя історика ця праця була ще перевидана в 1830 і 1842 роках.

Концепція історії України Бантиша-Каменського співзвучна з концепціями козацьких літописців, зокрема Грабянки й Величка. Автор маргіналізує в своїй книжці історію Київської Русі. Вона для нього не є важливою. Не є важливими для нього події, коли українські землі перебували в складі Великого князівства Литовського. «Справжня історія» в Бантиша-Каменського починається з появою козаччини.

Велика увага в цьому творі приділена повстанню під проводом Хмельницького. Для Бантиш-Каменського це ключовий момент у історії Малоросії. Особа Хмельницького в творі всіляко ідеалізується. Автор з великим пафосом говорить про Переяславську раду й про приєднання земель Малоросії до Московії.

Бантиш-Каменський детально оповідає й про діяння інших гетьманів. Звісно, тих, хто знаходився в опозиції до російського самодержавства, він характеризує негативно. Щодо Івана Брюховецького, то тут автор зі зрозумілих причин, зображуючи цю особу, представляє її в світлі негативному.

На відміну від «Історії русів», де про Ніжинську чорну раду практично не говориться, Бантиш-Каменський приділяє певну увагу цій події. Він, зокрема, відзначає, що Брюховецький та єпископ Мефодій писали доноси царю на Якіма Сомка, представляючи його зрадником. І це, як уже говорилося, відповідає дійсності. «Дари Брюховецького московським боярам та дії хитрого єпископа, — писав Бантиш-Каменський, — перемогли прості зусилля воїна (мається на увазі Яким Сомко. — П. К.), що керувався старанням та правдою. Брюховецький, зведений на гетьманство своєвільними запорожцями, отримав від царя дозвіл бути присутнім на раді й, в результаті цього, уповноважений був князем Ромодановським керувати Малоросією до міста Ромен в якості наказного гетьмана»¹.

Є в Бантиша-Каменського опис Ніжинської чорної ради, який загалом відповідає реаліям. Так, він пише, що 18 червня 1663 р. відбулася рада, на якій мали обрати гетьмана. Брюховецький був упевнений в своїй перемозі й сміявся над своїми противниками. Як тільки почали читати царську грамоту, народ зашумів. Почалися крики й бійка. Царські послы намагалися встановити порядок, але марно. Запорожці напали на прихильників Сомка і взяли гору. Сам же Сомко змушений був утікати до намету царського посланця Гагіна (так це прізвище звучить у Бантиш-Каменського). У результаті цього Брюховецький був оголошений гетьманом.

Говорить Бантиш-Каменський і про арешт Сомка. Але це подається таким чином. Мовляв, Сомко погрожував Гагіну, обіцяв скаржитися на нього. Того його й арештували.

Завершуючи історію Ніжинської чорної ради, Бантиш-Каменський зазначив наступне про Брюховецького: «Таким чином, простий слуга Юрія Хмельницького, завоювавши любов народу войовничого, своєвільного, зайняв місце свого володаря. Запорожці скористалися послугою, яку вони надали новому гетьману, розграбували обози Сомка й Золотаренка, розбили багато шинків, спричинили великі спустошення в різних містах і селах малоросійських»².

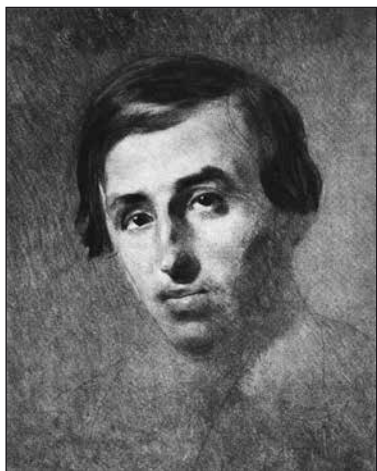
Загалом можемо констатувати, що в перших синтезах історії України «доби націоналізму» Брюховецький, а також Ніжинська чорна рада були трактовані негативно. Це негативне трактування отримало своє продовження в наступних українських істориків та літераторів. Передусім це стосувалося роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада».

¹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. — К., 1993. — С. 242.

² Там само. — С. 243.

«Чорна рада» Пантелеймона Куліша як твір-попередження?

Роман «Чорна рада» Пантелеймона Куліша має тривалу історію. Основний час роботи над твором припав приблизно на 1843—1844 рр.

Пантелеймон Куліш.
Портрет роботи Тараса Шевченка

Це був період, коли письменник був захоплений пам'ятками української старовини, що відповідало тодішнім романтичним уподобанням. Також тоді він «був особливо захоплений фольклористичною працею, записуванням, публікацією народних творів, мотиви та образи яких широко використовував у власній творчості». Через те важливим джерелом відомостей про описувані події в «Чорній раді» є «не тільки стародруки та документи, але й народна пам'ять, яка зберігає цікаві деталі та відомості про них»¹.

На той час Пантелеймон Куліш мав стосунок до Кирило-Мефодіївського братства. Його члени дотримувалися народницьких поглядів, котрі можна характеризувати як близькі до ідей соціалізму чи навіть комунізму. Своєрідним програмним документом цього братства була «Книга биття українського народу», яка в середині XIX ст.

так і не була опублікована, але спричинила вплив на кирило-мефодіївців.

На початку твору зазначено: Бог, створивши людей, дав їм дві основні заповіді — мати істинну віру в нього і плекати рівність серед людей. Єдиний народ, який дотримується цих Божих заповідей, — це слов'яни. Щоправда, вони мають два лиха — незгоду між собою, а також «те, що вони, як менші брати, все переймали од старших — чи до діла, чи не до діла, ніби не помічаючи, що у їх своє було лучче, ніж братівське». Саме від німців слов'яни попереїмали королів та панів. Та все ж ці можновладці не є слов'янами. Переважно вони німці за походженням².

Тому у «Книзі...» проводиться думка, що слов'яни перебувають у неволі. «Але не до кінця прогнівився Господь на племено слов'янське, бо Господь постановив так, щоб над цим племеном збулось писаніє: камень, його же не берегоша зиждущі, той бисть во главу угла»³, — читаємо в цьому творі. І ось цим наріжним каменем має стати саме Україна.

¹ Янковська Ж. Фольклоризм української романтичної прози. — Львів, 2016. — С. 131.

² Костомаров М. Книга биття українського народу // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 55.

³ Там само.

в автоперекладі самого Куліша). У той час письменник перебрався до Петербурга. Там він викладав російську мову в одній із гімназій. Наступного, 1846 р., йому запропонували закордонне відрядження для вивчення слов'янських мов. На той час роман уже був закінчений. Куліш пропонував його друкувати професору-українцю Осипу Бодянському, що мешкав у Москві і був відомий слов'янофільськими поглядами. Зрештою, слов'янофільство було притаманне й кирило-мефодіївцям. У романі зустрічаємо деякі слов'янофільські моменти. Наприклад, один із головних героїв роману, згадуваний Кирило Тур, має за побратима козака, який походить із Чорногорії. Зрештою, Тур сам вирушає в далеку путь до цієї країни, аби допомагати місцевому люду боротися з турками. Це можна трактувати як вияв слов'янської солідарності. Адже в той час низка слов'янських народів Балкан вели боротьбу з османами за свою незалежність. І серед них виділялися чорногорці.

Михайло Максимович

Розгром Кирило-Мефодіївського братства на початку 1847 р. поклав край видавничим і науковим планам Куліша. Письменник зазнав репресій. Його заслали в Тулу, де він провів три роки (1847—1850). До смерті царя Миколи I у 1855 р. Куліш мав обмежені можливості видавати свої твори. Лише з приходом нового царя, Олександра II, починається процес лібералізації режиму. Ось тоді, в 1857 р., письменник видав «Чорну раду». Українською мовою роман уперше побачив світ окремим виданням у Петербурзі¹. Тоді ж твір був опублікований російською мовою двічі в Москві: як окремим виданням², так і в журналі «Русская беседа»³. Варто відзначити, що російський переклад був повніший: у ньому зустрічаються окремі фрази, речення, яких не було в українському тексті.

«Чорна рада» викликала чималий резонанс. На твір написали рецензії Михайло Максимович та Микола Костомаров. Перший, вказавши на певні історичні неточності, відзначив високу літературну вартість твору. Також на літературні якості роману звернув увагу Микола Костомаров, особливо на багату мову твору. Також, на думку цього історика, «Чорна рада» показує і могутність, і слабкість духовного життя українського народу⁴. В захопленні від роману був Тарас Шевченко, який писав у листі до Куліша від 4—5 грудня 1857 р.: «Спасибі тобі, Богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки, і особливо, спасибі тобі за «Чорну раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз,

¹ Куліш П. Чорна рада, хроніка 1663 р. — СПб., 1857. Електронний варіант цього видання див.: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89114258171;view=1up;seq=7>.

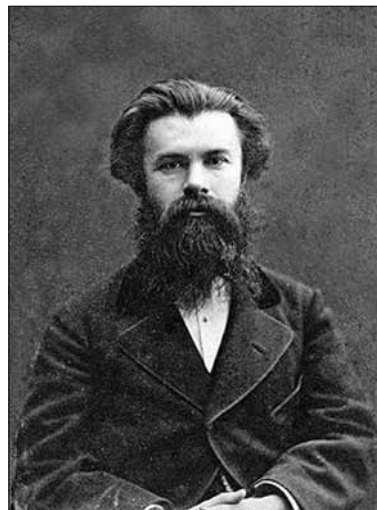
² Куліш П. Чёрная рада, хроника 1663 года. — М., 1857.

³ Куліш П. Чёрная рада, хроника 1663 года // Русская беседа. — М., 1857. — Т. 2. — Кн. 6. — С. 1—108; Т. 3. — Кн. 7. — С. 3—32.

⁴ Зеров М. Твори: в двох томах. — К., 1990. — Т. II. — С. 196—203.

і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував «Чорну раду» по нашому. Я її прочитав і в «Руській беседі», і там вона добра, але по-нашому лучче. Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов; тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені пахучого курева; так дуже, що я трохи не вчадів»¹.

Друге українське видання твору побачило світ уже за кордоном Російської імперії, у Львові в 1890 р. з ініціативи народовської газети «Діло» в її літературному додатку «Бібліотека найзнаменитіших повістей»². Твір відповідав козакофільським настроям, які в той час стали популярними серед українців Галичини. Їм не могли не імпонувати антипольські моменти твору — адже в той час галицькі українці знаходилися в стані жорсткої конфронтації з поляками. Іван Франко, незважаючи на доволі критичне ставлення до творчості Куліша, дав високу оцінку згадуваному твору «...“Чорна рада”, — писав він, — лишається досі все-таки найліпшою історичною повістю в нашій літературі...»³ Цінував «Чорну раду» також Михайло Драгоманов, який у кінці XIX ст. став одним із найбільших авторитетів серед української національно орієнтованої інтелігенції. Він вважав, що твір ґрунтується на серйозному дослідженні джерел⁴.

Михайло Драгоманов

Вперше на українських землях, що входили до складу Російської імперії, роман «Чорна рада» українською мовою вийшов у Одесі. При цьому маємо два одеські видання — неілюстроване 1900 р. та ілюстроване (ілюстратором був Амвросій Ждаха) 1901 р. Видавцеві довелося пройти чимало цензурних перепон, наприклад, він змушений був вилучити деякий ілюстративний матеріал. До видання були причетні видатні діячі тогочасної української культури, у т. ч. й дружина покійного Куліша — Олександра Білозерська-Куліш (Ганна Барвінок). Одеське видання мало всеукраїнський резонанс. Водночас воно було свідченням того, що на півдні України, в т. зв. «Новоросії» чи «Новогреції», є українські культурні сили, котрі — так чи інакше — розглядали цей регіон як свій.

«Чорна рада» стала помітним явищем української новочасної літератури. Уже за часів незалежної України, в 2000 р., за мотивами роману був знятий фільм під такою ж назвою. У 2001 р. він вийшов як дев'ятисеріальний фільм. Його показали на Першому Національному каналі на 10-ту річницю незалеж-

¹ Шевченко Т. Зібрання творів: у шести томах. — К., 2003. — Т. 6. — С. 145.

² Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 р. — Львів, 1890.

³ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З останніх десятиліть XIX в. — Дрогобич, 2008. — С. 102.

⁴ Драгоманов М. Українське письменство 1866—1873 років // Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. — К., 1970. — Т. I. — С. 279.

ності України. У наступному, 2002 р., фільм переформатували, викинувши більшу частину відзнятого матеріалу. У цій оновленій версії, яка триває лише 144 хвилини, «Чорна рада» існує понині¹. Пізніше з'явилася третя версія фільму 2009 р., дубльована російською мовою. Вона складається із 4-х серій, отримавши нову, більш «знайому» для глядача назву — «Запорозька Січ»².

Попри те, що на зйомки були затрачені чималі ресурси і в ньому зіграли відомі актори (Богдан Ступка, Богдан Бенюк, Руслана Писанка), фільм не користувався великою популярністю. Річ не лише в тім, що творці фільму вільно проінтерпретували Кулішеву «Чорну раду». Фільм був знятий у дусі «патріотичного кіно», де використовувалися старі стереотипи, зокрема стереотип «козацької слави». Такі речі на той час не особливо сприймалися глядачами, особливо молодими. Принаймні такий «стереотипний патріотизм» виглядав як відірваний від життя.

Куліш, пишучи свій роман, ніби змагався з Миколою Гоголем. Він намагався створити конкурентний твір для «Тараса Бульби». Письменник спробував дати широку картину козацького світу, показати різні аспекти козацького характеру. Справді, тут йому багато що вдалося. Це й мова твору, насичена «козацькою термінологією»; опис козацького побуту; показ неоднорідності козацтва, зокрема протистоянь городових козаків і запорожців; змалювання козацьких характерів (особливо яскравою є постать запорожця Кирила Тура), постійна демонстрація зразків козацького гумору тощо.

Однак «Чорна рада» вийшла занадто «філософською» й повчальною. У той час як гоголівський «Тарас Бульба» був твором міфологічним. А читач легше й краще сприймає міфологію, ніж філософію й дидактику. Це одна з причин того, чому «Тарас Бульба» став «світовим бестселером», а «Чорна рада» залишилася твором для внутрішнього вжитку українців. Світом правлять міфи. І на те нема ради! Хоча справа не лише в цьому. «Тарас Бульба» спеціально рекламувався в російській літературі, яка, будучи літературою великої імперії, стала відомою в світі. Українська ж література була літературою колонії. Відповідно, її твори лишалися малознаними за межами України.

Пристаючи до аналізу роману «Чорна рада», потрібно відзначити кілька моментів.

По-перше, твір писався тоді, коли Куліш знаходився під значним впливом козацької міфології. Тут помітну роль, як уже говорилося, на нього справили кирило-мефодіївці. Зрештою, й сам письменник належав до тодішніх очільників українського козакофільства. Він із великою довірою ставився до козацьких літописів і широко використовував їхні матеріали. Особливо це стосувалося Літопису Грабянки. У «Чорній раді» є чимало фрагментів, вибудованих на матеріалах цього літописного твору. І все ж тут Кулішеве козакофільство не можна вважати цілковитим. У романі простежується певна амбівалентність у зображенні козацтва. Особливо це дає знати, коли йдеться про козаків запорозьких. Куліш представляє

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=7G5IWmNboFM>

² [https://uk.wikipedia.org/wiki/Чорна_рада_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Чорна_рада_(фільм))

Запорізьку Січ, радше, у плані негативному, аніж позитивному. Це була «тріщина» в козакофільстві Куліша, яка з часом привела до переоцінки його поглядів. У зрілому віці він почав критично ставитися до феномену українського козацтва. І витоки цього критицизму можна знайти в «Чорній раді».

По-друге, «Чорна рада» писалася в той час, коли Куліш залишався благонадійним обивателем Російської імперії. Принаймні він вважав цю державу своєю, де збирався робити кар'єру. Зрештою, мав намір опублікувати «Чорну раду» легально, а на це потрібен був дозвіл цензури. Тому хоча історичне тло роману давало широке поле для антиросійських (антимосковських) інтерпретацій, твір витриманий у лояльному проросійському дусі. Автор намагається позитивно говорити про московського царя та його представників. Під час читання роману складається враження, що вони не втручаються в справи українських козаків. А ті негативи, які виникли під час обрання гетьманом Брюховецького, а також після Чорної ради — це внутрішні українські справи.

Щоправда, такі проросійські моменти в романі обумовлювалися не лише тодішньою лояльністю Куліша до імперської влади. Чималу роль у появі зазначених моментів зіграли джерела, якими користувався письменник. Зокрема, Літопис Грабянки, котрий, як зазначалося, широко використовувався при написанні «Чорної ради» і в якому простежуються помітні промосковські настрої.

По-третє, «Чорна рада» писалася тоді, коли в європейських літературах значною популярністю користувався романтизм. Загалом означений твір можна розглядати як романтичний — хоча в ньому є й елементи сентименталізму. Романтичним героєм варто вважати одного з головних персонажів твору Кирила Тура, який, на відміну від багатьох інших дійових осіб роману, що мали історичних прототипів, такого прототипу не мав. Є в «Чорній раді» й елементи романтичного містицизму. Зокрема, містичним транслятором вищої мудрості в творі постає кобзар — чоловік божий. Таке розуміння кобзаря загалом було притаманне для українських романтиків, наприклад, воно зустрічається в Тараса Шевченка.

Романтичні моменти «Чорної ради» міфологізують твір, роблять його «не зовсім реальним». Автор вдається не лише до домислів, а й до деяких спотворень історичних фактів. Наприклад, зображує Якіма Сомка як молодика, котрий сватається до героїні роману Лесі. Хоча відомо, що Сомко на час Ніжинської чорної ради був старшим одруженим чоловіком. Але таке спотворення потрібне було Кулішеві, аби вибудувати романтичний сюжет про змагання за Лесю трьох чоловіків — Сомка, Петра Шраменка й Кирила Тура.

Через те не варто сприймати «Чорну раду» як точне відображення історичних реалій. Це, радше, твір, що передає не стільки фактаж, як дух історії. Тут ніби він зближається з гоголівським «Тарасом Бульбою».

«Чорна рада» — це своєрідна енциклопедія козацтва, подана в художньо-літературній формі. Є там чимало й незауважених моментів. Наприклад, чомусь не звертається увага на те, що один із головних героїв роману, Петро Шраменко, є... напівтурком. Його батько, який пізніше став паволоцьким полковником

Шрамом, довгий час сидів «зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку туркеню»¹. Ця скупа фраза багато про що говорить. Подібні речі Куліш сприймав як звичне явище. Отже, козаки, відірвавшись від традиційного селянського чи міщанського соціуму, одружувалися з чужоземками. Останніми нерідко були дівчата тюркського походження (татарки, туркені і т. д.), які потрапляли в полон. У принципі, козаків можна зрозуміти. У дикому степу знайти жінку було непросто. Тому й вони вимушені були брати за жінок дівчат-полонянок. У традиційних спільнотах такі речі не віталися. Тут шлюбні стратегії, як правило, визначалися заможністю та родовитістю. А про яку заможність чи родовитість бранки можна було вести мову! Хоча в тюркських спільнотах (у кримських татар, турків) одруження з полонянками було відносно поширеним явищем. І тут козаки ніби зближались з тюркськими народами.

Цікаве й глибоке міркування щодо козацтва, власне його походження, зустрічаємо в одному із місць «Чорної ради», де старий запорожець Пугач звертається до своїх побратимів. Він у романі постає як мудрий хранитель козацьких традицій. У цьому зверненні, зокрема, є такі слова: «Ніхто не скаже, коли почалося козацьке лицарство. Почалося воно ще за оних славних предків наших варягів, що морем і полем слави усього світу добули»². Тут представлена теорія походження козацтва, яку так ніхто й не розробляв, у т. ч. Куліш. Умовно її можна назвати варязькою. Відповідно до цієї теорії, предками козаків є давні варяги, котрі собі «добували слави» як на морі, так і на суші. Щось подібне роблять і українські козаки. На відміну від козаків татарських, що кочують у степах, козаки-українці, як і варяги, воюють на човнах-чайках. Варязька теорія аж ніяк не видається фантастичною. Вона принаймні пояснює морські походи козаків. Традиція таких походів мала поширення з часів Київської Русі саме у варязькому середовищі. А потім, відповідно, перейшла до козаків. Як це відбулося — простежити складно. Але ж не могла така традиція виникнути на порожньому місці. Цікаво, що українські автори у 20-х рр. XVII ст. писали про козаків як нащадків славних воїнів Київської Русі. Правда, такий погляд не отримав розвитку ні в українській літературі, ні загалом у літературі про українське козацтво.

Звертає Куліш увагу й на поліетнічність українського козацтва, зокрема Запорізької Січі: туди «сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь да сказав: «Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську»³.

Однак для нас цікавим є не ці моменти, а те, як Куліш зображує в «Чорній раді» козацьку революцію. Звісно, він не вживає такого терміну. Але оповідає про події, які характеризували цей процес, і дає свої оцінки. Щоправда, останні не є однозначними.

На перший погляд, письменник схвально говорить про повстання під проводом Богдана Хмельницького. Ось одне з місць у творі: «...піднявся страшен-

¹ Куліш П. Чорна рада. — Харків, 2010. — С. 9.

² Там само. — С. 102.

³ Там само. — С. 38.

ний, негасимий пожар із Запорожжя — піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости і комісари з городовими козаками, ті косистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полон'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожже, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожже до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...»¹. Ця цитата цілком у дусі козацьких літописців, зокрема Григорія Грабянки й Самійла Величка. Хмельницький для Куліша, безперечно, герой, а діяння цього гетьмана і його козаків подаються як позитивні.

Але не все так просто. Куліш, на відміну від козацьких літописців, виявляє співчуття чи навіть виправдовує іншу сторону, яка зазнала кривд під час Хмельниччини. В одному місці роману полковник Шрам, герой однозначно позитивний, пригадуючи події козацької революції, міркує про себе: «І Єремі (тобто Яремі Вишневецькому. — П. К.) дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?»². Це можна сприймати як виправдання князя Яреми Вишневецького. Останній, до речі, в українській літературі трактувався як запроданець, лютий ворог Богдана Хмельницького й України. Але для нього, так впливає з романної оповіді, Україна була дорогою. Адже тут були маєтності Вишневецького, які він мусив боронити.

Показовою є вигадана історія про дружину-княжну заможного полкового осаула Гвинтовки. Ось діалог з роману, де йдеться про цю княгиню:

«— Отеє буцімби за достаток його князем зовуть! — перебила Череваниха.— У його жінка — княгиня з Волині, ляшка. Як руйновали наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.

— Князь Гвинтовка! — зареготавши, каже Черевань. — То були Вишневецькіі та Острозькіі, а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тіі княгиніі»³.

У цих словах відчувається іронія щодо козацьких скоробогатків типу Гвинтовки. Йому мало тих багатств, які він здобув під час козацької революції. Гвинтовці потрібна ще «князівська пиха», гонор. І це виглядає смішно. Не даремно з нього сміється Черевань, котрий загалом у романі постає як герой позитивний.

Загалом Куліш вважав, що суспільство має бути структурованим, тому не сприймав ідеї соціальної рівності. Свідомо чи несвідомо він виявляв симпатії до можновладців, які зазнали гоніння і втрат під час козацької революції.

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 9.

² Там само. — С. 84.

³ Там само. — С. 21.

На відміну від Гвинтовки — героя негативного. Автор же неодноразово демонструє критичне ставлення до цього персонажа.

Княгиня мусить служити Гвинтовці, виконувати всі його примхи. При цьому чоловік привселюдно знущається й насміхається над нею. Ось одна зі сцен роману, де йдеться про Гвинтовчину жінку-княгиню:

«— Ну, вже такої радості я й не сподівався! — каже Гвинтовка. — Настусю, Настусю-серденько! — крикне, обернувшись до будинку. — Вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!

У дверях з будинку показалась господиня. Ще була молода і хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й українська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була пані.

— Княгине моя, золото мое! — каже їй Гвинтовка. — Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Україні і в Польщі.

Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке, невсипуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана.

А Череваниха з дочкою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою. Оглядають ту ю княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх і не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшне побачила. Далі як крикне не своїм голосом:

— Ридван! — да й упала без пам'яті.

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— Ге? Не дивуйтесь, — каже, — бгатці: ридван сей узяли ми під Зборовом, а в ридвані сидів князь із княжам. Князя ж погнали татаре до Криму, її княжа вражі козаки, насунувшись, кіньми затоптали.

Княгиню тим часом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, да, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— Бач, лядське кодро! — каже тоді крізь зуби Гвинтовка. — Я думав, вона вже забула прежні норони, аж, мабуть, вовка скілько хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!..»¹

Отже, жінка Гвинтовки представлена як жертва козацької революції. А Куліш зі співчуттям ставиться до неї. Є в романі ще одна виразна сцена, де також простежується таке ставлення:

«— І справді, — каже Гвинтовка, — припало ж мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей, княгине! Давай лиш козакам вечеряти!.. Помиливсь ти, панотче, — каже знов до Шрама, — дуже помиливсь, сказавши, що жінка мене обляшила. Тривай лиш, чи не я її оказачив. Дивись: не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми ляхам козацької слави: княгині їх тепер

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 81—82.

служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє ти золото! Чи ти спиш, чи не чуєш? Вечеряти козакам пора!

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в його жінка все одно, що служебка, хоть би вона була сто раз княгиня. І так, як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молода рабня у старого, сивобородого турчина служить, і тремтить, і низько поклоняється, так і та нещаслива княгиня, догоджаючи своєму чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А руки ж то білі, ніжні, засукані по-хазяйськи по лікоть, здаються чистішими од скатерті і ніжнішими од миткалевих рукавів — сіяють крізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком надворі. Чи на те ж вони виховані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?

— Не честь, не слава хіба козакам, — каже господар, глядя на неї, — що в їх такії слуги? Сестро, небого, прошу ж до гурту. Сідайте да й не клопочітесь у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам usługуватиме горда польська пані, високоіменитая княгиня!

А Череваниха каже:

— Ридван наш так налякав твою господиню, що коли б їй — у добрий час мовити — чого не сталося із переполоху. Може б, ізмити її свяченою водою, да нехай би наділа сорочку пазухою назад?

— Е, сестро! — одвітує Гвинтовка. — Мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться да ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювали ж колись під лядську дудку.

Хто б то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці в бідної княгині! Мабуть, привикла вже небога до такого глуму; уже й не плаче й не зітхає. Слухає теє гордованне од свого чоловіка так, мов не про неї й річ; тільки часом здригнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— Боржій, боржій, жінко! — покрикує на неї Гвинтовка. — Докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здалася. Давай нам якої-небудь настойки чи запіканки, тільки такої, щоб і старе помолодшало.

Принесла княгиня й запіканки, почала гостей шанувати. Мусила перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

— Пийте тепер безпечніше, дорогії гості, — каже господар, — ляшка вас не отруїть.

— А од їх роду — не во гнів твоїй жінці — се іноді й станеться, — каже Шрам. — Може б, і батько Хмельницький пожив іще на світі, якби не сватавсь із ляхами.

— Бач, моє золото, які твої земляки! — каже Гвинтовка. — Хвали Бога милосердного, що я тебе слобонив од їх. Хоть, може, мої липові світлиці й не те, що княженецькі замки, так хоч поживеш між православними християнами; усе-таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед Бога!

— Та чи по нашому ж вона молиться? — шепнула Череваниха братові.

— Отак, сестро! — одвітує той голосно. — Невже ж ти думаєш, що я мав би кателичку за жінку? Уже не знаю, що там у неї в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, і хреститься по-нашому. Перехрестись, моє золото!

Княгиня перехрестилась, як дитина, і що то! Бачся, нічого не заважають слова, а Леся, да й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться у руки хлоп'ятм та й не знає, за що над ним знущаються, а тії йому виспівують, як жиди Христа мучили, крутять да підкидають угору, так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки; і що там тії князі, сенатори да великі пани наробили, про що вона й не віддала, за все тепер одвічає»¹.

Цікаво, що саме в цій сцені, пов'язаній з княгиною-полькою, Куліш вклинює наведене міркування полковника Шрама про Ярему Вишневецького.

Письменник розумів, що повстання під проводом Богдана Хмельницького призвело до перерозподілу власності. Це була основна мета козацької революції.

Звісно, П. Куліш на боці козаків. Вважає, що повстання під проводом Богдана Хмельницького — це справедлива кара полякам, які чинили зло українцям. Та, попри те, він зі співчуттям ставиться до жертв козацької революції. Принаймні намагається зрозуміти їх, навіть стати на їхнє місце. Це можна трактувати як вияв високого гуманізму Куліша. Інша справа, що з часом цей гуманізм відведе письменника від захоплення українським козацтвом. Він почне шукати йому «цивілізаційну альтернативу». А це трактуватиметься в українському середовищі як Кулішева зрада.

Наприклад, оповідаючи про козака Череваня, Куліш зазначає: «Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десятків шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу, та після війни й сів хутором коло Києва»².

Власне, таких Череванів, вважає письменник, було чимало. Зокрема, таким постає згадуваний Гвинтовка — рідний брат Череваневої дружини. Ось ще одне місце в романі, де описується, як козаки відбирали власність у шляхетичів та князів: «Як палили козаки шляхетські двори і княжецькі замки, то все те мішками виносили. Так-то Бог тоді погодив козацтву, що тії вельможні каштеляни і старости пишнії, несказанно горді, що гукали на гайдуків, сидя із сими кубками да конвами поза столами, пішли в неволю до Криму або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їх шаблі, пищалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шитії золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою — і ніяка шабля не візьме. От же ніщо тіє не оборонило ляхів і недоляшків: допекли козакам і поспільству до самого серця. Та от тепер і тії луки,

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 84—85.

² Там само. — С. 5.

і тії шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці і веселить козацькі очі»¹.

Звісно, така експропріація експропріаторів трактується як кара за знуцання шляхтичів і князів над козаками, як акт справедливої помсти за кривди. Власне, це трактування можна вважати етичним. Хоча, коли проаналізувати роман, то бачимо, що воно не дуже вдовольняє Куліша. Він не раз звертає увагу на негативні сторони цієї експропріації.

Про такі сторони частково говорить один із персонажів «Чорної ради», пригадуючи старовину: «Як слобонили наші з Божою поміччю од ляхів Україну, дак тоді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділити по полках Україну: одні села до одного полку, а другі до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи да під села; а там уже під свої двори, хутори да левади. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бували, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно. «Які вони, — кажуть, — козаки? Їх батьки та діди зроду козацтва не знали. Зробимо перепис, і хто козак, той вольність козацькою матиме, а хто пахатний хрестянин, той нехай свого діла гледить!» Зчинилась була буча не мала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледві покійник Хмельницький утихомирив. І ото, которі багаті, що на добром коні збройне до обозу могли виїжджати, тії zostались козаками і до леестру козацького записані; котрі ж ходили піхом, дак zostались у поспільстві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових або на магістратських та на чернечих ґрунтах або у шляхти та в козаків підсусідками, а інші zostались козацькими підпомічниками, що двадцять-тридцять чоловік одного козака споряджають. Сі б то, може, й собі, як от і ми, козацької вольності пошукали, коли ж не сила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і zostалось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прийде було полковник або військовий старшина до гетьмана: «Благослови, пане гетьмане, зайняти займанщину!» — та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озер, і вже це його родова земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирайся. Знов прийде сотник чи осаул, чи там який хорунжий полковий до полковника: «Благослови, батьку, зайняти займанщину!» — «Займи, синку, скільки конем за день об'їдеш». А сотники козакам займанщини по всій сотні роздавали. Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає або ogranicить кляками, та вже й не суньсь туди наш брат; де заб'є на болоті палю, там уже ти млина не будуй: сам він або його діти збудують. Отак-то, братці, отак-то, діти, тії багатирі, тії дуки-срібляники з голоти розплодились! У Хмельницину рідко який шляхтич зачепивсь на Вкраїні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували в гетьмана батьківщину або материзну; а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже інший і забув, із

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 18.

чийм батьком разом до війська у сіром'язці йшов. Той же зоставсь ув убожестві, а йому фортуна на війні послужила, у старшину, у значне козацтво ускочив, а далі займанщину зайняв, свиту гаптує, а ми сімряги мовчки латаємо»¹.

Тобто, Куліш дає зрозуміти, що повстання під проводом Богдана Хмельницького не привело до соціальної рівності. Відбулося розшарування в середовищі козацтва. І це, закономірно, в багатьох колишніх повстанців викликало нарікання, незадоволення.

Щоправда, Куліш намагається описати ідеальну модель козацької соціальної інституції. Такою для нього є хутір. Дія роману, власне, починається на хуторі Череваня, куди приїжджають полковник Шрам та його син Петро. Це місце ідилії. Життя тут тече спокійно, розмірено. Мешканці хутору матеріально забезпечені. Сюди приходить кобзар, чоловік божий, який ніби пов'язує хуторян із вищою, трансцендентною силою.

Проте життя вириває жителів хутору із їхнього «ідеального місця». Вони опиняються в містах, у круговороті карколомних подій. Цей круговорот для деякого з героїв закінчується трагічно. У романі ніби протиставляється «широкий світ» світу хуторянському. Показово, що події твору, як починалися, так і закінчуються на Череваневому хуторі. Сюди після Ніжинської чорної ради та низки подій, що відбувалися після неї, приїздить Петро Шраменко, де знаходить «тиху пристань», одружуючись із Череваневою дочкою Лесею. Отже, з хуторянської ідилії починався роман, хуторянською ідилією він і закінчується.

Звісно, така «хутірня філософія», яку з часом Куліш намагався обґрунтувати, не була його винаходом. Хуторянські, ізоляціоністські настрої мали значне поширення в українському соціумі у XVIII—XIX ст. Для цього існувала низка причин. Але головною з них стало перетворення українських земель у колоніальну околицю Російської імперії й, відповідно, маргіналізація в цій державі козацької еліти. Якщо на початках творення імперії козацькі зверхники були залучені до цього процесу й навіть висувалися на перші місця в шеренгах імперської еліти, то з часом їх відтісняють. Тому в їхньому середовищі поширюється ізоляціонізм, прагнення «втекти від світу», «сховатися на своєму хуторі». Саме на таку «втечу від світу» орієнтувався Григорій Сковорода. Цей мандрівний філософ

Сьогодні можна скептично сприймати «хутірну філософію» з її утопічним ізоляціонізмом. Але треба мати на увазі, що вона була важливим елементом української суспільної думки XIX ст. і не випадково знайшла відображення в Кулішеві «Чорній раді».

спілкувався переважно із українськими землевласниками — нащадками козацької старшини. І його «втеча від світу» загалом відображала їхні настрої. Мотиви соціального ізоляціонізму притаманні були й деяким творам Тараса Шевченка. Він, як і Куліш, ладний був вважати хутір моделлю ідеальної соціальної інституції.

Однак далеко не всі козаки, які збагатилися під час повстання під проводом Богдана Хмельницького, ладні жити тихо на своєму хуторі. Багато хто з них

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 76—78.

прагне більших статків, влади. Почали вони копіювати звичаї польських шляхтичів. Про це говорить чоловік божий: «А більш, — каже, — мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітської співи, що й людям у подобу, і Богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину...»¹. Слова чоловіка божого в романі дуже вагомі. Адже автор вкладає в його уста «найвищі істини».

Куліш малює в творі конфлікти, які виникали між козацькою старшиною та представниками інших верств населення. Зокрема, йдеться про те, що незадоволені козацькою старшиною була не лише козацька сірома, а й міщани, яких не прирівняли до козаків. У «Чорній раді» є сцена, де міщани київські висловлюють обурення полковнику Шраму: «Який гаспед одвойовував наше добре, опріч нас самих?.. Одвоювали козаки!.. Та хто ж були ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануєте, ридванами їздите, а ми будуй власним коштом стіни, палісади, башти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам по-козацьки не причепити до боку шаблі та й не сидіти, згорнувши руки?» Щоправда, у Шрама своя правда. Він є прихильником суспільства, де кожен стан виконує свою роль, а не суспільства, де всі рівні. Тому в уста Шрамові Куліш вкладає таку відповідь міщанам: «Козаки сидять, згорнувши руки!.. Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держитесь на Україні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурнії голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін да терези, а поспільству — плуг да борона»². Але Шрамова правда не приймається міщанами. Один міщанин прямо погрожує цьому козацькому полковнику: «Та постривайте, постривайте, пани кармазини, ...швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі і молодці не дадуть нам загинути. Справи-мо ми вам *чорну раду*; тоді побачимо, хто яке матиме право!»³

Загалом Куліш на боці полковника Шрама. Однак він розуміє, що надмірне збагачення козацької старшини є явищем ненормальним і викликає відповідне соціальне незадоволення. Незадоволеними, зокрема, є запорожці, а їхня спільнота, показує Куліш, стала зосередженням бунтівних анархічних елементів, які легко піддаються соціальній демагогії.

Попри те, що окремі запорожці, передусім Кирило Тур, у романі зображені в плані позитивному, саму Запорізьку Січ Куліш характеризує негативно. Ось,

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 17.

² Там само. — С. 30.

³ Там само. — С. 31.

наприклад, що говорить про запорізьких козаків Шрам: «Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожже? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаянні в Січі да тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величається, як пороса на орчику. Цур їм із їх скоками!»¹

Саме Запоріжжя є джерелом неспокою, руїнницьких дій в Україні. «Мабуть, що дармо, — думає собі Шрам, — мабуть, не така Божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-солі уживала! Чи, може, приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідки ж підіймається хмара, Боже ти мій милий?.. Запорожже перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків да лисиць. Отеє, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром поживитись. Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожже, як, по розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину? Ні, ось підем лицарювати!.. П'янствувати да баглаї бити, а не лицарювати!.. Пожалуй, інші спасенні душі справді одбігли займанщини, яко суєти мирської; а другий розбишака пішов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і налицарювали! Утішайсь, Україно, своїми дітками!»²

Саме на Запоріжжі зумів знайти численних прибічників Іван Брюховецький, який часто в романі зневажливо іменується Іванцем. Запорожці й стали ударною силою Ніжинської чорної ради. Куліш спеціально підкреслює, що на цю раду зібралося багато простолюдинів, які не мали стосунку до козаків: «Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіхались грабовати Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки да гольтяпаки, що, не маючи жодного притулку, служили тільки по броварнях, по вінницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою»³. Звісно, такі люди, на думку Куліша, не повинні були обирати гетьмана. Це мали би робити заслужені козаки, які чогось досягли й мають чималий досвід. Чернь же, яка не має ні заслуг, ні власності, легко піддається на маніпуляції, демагогію. Тому й може обрати нікчемного претендента на гетьмана — особливо коли цих людей... підпоїти та підгодувати.

Є в Кулішевій «Чорній раді», зокрема, сцена, де показано споювання виборців-простолюдинів: «Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширітваси з медами та з горілкою, вози з мукою, сала, пшона і всякі припаси. Усе то настачили, усердствуючи Івану Мартиновичу, ніжинські міщани за те, що каже: «Не знатимете під моєю булавою жодного козака або козацької старшини над собою паном: усі будемо рівні»⁴.

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 37.

² Там само. — С. 74.

³ Там само. — С. 97.

⁴ Там само.

Минули віки, але методи роботи з «простим виборцем» не дуже змінилися. У нинішній Україні з цими методами теж можна частенько зустрітися. Аби забезпечити «правильне голосування», зацікавлені особи дають «простим виборцям» продуктові пакети, гроші, а то й пропонують випити міцних напоїв. Правда, після виборів «простий люд» починає нарікати: мовляв, обрали не тих. Майже ту саму ситуацію маємо в Кулішовому романі. Зробивши свій вибір, чернь з часом починає жалкувати: мовляв, обрали не того.

Ось як Куліш змальовує портрет Брюховецького: «Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна було б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота, да й та на йому була мов чужа.

І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на нього, не подумав би, що в сій голові вертиться що-небудь, oprіч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в

Брюховецький, який стає головною персоною під час проведення Ніжинської чорної ради, представлений «Чорній раді» Куліша як підступний демагог, що користується довірою запорожців, міщан, інших простолюдинів для досягнення своїх мерзенних цілей.

його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним да поготорив де про що добре да мирне. Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й читають ізпідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік так, наче каже: «Я ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте». А як у його чого спитаються, а він одвітує, то й плечі, наче той жид, підійме, і набік одступить, що б ти сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату»¹.

Куліш зображує Брюховецького як вмілого популіста. Варто навести сцену, де цей популізм у романі представлений у всій красі. Там Іван Брюховецький стверджує, ніби гетьманство йому не потрібне, а він лише думає про те, як би то козакам запорізьким допомогти в «тяжкій долі». «Серце моє болить, дивлячись на ваше убозтво!» — вигукує він. «...тепер, — стверджує цей претендент на гетьманську булаву, — достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справились святії словеса: «Хіба не багатії вас утискають? Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре ім'я, уживаючи вас хамами та рабами неключимими?»²

Звісно, сірома сприймає ці слова з радістю, висловлюючи наступні міркування: «Проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! Коли б не ти, батьку гетьмане, заступивсь за нас при лихій годині, дак хто б нас і пожалував!»³

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 99.

² Там само. — С. 100.

³ Там само.

А Брюховецький розповідає козакам про свої заслуги і свою «бідність»: «Ви знаєте, моє товариство миле, мої ріднії братчики, у яких саєтах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І де ж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, аби б тільки як-небудь прикрити ваші злидні. Не мало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко — да й те оддасть своїм курчаткам, так і я все до останнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт — доведеться незабаром ходити так, як лапко. Що ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре».

Така демагогія сприймається на ура. «Батьку ти наш рідний! — кричать кругом ледві не скрізь сльози. — Дак лучче ж ми збудем усе до остатнього рам'я та справимо тобі такі сап'янці, що і в царя немає кращих!»¹ Всі чекають від Брюховецького благодіянь, обираючи його гетьманом. Навіть старий козак Пугач, якому довелося багато надивитися, говорить: «...заведемо в Україні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе в нас буде обще...»². Це така собі «комуністична програма».

Коли ж відбулися вибори Брюховецького, чернь загула: «Хвала Богу! Хвала Богу! Наша взяла! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатку!»³

Правда, Брюховецький, отримавши гетьманську булаву, не збирається втілювати в життя козацькі «комуністичні мрії». Він розгорнув боротьбу за владу, знищуючи противників. Не забував і себе, «бідного». У результаті цього відбувається руйнування Гетьманщини. Знищується й козацька старшина, на місце якої приходять вихідці з низів. Про це, зокрема, говорить один із героїв роману Кирило Тур, звертаючись до Петра Шраменка: «Хіба не бачиш, як тепер на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на сермяги, а сермяги на карамзини. Увесь світ перелицьовано...»⁴

Брюховецькому Куліш протиставляє Сомка, якого зображує в ідеалізованому плані. Мовляв, він цілком достойний гетьманської булави. Ось як в одному місці «Чорної ради» говориться про цього діяча: «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної» (пишуть у літописах); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступіть, чи заговорить, то справді по-гетьманськи»⁵. Або інша ідеалізована характеристика цього наказного гетьмана: «Сомко-бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був лицар, да вже ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен. У таборі в його або в поході знай свою лаву — не так, як у інших. Тим-то й били сомківці неприятеля всюди, де тільки стинались. Знали, чого стоїть Сомко,

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 101.

² Там само. — С. 108.

³ Там само. — С. 133.

⁴ Там само. — С. 137.

⁵ Там само. — С. 42.

усі старії, значні козаки; а військова чернь про те байдуже: їй аби воля»¹. Тут маємо справу не стільки із зображенням історичного персонажа, скільки з намаганням автора створити образ ідеального державного мужа-гетьмана.

Саме бажання волі, яку хотіла мати чернь, й призвело до того, вважає Куліш, що світ в Україні-Гетьманщині перевернувся і Брюховецький взяв гору над Сомком. У романі події подані таким чином, ніби новообраний гетьман ув'язнює Сомка — правда, при мовчазній згоді московського воеводи. Сомко ж здається на милість переможця — робить це свідомо, не чинячи опору. Коли представники козацької старшини хочуть його боронити, він каже: «Братці мої... милії! Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно!» Після цього він та старшини кидають шаблі².

Коли ж Кирило Тур прагне визволити Сомка із в'язниці, той не хоче втікати на волю й піднімати повстання проти Брюховецького. Свою позицію він аргументує таким чином: «...з сеї бучі пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство да гетьманство; багато й Юресь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьмановати; невже ж не уймається плисти по Вкраїні кров християнська ні на часину? Отеє я ще почну одного супротив другого ставити і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба хіба усю Вкраїну надполовинити; а навіщо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьмановав!»³

Перемога Брюховецького подається як тимчасовий тріумф черні, яка отримала змогу грабувати заможних козаків. З цього приводу в Кулішевому романі маємо таку замальовку: «Як ось почали роз'їжджатись із Ніженя й шляхта, державці що були понаїжджали під час тієї ради. Інший привіз і жінку, й дочку, така-то була думка, що тепер з'їхалось з усієї Гетьманщини лицарство, так чи не пошле Бог пари. Аж тут не весілле вийшло. Як почала по дворах поратись військова голота з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу і сім'ю; а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали. Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись. Отеє іде значний чоловік у кованому возі да й шаблю держить голу або рушницю при плечі. Слуги ідуть кінно округ воза. А за ним низовці, охляп на міщанських конях, женуться, як шуляки. Хоть стріляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з сім'єю челядь, да як зваялять одного-другого запорожці з коня, так хто оставсь — урозтіч! А вони, окаяннії, коней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саєти обдирають. По полю не один віз з покаліченими кінями валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конаючи в крові, ту-

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 118.

² Там само. — С. 132.

³ Там само. — С. 149.

жить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розкидали»¹.

Але далеко не всі простолюдини, які прийшли на Чорну раду й сподівалися тут пожитись, отримали те, що хотіли. Багато з них пішли звідти без нічого. У романі є епізод, де кілька простолюдинів після ради ведуть мову між собою. Один із них каже: «Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом по руці так, що не рад би й шестирику! Тепер саме в кошовицю доведеться попоноситись із рукою! І чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!» Інші ж простолюдини говорять: «Рушаймо, рушаймо додому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі!.. Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіде, що не послухали запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!» «І почав чорний люд розходитись, — пише Куліш. — Замовкли й музики, затихли й скоки, і веселі гопаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселитись»². Дехто з ображених навіть закликає переобрати гетьмана: «Коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, дак зуміємо і зі столу зопхнути! Куптесь у полки, кричіть «у раду!». Визвольмо Сомка та Васюту з неволі: тії за нас уступляться!»³ Однак вже пізно. І ці заклики не знаходять належної підтримки.

Навіть старий запорожець Пугач, який всіляко підтримував Брюховецького, розчарований. Звертаючись до новообраного гетьмана, він говорить: «А хіба ж ти... не казав нам, окаянный, як підмовляв нас у городи: «Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?» Хіба ти не казав, що Січ буде Січю, а запорожці будуть судити й рядити всю Гетьманщину по своїм звичаям?» Щоправда, Брюховецький йому демагогічно відповідає: «Казав... і як казав, так і зробив. Самі бачите, що запорожці тепер перші пани на Україні: понаставляв я їх сотниками й полковниками, судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика се моє, а се твоє, все стало обще; козак усюди став господарем, як у себе в кишені. Чого ж вам іще хочеться?»⁴ Отож, Брюховецький ніби реалізував «комуністичну програму» запорожців: козацька голота отримала владу (насправді, лише ті, хто був наблизений до новообраного гетьмана), а власність начебто стала спільною — її можна було забирати в багатих собі.

Зі сказаного в романі випливає, що Ніжинська чорна рада нічого доброго не дала ні простолюдинам, ні козацькій старшині, ні Україні загалом. Навпаки, вона призвела до розбрату, дезорганізації суспільства. Від цього виграли Брюховецький та жменька його прихильників.

У завершальній частині роману відбувається своєрідний філософський діалог між Петром Шраменком та кобзарем, чоловіком божим. Перший говорить:

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 135.

² Там само.

³ Там само. — С. 134.

⁴ Там само. — С. 142.

«Смутно мені... що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жодної нагороди!

— Не кажи так, синку, — дав одвіт божий чоловік, — усякому єсть своя кара і награда од Бога.

— Як же? — каже Петро. — Іванець ось вознесен, а Сомко з моїм панотцем гіркую випили.

А божий чоловік:

— Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі нагороди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцьками; а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш, нагороди! За що нагороди? За те, що в мене душа лучча от моїх ближніх? А се ж хіба мала милость Господня? Мала милость, що моя душа сміє і зможе таке, що іншому й не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою? Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен? Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо; а славному слава у Бога!»¹

Звісно, у чомусь така філософія може імпонувати: мовляв, не варто ганяти-ся за цяцьками цього світу — є речі більш важливі, які бачать лише ті, хто зумів побачити вищі речі. Але чи не є така філософія філософією поразенства? Із наведених міркувань випливає, ніби не варто перейматися поразками в цьому житті. Коли ти поступив праведно, чесно, то славен будеш у Бога. Така філософія, якщо її послідовно дотримуватися, є толеруванням зла, примирення зі злом.

Однак не будемо перейматися цією філософією терпимості, яку представляє чоловік божий. Нас більше цікавить соціальна філософія роману. На неї, як правило, дослідники не звертали увагу. А шкода...

П. Куліш, осмислюючи події української історії в «Чорній раді», ніби зумів «заглянути в майбутнє». Навіть можна твердити, що він передбачив перемогу більшовизму на українських землях.

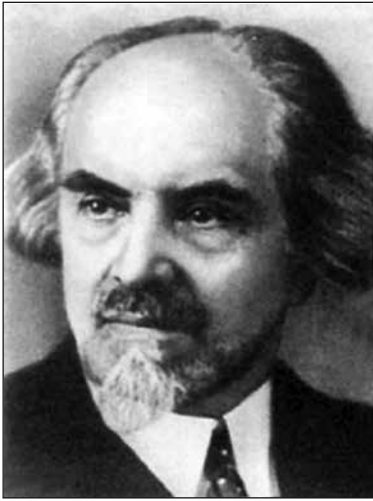
Звісно, комунізм у Росії, й комунізм в Україні — не одне й те саме.

Одним із перших, хто звернув увагу на те, що більшовизм, власне російський комунізм, є не тільки й не стільки продовженням традицій марксизму й соціалізму, скільки продовженням російських традицій, був український мислитель Арсен Річинський. Зокрема, ця ідея зустрічається в його книжці «Проблеми української релігійної

Арсен Річинський.
Портрет роботи таборового
приятеля. 1946 р.

¹ Куліш П. Чорна рада. — С. 154.

М. О. Бердяєв

Власне, витоки цього явища варто шукати в запорізькому козацтві, в середовищі якого популярною була ідея соціальної рівності, бажання експропріювати експропріаторів. Однак на цьому схожість із російським комунізмом закінчується.

Український комунізм, на відміну від російського, зорієнтований на свободу, яка переходить в анархію. Не даремно терени України під час «визвольних змагань» 1918—1920 рр. стали місцем, де розгорнули свою активну діяльність анархісти батька Махна. З'явився тут навіть анклав анархізму. Чогось подібного на колишніх землях царської Росії не було.

Полковник
Павло Скоропадський із орденом
Святої Анни на шиї

свідомості» (1933)¹. Пізніше, через чотири роки, вона була озвучена Миколою Бердяєвим у роботі «Витоки й сенс російського комунізму» (вперше опублікована англійською мовою в 1937 р.)².

Справді, російський комунізм (більшовизм) має корені в російській культурі, ментальності. Для росіянина общинне існування, де «все спільне» і немає особистої свободи, нормальний стан. При цьому таке буття поєднується з жорсткою владою зверхника, якому всі мають коритися.

Український комунізм не такий. Щоправда, ми не маємо наукової праці, де б це явище всебічно аналізувалося — як це є в згадуваній роботі Бердяєва щодо російського комунізму. Зате маємо Кулішеву «Чорну раду». Тут у художній формі показані й витоки, і сенс українського комунізму.

Якщо російський комунізм виявився «державним», то український — «антидержавним».

Куліш у «Чорній раді» фактично показував, до чого може привести перемога популістських ідей українського комунізму. Брюховецький, який, використовуючи їх, прийшов до влади, почав руйнувати Гетьманську державу.

Роман «Чорна рада» став своєрідним попередженням. Під час «визвольних змагань» 1918—1920 рр. популістські ідеї українського комунізму дали про себе знати на повну силу. Їх так чи інакше використовували лідери Центральної Ради, які, в остаточному підсумку, стали політичними

¹ Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. — 4-те вид., допов. — Тернопіль, 2009. — С. 201.

² Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.

банкрутами. Під їхнім впливом знаходилися лідери Директорії, які зруйнували Гетьманат Павла Скоропадського, а свою повноцінну державу так і не змогли створити. Дезорганізацією українських державних інститутів найкраще скористалися російські більшовики. Використовуючи популістські комуністичні гасла, обіцяючи віддати землю селянам, фабрики — робітникам, вони зуміли прихилити на свій бік немалу частину українців. Це не значить, що українці масово ринулися в Червону армію. Але те, що чимало з них сприймало і приймало комуністичні ідеї, це факт. Без цього російські більшовики не змогли б утвердитися в Україні.

Звісно, Куліш — не Нострадамус. І те, як відбувався прихід більшовизму на українські землі, письменник у деталях передбачити не міг. Але він вказав, які негативні наслідки може мати втілення для українців популістських комуністичних ідей. На жаль, це попередження не було сприйняте. І ми отримали те, що отримали.

Замість післямови.

Чи повториться Чорна рада?

Здавалось, питання Ніжинської чорної ради 1663 р. — питання далекої історії. Це начебто так. Хоча воно актуалізується в нинішніх українських умовах.

Українці напрочуд революційний народ. Після козацької революції на наших землях пронеслася ще низка революційних смерчів. Зокрема, до таких варто віднести події, які в нас часто іменуються «визвольними змаганнями» 1917—1920-х рр. Тут теж була своя чорна рада — повстання проти гетьмана Павла Скоропадського наприкінці 1918 р. Українцям у той час не вистачило ні витримки, ні розуму не допустити третього, радикального етапу революції. Якби консерваторам із середовища Скоропадського й революціонерам, що з часом створили Директорію, вдалося домовитись, напевно, українці змогли б зберегти свою державу. А подальша наша історія не була б такою трагічною.

Нещодавно ми мали Помаранчеву революцію, яка (правда, недостатньо виражено) пройшла всі чотири етапи: повстання, що привело до зміни влади і яке виражалося в обранні президентом Віктора Ющенка; перебування при владі союзу поміркованих революціонерів та поміркованих консерваторів; прихід до влади революціонерів, які декларували свою радикальність (період другого прем'єрства Юлії Тимошенко); нарешті «термідор», який розпочався з часу обрання президентом Віктора Януковича. В принципі, існував шанс обминати третій етап, якби помірковані революціонери знайшли спільну мову з радикалами, виробивши свою програму «термідору», тобто стабілізації ситуації в країні. Але цього не сталося, що й привело до антиреволюційного «термідору» Януковича.

У кінці 2013 — на початку 2014 р. у нас відбулася ще одна революція, яку часто іменують Революцією Гідності. Цикл її ще не завершився.

Незважаючи на успіх повстання на початку цієї революції («другий Майдан»), немає підстав говорити про «перемогу народу». Влада опинилася в руках опозиційних олігархічних груп. Останнім вдалося усунути Януковича та його «сім'ю» й стати господарями держави.

Революція вступила в другий етап свого розвитку. При владі зараз помірковані революціонери, які часто знаходять мову з «колишніми». На цьому етапі революції (що цілком закономірно) влада намагається утримати баланс між радикалами й консерваторами. Тому, з одного боку, маємо переслідування колишніх регіоналів, зокрема бізнесменів та управлінців, котрі були пов'язані з «сім'єю» Януковича. З іншого боку, бачимо репресії проти радикальних елементів.

Як будуть розвиватися події далі? Тут можливі два варіанти — перехід до третього радикального етапу або, минувши його, перехід до «термідору».

Перехід до третього етапу видається цілком реальний. У країні існує високий рівень соціальної напруги, викликаний різким падінням життя широких верств населення після Революції Гідності. У результаті знецінення гривні майже удвічі впали реальні доходи більшої частини українців. Відбулося чергове «розкуркулення» дрібних і середніх бізнесменів. Проте олігархи, схоже, укріпили свої позиції. Серйозною проблемою для населення стало підняття тарифів на комунальні послуги. Це ставить певні категорії людей на межу виживання. До того ж існують серйозні економічні проблеми й ріст безробіття.

Роздратування породжують також реформи, які нерідко не достатньо продумані, а то й мають імітаційний характер. Невдоволення викликає й кадрова політика нинішньої влади. На високих владних становищах нерідко опиняються люди без належного досвіду, діяльність яких не відзначається компетентністю. Загалом державний механізм не працює ефективно. Й говорити про сильну владу немає підстав.

Незадоволений є дрібний і середній бізнес, представники якого відіграли чималу роль у повстанні проти влади Януковича. Відбувається спроба витіснити національно-патріотичні сили, що породжує додаткову напругу в суспільстві.

Нарешті, в середовищі олігархів України не досягнуто консенсусу. Між олігархічними групами йде не дуже цивілізована боротьба, яка іноді набирає загострення.

До того ж російська агентура пропагує «третій Майдан», щоб дестабілізувати ситуацію в країні. Власне, «третій Майдан» може стати черговим повторенням Чорної ради.

Все це разом узятє творить «вибухову суміш», яка справді може привести революційний процес до третього етапу.

Однак третій етап чи то «третій Майдан» є небезпечною річчю. І розуміння цієї небезпеки існує в суспільстві. По-перше, прихід до влади радикальних революціонерів лише погіршить ситуацію з управлінськими кадрами. Державний апарат, який і так не відзначається ефективністю, може опинитися в стані колапсу. По-друге, в країні, ймовірно, розгорнуться репресії проти консерваторів. А це, своєю чергою, призведе до активного опору з боку останніх і навіть до громадянської війни. По-третє, взагалі може початися дезінтеграція державного організму, що стане сприятливим ґрунтом для зовнішньої агресії.

Звісно, є й інший варіант — минути третій етап і відразу перейти до «термідору». Чи є передумови для цього? Загалом — так. Як уже зазначалося, в суспільстві існує розуміння небезпеки «третього Майдану». Водночас суспільство вже достатньо стомилося від хаосу, війни, зубожіння. Тому є запит на «тверду руку», яка б стабілізувала ситуацію, навела елементарний порядок. Звісно, хотілося, щоб ця «тверда рука» взяла владу легітимним способом — шляхом виборів. Наприклад, обирається новий президент, якого Верховна Рада наділяє широкими повноваженнями.

Але як би не розвивалися подальші події, певно, українцям варто зрозуміти, що пора вже відмовитись від революційності як способу вирішування проблем.

Так, ідея революції довгий час культивувалася в нашому суспільстві — донедавна це робили і комуністи, й націоналісти. Однак світовий досвід, як і досвід України, показує, що революція далеко не завжди вирішує суспільні проблеми. А ціна її досить висока. Українці занадто дорого заплатили за козацьку революцію, не менш високою ціна була й за революцію 1917—1920 рр. Та й за нинішні Помаранчеву революцію й Революцію Гідності довелося чимало заплатити, в т. ч. кров'ю. І це при тому, що сучасні українські революції мало що змінили — переважно привели до ротації олігархічних еліт.

Сумнівно, що наступні революції (якщо, звісно, такі будуть в Україні) найближчим часом теж щось суттєво змінять. В Україні зберігає сильні позиції олігархічний капіталізм. І при виникненні революційного зриву саме олігархи здатні очолити революцію й спрямувати її в потрібне русло.

Та все ж не варто демонізувати українську олігархію. Вона є логічним порожденням колишньої соціалістичної економіки при її трансформації в ринкову, капіталістичну. Олігархічні групи — це не обов'язково погано. Саме вони можуть забезпечувати управління великими промисловими підприємствами. Середній, а тим паче дрібний бізнес цього не зроблять. Наші олігархи (це засвідчили деякі факти) здатні виходити на міжнародні ринки й трансформуватися в потужні промислово-фінансові групи. Олігархи могли б приносити Українській державі чималу користь, якби діяли у відповідних рамках. На жаль, цього нема. І, на жаль, створення цих рамок не вирішується революційним шляхом.

Схоже, не вирішити революційним зривом і питання створення нормальних умов для діяльності дрібного й середнього бізнесу, забезпечення прав найманих працівників, а також тих верств населення, які потребують соціального захисту. Зрештою, не вирішує революція й культурних прав україномовного населення. Все це потребує клопіткої й довготривалої праці структур громадянського суспільства, яке в нас лише стає на ноги. Але саме це є найбільш оптимальним шляхом, а не шлях чергової чорної ради.

Зміст

Передмова	3
Дискусія про революцію козацьку	4
Революція та її сценарії	7
Загублений руський світ	18
Велика українська революція	27
Гадяцький договір 1658 року — лебедина пісня поміркованих «козацьких революціонерів»	46
Хмельницький — але не той	79
Козацький «контрреволюціонер»	89
Ніжинська чорна рада: хто переміг, хто програв	101
(Не)щасливий Іван Брюховецький	128
Чи був Іван Брюховецький прототипом Феська Ганжи Андібера?	144
Ніжинська чорна рада: версії самовидців	148
Реалії та міфи Ніжинської чорної ради в Літописі Григорія Грабянки	156
Самійло Величко: «нейтрально» про Ніжинську чорну раду	163
Історичні наративи початку «доби націоналізму» про Ніжинську чорну раду	168
«Чорна рада» Пантелеймона Куліша як твір-попередження?	176
Замість післямови. Чи повториться Чорна рада?	198

Науково-популярне видання

Серія «Великий науковий проект»

КРАЛЮК

Петро Михайлович

ЧОРНА РАДА

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *О. А. Гугалова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 27.08.18. Формат 70×100 1/16.
Умов. друк. арк. 16,77. Облік.-вид. арк. 16,37.
Тираж 1500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016